

Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко

**ПОКАРАННЯ
В ПРАВІ ДЕРЖАВ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ**

Монографія

Харків 2019

УДК 343.241
Л69

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
30 січня 2019 року, протокол № 1

Рецензенти:

М. Ю. Бурдін – доктор юридичних наук, професор;
О. А. Гавриленко – доктор юридичних наук, професор;
В. А. Греченко – доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

Л69 Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А.
Покарання в праві держав Стародавнього світу.
Харків : ФОП Панов А.М., 2019. 252 стр.
ISBN 978-617-7722-94-5

Монографія присвячена комплексному історико-правовому дослідженню становлення та розвитку інституту покарання в праві країн Стародавнього світу, виявленню закономірностей та особливостей цього процесу. Автори показали характерні риси становлення інституту покарань та їхні особливості в окремих державах Стародавнього Сходу та Східного Середземномор'я часів античності. Здійснено порівняльно-правовий аналіз призначення та застосування покарань у різних регіонах та окремих державах у давній час.

Книга розрахована на істориків, правознавців, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історію права країн Стародавнього світу.

УДК 343.241

ЗМІСТ

ВСТУП	4
-------------	---

Розділ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми	7
1.2 Джерельна база дослідження	31

Розділ 2

ПОНЯТТЯ, МЕТА ТА ВИДИ ПОКАРАНЬ У СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВАХ

2.1 Поняття та мета покарання	47
2.2 Види покарань	75

Розділ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ПОКАРАНЬ В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

3.1 Смертна кара.....	105
3.2 Тілесні покарання та їх різновиди.....	130
3.3 Позбавлення волі та обернення в рабство....	149
3.4 Вигнання та ганебні покарання	166
3.5 Особливості застосування майнових покарань	187

ВИСНОВКИ	218
----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	224
---------------------------------	-----

ВСТУП

У будь-яку історичну епоху покарання як певний юридичний інструмент суттєво впливало на широкий спектр соціальних та правових питань, котрі й донині є актуальними, зокрема, детермінувало різні види правомірної та неправомірної поведінки людей; типи та методи правового регулювання; межі та сутність правової системи; стан забезпечення внутрішньої безпеки та правопорядку тощо.

У свою чергу, особливістю стародавньої юстиції було певною мірою довільне ставлення до покарань. Хоча джерела права передбачали покарання за певні дії, судді не були жорстко зв'язані цими приписами. Застосування різноманітних, часом надзвичайно суворих покарань не зменшували кількості злочинів та не мали бажаного впливу на населення. Крім того, кримінальне покарання є першим найдавнішим засобом управління державою, «інструментом» зміцнення одноосібної влади правителя, що наочно можна побачити на прикладі східних деспотій. Саме тому дослідження становлення інституту покарання в праві держав Стародавнього світу є важливим науковим завданням. До того ж, історія становлення та розвитку інституту покарання в праві держав давньосхідної та античної цивілізацій має неабияке наукове значення, оскільки є недостатньо дослідженою в історико-юридичній літературі.

Також необхідно додати, що багаторакурсна історико-правова характеристика становлення та розвитку інституту покарання в праві держав Стародавнього світу має не тільки науково-пізнавальне значення, а стає важливим світоглядним і методологічним підґрунтям для наповнення гуманістичним змістом сучасної діяльності, насамперед, правоохоронних органів, спрямованої на підвищення ефективності покарання, попередження злочинності, зміцнення законності, забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, суворе дотримання принципу соціальної справедливості, оскільки розкриває вплив конкретного історичного контексту на розуміння сутності покарання та примусу (у

даному випадку в країнах Стародавнього світу); надає можливість порівняти основні чинники, що впливали на становлення та розвиток інституту покарання в стародавніх державах та й в умовах сьогодення; визначає основні закономірності еволюції інституту покарання та примусу в стародавню добу; розкриває характерні риси інституту покарання та його особливості в окремих державах Стародавнього Сходу та східносередземноморського регіону античного часу.

Об'єктом нашого дослідження є суспільні відносини, що виникали у зв'язку із призначенням та застосуванням покарання як засобу протидії злочинності в стародавніх державах. **Предметом** – норми права давньосхідних та античних держав, що надають можливість визначити поняття, мету, види покарань, загальні й спеціальні засади призначення покарання.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з III тис. до н.е. до кінця V ст. н.е., який, у свою чергу, поділяється на низку етапів. Вибір таких меж дослідження, з одного боку, дозволяє з'ясувати витоки покарання як інституту кримінального права, прослідкувати його в розвитку, а з другого – надає можливість більш повно розглянути загальні закономірності призначення та застосування покарань, їхній вплив на криміногенну ситуацію в давніх суспільствах.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами держав Стародавнього світу. Це країни Стародавнього Сходу (Єгипет, Ассиро-Вавилонська держава, Індія, Китай) та античні держави (Стародавня Греція, Стародавній Рим).

Методологія яку використовували автори базується на сукупності загальних та спеціальних принципів наукового пізнання соціальної дійсності, визначальними з яких є історизм, науковий плюралізм, неупередженість та об'єктивність історико-правових оцінок, системність, конвергенція й кумулятивність різних юридичних та інших наукових знань.

Завдяки принципу історизму показано еволюцію становлення й розвитку інституту покарання в державах Стародавнього світу в контексті тогочасних соціальних практик.

Завдяки конвергенції та кумулятивності юридичних та інших наукових знань феномен покарання в державах Стародавнього світу розкрився як багатоаспектне соціальне та юридичне явище, функціональним призначенням якого було не лише управління державою, зміцнення одноосібної влади правителя, а й протидія та стримування злочинності.

У монографії використано широкий діапазон наукових методів та прийомів, засадничим з яких є діалектичний метод. Завдяки йому вдалося розглянути державно-правові процеси та явища в розвитку та взаємозв'язку, побачити закономірності й визначити особливості застосування покарань у державах Стародавнього світу. Міждисциплінарний, цивілізаційний та аксіологічний підходи використовувались у дослідженні для розкриття генези та еволюції інституту покарання в державах Стародавнього Сходу та античних державах.

Серед зарубіжних і вітчизняних учених, роботи яких стали теоретичною основою дослідження, варто виокремити Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, І. Й. Бойка, Л. С. Васильєва, О. А. Гавриленка, Л. Ю. Гривняка, В. К. Дююнова, І. М. Дьяконова, В. В. Єсіпова, І. І. Карпеця, О. Ф. Кістяківського, М. В. Королькова, І. М. Лур'є, В. С. Макаrchука, Г. В. Мальцева, А. В. Немировську, О. А. Омельченка, Є. М. Орача, Л. О. Пальцеву, В. В. Струве, М. С. Таганцева, Б. Й. Тищика, В. А. Томсінова, О. М. Трикоз, М. Д. Шаргородського, І. Я. Фойницького, В. А. Якобсона та інших.

У працях цих науковців досліджувались різні аспекти еволюції кримінального права в державах Стародавнього світу, проте всебічне вивчення історії становлення й розвитку інституту покарання проведено не було, оскільки це не входило до наукових авторських завдань.

Отже, той факт, що й донині не було проведено комплексного, фундаментального наукового історико-правового дослідження становлення й розвитку інституту покарання в праві держав Стародавнього світу, значно посилює актуальність обраної теми.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія кримінальних покарань має чималу історіографію. Інтерес до цієї теми пояснюється тим, що на різних етапах людської цивілізації держава за допомогою покарань намагалася вирішувати широке коло нагальних на той час проблем: від зміцнення існуючої влади та охорони її інтересів до захисту суспільства від злочинних посягань на соціальні цінності, які охороняються законом.

Усі роботи з теми можна умовно розділити на три великі групи: дореволюційну, радянську та сучасну.

Серед дореволюційної групи варто виділити праці М. М. Абрашкевича, С. М. Баршева, М. С. Генкіна, О. Ф. Кістяківського, П. Є. Колоколова, С. В. Познишева, А. А. Піонтовського, М. Г. Сомнера, П. О. Сорокіна, М. С. Таганцева, І. Я. Фойницького, М. П. Чубинського¹. Саме цими роботами

¹ Абрашкевич М. М. Эволюция идеи о преступлении и наказании. Одесса : Экон. тип., 1903. 48 с.; Баршев С. М. Общия начала теорий и законодательств о преступлениях и наказаниях : в 2 разд. М. : Тип. ун-та, 1841. 250 с.; Генкин Н. С. О тюремном заключении. *Московские университетские известия*. 1870. № 4. С. 224–304; Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. С подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. 3-е изд. Киев : Изд. Ф. А. Иогансона, 1891. 850 с.; Колоколов П. Е. Уголовное право. Общая часть : лекции. М., 1900. 459 с.; Познышев С. В. Основные вопросы учения о наказании. М. : Моск. ун-т, 1904. 408 с.; Пионтовский А. А. Уголовное право (пособие к лекциям). Часть общая. Казань : Типо-литогр. Император. Казан. Ун-та, 1913. 127 с.; Сомнер М. Г. Древний закон и обучай. Исследования по истории древнего права / пер. с англ. А. Амона и В. Держжин-

було закладено теоретико-методологічне підґрунтя майбутніх досліджень з історії кримінальних покарань.

В юридичній літературі дореволюційної Росії історія розвитку кримінального покарання, як правило, поділялась на чотири етапи: приватної (кровної) помсти; матеріальних викупів; публічних покарань чи залякування; психологічного примусу і виправлення особи злочинця¹.

На наш погляд, наведена класифікація основних етапів у розвитку покарання цілком прийнятна, оскільки дозволяє з'ясувати загальні тенденції становлення інституту покарань у різні історичні епохи, зокрема в державах Стародавнього світу.

Варто відзначити, що деякі дореволюційні науковці пропонували дещо іншу класифікацію. Так, наприклад, М. Ф. Владимирський-Буданов виділяв три періоди розвитку кримінального покарання. Він писав: «Періоди історії кримінального права зазвичай розрізняються за властивостями покарання, а саме: 1) період помсти і приватних композицій; 2) період страхітливих кар; 3) період покарань, що ґрунтуються на примусі»².

ского ; под ред. М. Ковалевского. М. : Изд. ред. Юридического вестника, 1884. 312 с.; Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. М. : Астрель, 2006. 618 с.; Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая, т. 1. СПб. : Гос. тип., 1902. 823 с.; Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием. СПб. : Тип. М-ва путей сообщения (А. Бенке), 1889. 514 с.; Чубинский М. П. Очерки уголовной политики. Понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права. Ч. I–III. Харьков : Тип. Печат. дело кн. Н. Н. Гагарина, 1905. 534 с.; Чубинский М. П. Курс уголовной политики. Ярославль : Тип. Губерн. правления, 1909. 441 с.

¹ Колоколов П. Е. Уголовное право. Общая часть : лекции. М., 1900. С. 15; Познышев С. В. Учение о карательных мерах и мере наказания. М. : Типо-литогр. Рус. товарищества печат. и издател. дела, 1908. С. 4.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М. : Территория будущего, 2005. С. 362.

Така класифікація, на нашу думку, не зовсім точно відображає послідовність розвитку інституту покарання. Період панування кровної помсти і період приватних композицій або ж матеріального викупу не можуть бути об'єднані в один період. Адже приватні композиції, які надавали правову можливість винному відкупитися від помсти потерпілого або його родичів, практично замінювали собою приватну помсту.

Отже, поділ історії розвитку кримінального покарання на чотири періоди є, на наш погляд, більш правильним та науково обґрунтованим.

Дореволюційні історики і юристи не спромоглися дати однозначну відповідь щодо виникнення такого правового явища, як покарання. Так, наприклад, І. Я. Фойницький був переконаний, що у додержавний період покарання як такого не існувало, його замінювала кровна помста¹. Іншої думки дотримувався М. С. Таганцев, який вважав, що покарання з'явився з першими ознаками суспільного життя².

Цікавими та логічними є роздуми В. В. Єсіпова про особливості призначення покарання в країнах Стародавнього світу: «У період панування системи давнього права майже у всіх народів зверталось більше уваги на злочинця, ніж на злочин. Це витікало само собою з загальних правових поглядів епохи, коли переважало не публічне (державне), а приватне (особисте). Для цієї епохи, коли діяла ще кровна помста з її безпосереднім спрямуванням на особистість, звичайно, були більш важливі саме особистості, які заподіяли шкоду, а не шкода, не злочин сам по собі»³.

Характеризуючи дореволюційну історіографію, слід виділити фундаментальну працю італійського мислителя, громадського діяча і правознавця Ч. Беккарія «Про злочини

¹ Фойницький І. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. СПб. : Тип. М-ва путей сообщения (А. Бенке), 1889. С. 9.

² Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая, т. 1. СПб. : Гос. тип., 1902. С. 11.

³ Єсіпов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть общая: Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1894. С. 309.

і покарання», яка вийшла друком у 1764 році. Автор систематизував ідеї своїх попередників і сформулював правові принципи щодо визначення покарання: співмірність (покарання має бути пропорційним учиненому злочину); правомірність (покарання не повинно застосовуватись до тих діянь, які не визначені як злочин); ступінь спричиненої шкоди («єдиним та істинним мірилом» злочину є заподіяна ним шкода нації)¹. Стосовно мети покарання, то, на переконання Ч. Беккарія, вона «полягає не в катуванні та муках людини і не в тому, щоб зробити неіснуючим уже скоєний злочин...», а в тому, щоб «перешкодити винному знову нанести шкоду суспільству та утримати інших від здійснення того ж»². На думку автора, покарання має бути невідкладним, оскільки чим «менше пройшло часу між злочином і покаранням, тим більш сильним та тривалим буде в розумі людини зв'язок цих двох ідей: злочину і покарання, так що вони мимоволі будуть уявлятися – одне як причина, а інше як необхідний та неминучий наслідок»³. Ч. Беккарія наполягав на невідворотності покарання. «Впевненість у невідворотності хоча б помірного покарання справить завжди більше враження, ніж страх перед іншим, більш жорстоким, але супроводжуваним надією на безкарність», – писав він⁴. До того ж, дослідник вважав, що задля досягнення мети покарання достатньо, щоб «зло покарання перевищувало вигоду, яка досягається злочином»⁵.

Ідеї Ч. Беккарія мали відчутний вплив на дореволюційну юридичну літературу та стали певним теоретичним підґрунтям у подальших розробках з історії кримінального права.

З часом, крім загальнотеоретичних робіт, у дореволюційній історіографії з'являються праці, у яких робляться спроби вивчення історії становлення правових інститутів, у тому числі й кримінального права, у країнах Стародавнього

¹ Беккаріа Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. С. 216, 220, 223;

² Там само. С. 243.

³ Там само. С. 283–284.

⁴ Там само. С. 309.

⁵ Там само. С. 311.

світу. Так, І. М. Волков присвятив свою працю вавилонським Законам царя Хаммурапі. Дослідник не лише подав джерело в перекладі російською мовою, а й розмістив свої коментарі до статей закону. До того ж, на підставі тексту документа автор охарактеризував державний лад, суспільство та право Вавилону. І. М. Волков одним із перших показав організацію суду та судового процесу, а також надав загальну характеристику злочинів і покарань у давньому Вавилоні¹. М. Я. Бичурін у своїх дослідженнях уперше в російській історіографії здійснив спробу аналізу кримінального законодавства Стародавнього Китаю, систематизації злочинів та покарань у імперський період його історії².

Проте більше уваги дореволюційні дослідники приділяли вивченню історії держави і права Давніх Греції та Риму. У роботах Г. Бузольта, Я. Г. Гуревича, Г. М. Лазарева, І. О. Покровського, О. М. Стоянова, В. М. Хвостова³ подано характеристику основних рис права античних держав. Однак таке явище, як покарання, у цих працях спеціально не

¹ Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммурапи. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1).

² Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : в 2 ч. М. : Вост. дом, 2002. 464 с.; Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : С приложением географической карты на пяти листах : в 2 ч. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1842. 279 с.

³ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых древностей / пер. с нем. студентов Императорского Харьковского Университета А. (М.+В.). Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1890. 322 с.; Гуревич Я. Г. История Греции и Рима. Курс систематический. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 276 с.; Лазарев Г. М. Развитие власти в древнем мире. СПб. : Изд-во О. Е. Грозмани, 1908. 100 с.; Покровский И. А. История римского права. СПб. : Летний Сад, 1998. 560 с.; Стоянов А. Н. Уголовное право Рима от древнейших времен до Юстиниана включительно. *Записки Харьковского университета*. 1895. № 3. С. 99–130; Хвостов В. М. История Римского права : пособие к лекциям. М. : Тип. Товарищества И. Д. Сытина, 1907. 463 с.

досліджувалось, а розглядалося воно здебільшого в контексті функціонування судової системи та організації судового процесу в різні історичні періоди існування держав античної цивілізації.

Необхідно виокремити монографію ірландського політика і правознавця Р. Черрі «Розвиток каральної влади в стародавніх общинах»¹. Головну увагу у своєму дослідженні автор приділив вивченню причин та передумов переходу від приватної помсти до грошових композицій і подальшого переходу від них до системи публічного кримінального права. Разом з тим Р. Черрі здійснив спробу не лише показати схожі риси в історії становлення кримінального права в давні часи в стародавніх державах, а й визначити його особливості для кожної правової сім'ї, з'ясувати, наскільки визначним був вплив різних соціальних сил, зокрема релігії та влади, на розвиток кримінального права в стародавньому світі і які тогочасні тенденції вплинули на розвиток кримінального права в подальшому.

Отже, у дореволюційний період було сформовано теоретико-методологічне підґрунтя, яке дозволило наступному поколінню істориків та правознавців більш системно та послідовно вивчати історію становлення та розвитку інституту покарань у державах Стародавнього світу.

За радянських часів з'являється чимало робіт, де розглядалися питання, пов'язані з історією виникнення та становлення держави і права в країнах Стародавнього світу². В окремих працях у тій чи іншій мірі досліджувались різні аспекти розвитку кримінального права, визначались його особливості. Характерним для наукових розробок цього періоду було поглиблене вивчення законодавства стародавніх

¹ Черри Р. Развитие карательной власти в древних общинах / пер. с англ. с предисл. и примеч. П. И. Люблинского. СПб. : Сенат. Тип., 1907. 111 с.

² Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. 608 с.; Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзиба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. : Мысль, 1989. 479 с.; История древнего мира. Ранняя древность / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1989. 470 с.

держав, відхід від загального огляду до більш вузької тематичної спрямованості. Таке явище, як покарання, розглядалося в межах тем власних досліджень.

З-поміж інших необхідно виокремити роботи В.І. Авдієва, І. М. Лур'є, В. В. Струве, О. Д. Берлєва, Ю. Я. Перепьолкіна, Н. М. Постовської, Д. Г. Редера¹, де показано сакральний характер покарань у Давньому Єгипті, вибірковість їх застосування в залежності від соціального стану злочинця. На особливу увагу заслуговує монографія І. М. Лур'є «Нариси давньоєгипетського права XVI–X ст. о н. е.»². Тут автор не лише зібрав і систематизував широке коло пам'яток права, а й з'ясував специфіку давньоєгипетського законодавства. На підставі протоколів судових засідань та текстів клятв звинувачених і свідків І. М. Лур'є одним із перших запропонував кваліфікацію злочинів та покарань у Стародавньому Єгипті.

¹ Авдиев В. И. Идеология обоготворения царя и царской власти в Древнем Египте. *Историк-марксист*. 1935. № 8–9. С. 133–152; Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. 357 с.; Лурье И. М. К истории древнеегипетского законодательства времени нового царства (опыт реконструкции). *Вестник древней истории*. 1946. № 3. С. 27–45; Лурье И. М. Храмовый суд в Древнем Египте во времена Нового царства. *Вестник древней истории*. 1949. № 2. С. 32–39; Струве В. В. История Древнего Востока. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 491 с.; Берлев О. Д. «Рабы царя» в Египте эпохи Среднего царства : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л., 1965. 18 с.; Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Журн. «Нева», 2000. 560 с.; Постовская Н. М. Начальная стадия развития государственного аппарата в Древнем Египте (По данным источников, современных архаическому периоду). *Вестник древней истории*. 1947. № 1. С. 233–249; Редер Д. Г. Законодательство в Древнем Египте. *Культура Древнего Египта* / отв. ред. И. С. Кацнельсон. М. : Наука, 1976. С. 279–289.

² Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. 357 с.

Державам Стародавнього Межиріччя присвятили свої роботи М. А. Дандамаєв, І. М. Дьяконов, В. В. Струве¹ та ін. Тут становлення інституту покарання окремо не досліджувалось, а кримінальна відповідальність розглядалась здебільшого в контексті авторських завдань. Окремо треба сказати про здобутки Є. О. Скрипильова та В. А. Якобсона², які акцентували увагу на вивченні права Месопотамії, зокрема, Законів Хаммурапі. Науковці дійшли висновку, що в Законах царя Хаммурапі зберігались пережитки кровної помсти, кругової поруки та деяких інших елементів архаїчного кримінального права. В. А. Якобсон відзначив, що писане право в Месопотамії «виникає з надписів, у яких розповідається про діяння правителя та вжиті ним заходи щодо виправлення і запобігання несправедливості»³. В цілому здається прийнятним висновок дослідника, що головне завдання по-

¹ Дандамаєв М. А. Свидетельские показания рабов в суде в Вавилонии VI в. до н. э. *Вестник древней истории*. 1968. № 1. С. 3–12; Дандамаєв М. А. Храм и государство в поздней Вавилонии. *Вестник древней истории*. 1966. № 4. С. 17–39; Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. М. : Изд-во вост. лит., 1959. 304 с.; Дьяконов И. М. Государственный строй Древнейшего Шумера. *Вестник древней истории*. 1952. № 2. С. 13–37; Струве В. В. Государство Лагаш. Борьба за расширение гражданского права в Лагаше XXV–XXIV вв. до н. э. М. : Изд-во вост. лит., 1961. 104 с.; Струве В. В. Община, храм, дворец. *Вестник древней истории*. 1963. № 3. С. 11–34.

² Скрипилев Е. А. Основные черты права Древнего Востока (Законы Хаммурапи) : лекция. М., 1964. 36 с.; Якобсон В. А. Законы Хаммурапи как источник по истории Древней Месопотамии : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 / Ин-т востоковедения. Л., 1988. 41 с.; Якобсон В. А. Возникновение писаного права в Древней Месопотамии *Вестник древней истории*. 1981. № 4. С. 9–20; Якобсон В. А. Правовое и имущественное положение воина *gatum* времени I Вавилонской династии (обзор новоизданных документов). *Вестник древней истории*. 1963. № 2. С. 129–141.

³ Якобсон В. А. Законы Хаммурапи как источник по истории Древней Месопотамии : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 / Ин-т востоковедения. Л., 1988. С. 8.

карань, які встановлювались Законами Хаммурапі – задовольнити постраждалого морально й матеріально¹. Однак інше його твердження про те, що «право ранньої давнини розвивається майже незалежно від релігії», викликає сумніви². На наш погляд, лише на підставі аналізу Законів Хаммурапі не можна дати узагальнюючої об'єктивної оцінки праву давніх держав. Як приклад можна навести Вавилонський Талмуд, у якому більшість покарань мала релігійне підґрунтя³.

У роботах Г. М. Бонград-Левина, О. О. Вигасина, Г. Ф. Ільїна, Н. О. Крашеніннікової⁴ досліджувались проблеми становлення та основні етапи розвитку давньоіндійської держави і права. Індологи все більше зосереджуються на вивченні законодавства Стародавньої Індії, з'ясуванні статусу представників різних варн та груп давньоіндійського суспільства. У межах означеного наукового пошуку історики торкалися у своїх працях і такого правового явища,

¹ Якобсон В. А. Вказана праця. С. 34.

² Там само. С. 34.

³ Вавилонский Талмуд. Трактат. Таанит : комментарий. изд. / Раввин Адин Эвен-Израэль (Штейнзальц) ; Ин-т изучения иудаизма в СНГ ; Израил. ин-т талмудич. публ. Иерусалим ; Москва : Рос. науч. центр «Курчатов. ин-т», 1998. 338 с.

⁴ Бонград-Левин Г. М. Древняя Индия. Индия эпохи Маурьев. М. : Наука, 1973. 407 с.; Бонград-Левин Г. М. Республики в Древней Индии (Проблематика и основные материалы). *Вестник древней истории*. 1966. № 3. С. 8–35; Бонград-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. М. : Наука, 1985. 758 с.; Вигасин А. А. «Устав о рабах» в «Артхашастре» Каутильи. *Вестник древней истории*. 1976. № 4. С. 3–19; Вигасин А. А., Самозванцев А. М. «Артхашастра» проблемы социальной структуры и права. М. : Наука, 1984. 256 с.; Ильин Г. Ф. Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов. *Вестник древней истории*. 1950. № 2. С. 94–107; Крашеніннікова Н. А. Происхождение права в Древней Индии. *Правоведение*. 1977. № 1. С. 85–93; Крашеніннікова Н. А. Источники древнеиндийского права и их развитие в средневековой Индии. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1980. № 1. С. 76–81.

як покарання. Так, А. М. Самозванцев у своєму дисертаційному дослідженні «Правовий текст дхармашастри» дійшов висновку про глибоко сакральний характер покарань у Стародавній Індії: «Якщо піддані порушують традиційні для суспільства норми життя, цар наставляє їх на істинний шлях і примушує жити відповідно до цих норм, оскільки царю зарахується доля благих і гріховних вчинків його підданих»¹. Законодавством Стародавньої Індії передбачалось, писав індолог, «не просто покарання злочинців, а Покарання порушників дхарми, які отримують конкретизацію в покараннях за конкретні злочини»².

Тема покарання знайшла своє відображення в монографії англійського історика А. Л. Бешема «Диво, яким була Індія»³. Підкреслюючи великий вплив релігії на покарання та спираючись на давньоіндійські пам'ятки права, науковець одним із перших охарактеризував основні види покарань і показав специфіку їх застосування в Стародавній Індії. Попри загальноновизнану на той час в історіографії думку про особливий статус брахмана, до якого не застосовувалась смертна кара, тортури та тілесні покарання, А. Л. Бешем визначив злочини, за які представника вищої варни «двічіна-роджених» могли стратити (спроба заколоту, крадіжка золота з казни, убивство «поважної жінки» тощо).

До сфери наукових інтересів дослідників радянського періоду входили історико-правові проблеми Стародавнього Китаю⁴. У працях К. В. Васильєва, Л. С. Васильєва, Р. А. Лапової, А. Й. Рогожина, М. М. Страхова, В. Єлісеєффа, Д. Єлісеєффа та ін.⁵ розглядалися причини та передумови

¹ Самозванцев А. М. Правовой текст Дхармашастры : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Ин-т востоковедения. М., 1989. С. 11.

² Там само. С. 12.

³ Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. 616 с.

⁴ История Китая с древнейших времен до наших дней / отв. ред. Л. В. Симоновская, М. Ф. Юрьев. М. : Наука, 1974. 535 с.

⁵ Васильев К. В. Центральная власть и органы местного управления в годы расцвета Западного Чжоу. *История*

утворення держав у Китаї, їх розвиток. Характеризувалися імперський період історії Стародавнього Китаю та особливості розвитку права в цей час. При розгляді кримінального права відзначались види покарань та констатувалась їх надзвичайна жорстокість.

Окремо треба виділити роботи Л. С. Переломова та С. Р. Кучери¹, де на підставі пам'яток права показано, які покарання застосовувались у Стародавньому Китаї, як система покарань змінювалася з часом, у чому суть принципу колективної кримінальної відповідальності (кругової поруки), як він діяв і які наслідки мав. С. Р. Кучера одним із перших описав так звані «символічні» покарання².

У післяреволюційний період вийшла друком значна кількість праць, присвячених історії античної цивілізації, де з-поміж інших розглядалися питання утворення полісів

и культура Китая : сб. памяти акад. В. П. Васильева. М. : Наука, 1974. С. 121–128; Васильев Л. С. Возникновение и формирование китайского государства. *Китай: история, культура, историография*. М. : Наука, 1977. С. 6–39; Лапова Р. А. История государства и права Китая (рабовладельческий период) : учеб. пособие по истории государства и права. Саратов : Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1960. 37 с.; Рогожин А. И., Страхов Н. Н. История государства и права рабовладельческого Китая. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 91 с.; Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая / пер. с фр. Л. Лоевского. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 640 с.

¹ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н. э.). М. : Вост. лит., 1962. 243 с.; Кучера С. Р. Становление традиции коллективной ответственности и наказания в Китае. *Роль традиции в истории и культуре Китая* / отв. ред. Л. С. Васильев. М. : ГРВЛ Наука, 1972. С. 161–183; Кучера С. Р. История, культура и право древнего Китая : собр. тр. М. : Наталис, 2012. 416 с.

² Кучера С. Р. Символические наказания в древнем Китае. *Китай: общество и государство* : сб. ст. М., 1973. С. 30–54.

у Греції та Давньоримській державі, формування в них органів влади, становлення і розвиток їх правових інститутів¹. Покарання розглядались тут у контексті основних тем досліджень науковців. Так, наприклад, С. Я. Лур'є, характеризуючи політичну боротьбу в Стародавніх Афінах, відзначив, що з метою послаблення політичних опонентів найбільш часто застосовувались конфіскація майна та штрафи, а описуючи рабство в Античній Греції, вказав, що тілесно найчастіше карали рабів². Про обернення в рабство як покарання за злочин та покарання самих рабів писали у своїх роботах Л. А. Єльніцький, А. І. Доватур, А. Валлон, Я. А. Ленцман, О. В. Мишулин, А. Х. М. Джонс, Г. Хьофлінг, Є. М. Штаєрман і М. К. Трофімова³. Про деякі покарання військових у Стародавній Греції згадував Л. П. Маринович. Зокрема, він акцентував увагу, що штрафні санкції за дезертирство

¹ Кечекьян С. Ф. Государство и право Древней Греции. М. : Изд-во МГУ, 1963. 72 с.; Колобова К. М. К вопросу о возникновении Афинского государства. *Вестник древней истории*. 1968. № 4. С. 41–55; Зельин К. К. О государстве в эллинский период. *Вестник древней истории*. 1959. № 1. С. 147–151; Галанза П. Н. Государство и право Древнего Рима. М. : Изд-во МГУ, 1963. 124 с.; Косарев А. И. Раннеримское право : учеб. пособие. Калинин : Калинин. гос. ун-т, 1977. 83 с.; Машкин Н. А. История Древнего Рима. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. 612 с.

² Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 26, 154, 576.

³ Ельницкий Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII–III вв. до н. э. М. : Наука, 1964. 288 с.; Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI–V вв. до н. э. Л. : Наука, 1980. 134 с.; Валлон А. История рабства в Античном мире. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 664 с.; Ленцман Я. А. Рабы в законах Салона. *Вестник древней истории*. 1958. № 4. С. 51–69; Мишулин А. В. Спартак. М. : Учпедгиз, 1950. 149 с.; Джонс А. Х. М. Гибель Античного мира. Ростов н/Д. : Феникс, 1997. 576 с.; Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы : Спартак у ворот Рима. М. : Мысль, 1992. 270 с.; Штаєрман Е. М., Трофімова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). М. : Наука, 1971. 328 с.

найманця в IV ст. до н.е. накладались на вільного громадянина поліса, який його найняв¹. М. Ю. Сергієнко, описуючи давньоримське суспільство, неодноразово зверталась до теми покарань. Зокрема, вона з'ясувала, за яких обставин префект мав право накласти штраф або призначити тілесне покарання, яке місце таліону в системі покарань Стародавнього Риму. Із залученням широкого кола джерел дослідниця показала розмаїття жорстоких покарань, які застосовувались до рабів².

Характерною рисою історіографічної групи радянського періоду є більш уважне ставлення до пам'яток права. З'являються окремі дослідження законодавства античних держав. Серед таких робіт варто виокремити монографію І. С. Перетерського «Дигести Юстиніана. Нариси з історії складення та загальна характеристика»³, розширену рецензію на неї О. Л. Смишляєва⁴, працю І. О. Шишової «Раннє законодавство і становлення рабства в Античній Греції»⁵ та статтю С. Г. Карп'юка⁶. Ці роботи дозволяють більш точно охарактеризувати види покарань, що існували в країнах античної цивілізації і в цілому зрозуміти особливості генези та розвитку інституту покарань у праві держав Стародавнього світу.

Сучасну історіографію доцільно поділити на дві підгрупи: зарубіжну та вітчизняну. Зарубіжна історіографія нараховує чимало праць, де розглядаються окремі аспекти

¹ Маринович Л. П. Греческое наёмничество IV в. до н. э. и кризис полиса. М. : Наука, 1975. С. 207.

² Сергеенко М. Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта. М. ; Л. : Наука, 1964. С. 267–68, 275, 330.

³ Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. 130 с.

⁴ Смышляев А. Л. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты. Перевод и примечания И. С. Перетерского. М., 1984. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 145–151.

⁵ Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. 224 с.

⁶ Карпюк С. Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в познеархаических Афинах. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 17–35.

теми. Так, принципу таліону в кримінальному законодавстві стародавніх держав присвятили свої роботи Р. Г. Апресян, В. Г. Беспалько, Г. В. Мальцев, О. М. Бібік, К. В. Корсаков¹ та ін. Взаємозв'язок таких державно-суспільних інститутів, як кровна помста і смертна кара, розглядався у працях О. Ю. Калініної, І. І. Дудаєва, Л. В. Ліпунової, Е. В. Георгіївського, Б. Б. Нанаєвої, У. М. Умарова² та ін. Одна з класичних проблем кримінального права – смертна кара, яка

¹ Апресян Р. Г. Талион и золотое правило: критический анализ сопряженных контекстов. *Вопросы философии*. 2011. № 3. С. 72–84; Беспалько В. Г. Принцип талиона в Моисеевом уголовном законодательстве. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2016. № 2. С. 277–280; Мальцев Г. В. Месть и возмездие в древнем праве : моногр. М. : Норма ; Инфра-М, 2012. 736 с.; Бибики О. Н. Возмездие как цель уголовного наказания. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2012. № 4 (33). С. 166–171; Корсаков К. В., Кордюков А. А. Принцип талиона как субстрат публичного наказания. *Право в современном мире: баланс интересов государства и бизнеса : материалы V междунар. науч.-практ. конф.* Екатеринбург, 4 дек. 2015 г. Екатеринбург : Урал. ин-т упр. – фил. РАНХиГС при Президенте РФ, 2015. С. 205–208; Корсаков К. В. Истоки и предтеча современного уголовного наказания: равновозмездный принцип талиона и институт кровомщения в старорусском праве. *Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право*. 2015. Т. 25, № 2. С. 112–118;

² Калинина Е. Ю. Кровная месть и смертная казнь: эволюция принципа справедливости в праве. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 62–69; Дудаев И. И. Кровная месть и ее место в генезисе смертной казни. *Армия и общество*. 2013. № 1 (33). С. 165–169; Липунова Л. В. Истоки взаимосвязи института смертной казни с институтом кровной мести. *Инновационная наука*. 2015. № 4–3. С. 68–69; Георгиевский Э. В. Кровная месть и смертная казнь у восточных славян. *Сибирский юридический вестник*. 2005. № 1. С. 42–48; Нанаева Б. Б., Умаров У. М. Кровная месть как институт социально-правового

завжди викликає інтерес не лише науковців, а й широкого загалу, досліджувалась Н. О. Полікарповою, С. І. Власенком, В. В. Муравйовим¹.

З'являються роботи, де розглядаються окремі аспекти становлення інституту покарання в державах стародавнього світу. Так, О. М. Трикоз присвятила свої дослідження найдавнішому зводу законів – «Кодексу Ур-Намми» (2112–2094 рр. до н.е.), засновнику III династії Ура, відомому реформатору в «царстві Шумера і Аккада»². Вона дійшла висновку, що основою при визначенні покарань у «Кодексі Ур-Намми» став принцип грошової компенсації, оскільки принцип таліона замінювався тут штрафами³. А. В. Немировська на підставі порівняльного аналізу пам'яток права – Законів Ур-Намму, Законів Ліпіт-Іштара (1934–1923 рр. до н.е.), Законів Ешнунни (бл. 1770 р. до н.е.), Законів царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.), хетських законів (XVI–XIII ст. до н.е.) та середньоассирійських законів (XIV–XI ст. до н.е.) – одна із

регулювання родових отношений. *Теория и практика общественного развития*. 2011. № 7. С. 43–46.

¹ Полікарпова Н. А. Идея смерти как наказания в древнеримской юридической традиции. *Ярославский юридический вестник*. 2011. № 3, т. 1 (Гуманитарные науки). С. 72–75; Власенко С. И., Волошин Д. А. Отражение представлений о почетной и унижительной смерти в древнеримской практике наказаний. *Концепт*. 2015. Т. 8. С. 216–220. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65044.htm> (дата обращения: 31.07.2018); Муравьев В. В. Идея смерти в древней культуре. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 10. С. 41–52.

² Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. 114 с.; Трикоз Е. Н. Древний Шумер: особенности правовой традиции. *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки*. 2013. № 3. С. 108–115; Трикоз Е. Н. «Кодекс Ур-Наммы»: особенности шумерской правовой традиции. *Правоведение*. 2013. № 1. С. 219–231.

³ Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 97.

перших здійснила спробу визначити основні загальні принципи становлення системи покарань Стародавнього Сходу та показати її особливості¹. Покарання та їх застосування за Вавилонським Талмудом досліджував О. І. Казаннік².

Вплив релігії на культуру, становлення і розвиток права, у тому числі кримінального, стародавніх держав, вивчали А. В. Леонов, І. Р. Тантлевський, А. М. Самозванцев, М. В. Марінчев, Г. А. Дряхлова, М. А. Чегодаєв, Л. Ф. Скубченко та ін.³.

На особливу увагу заслуговують праці, у яких системно та аналітично розглядаються особливості розуміння сутності покарання та його генеза в окремо взятій країні

¹ Немировская А. В. Система наказаний на Древнем Востоке. История вопроса. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 13: Востоковедение и африканистика*. 2010. Вып. 1. С. 53–69.

² Казанник А. И. Наказание по Вавилонскому Талмуду. *Вестник Омского университета*. 1999. Вып. 2. С. 156–158.

³ Леонов А. В. Религиозное изуверство и симптомы нравственного помешательства в иудаизме. Синагога как преступное сообщество : в 3 т. Т. 1. Новочеркасск : Цифр. изд., подгот. авт., 2011. 544 с.; Тантлевський І. Р. Очерки по истории еврейской религиозно-философской мысли. СПб. : Изд-во РХГА, 2016. 268 с.; Самозванцев А. М. Индия: религии, верования, обряды (древность и средневековье). М. : Ин-т востоковедения РАН, 2003. 240 с.; Маринчев Н. В. О комплексном подходе к изучению права Древней Индии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14: Право*. 2012. Вып. 1. С. 3–6; Маринчев Н. В. Философско-теологические основы правосознания в традиционной правовой системе Древней Индии. *Вестник Владимирского юридического института*. 2008. № 4 (9). С. 282–287; Дряхлова А. А. Виды наказания «грешников» в Загробном мире Древнего Египта. *Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность*. 2012. № 2. С. 5–22; Чегодаев М. А. Древнеегипетская «Книга мертвых». Фрагменты перевода и комментарии. *Вопросы истории*. 1994. № 8. С. 145–163 ; № 9. С. 141–151; Скубченко Л. Ф. Проблема безопасности личности и государства в политико-правовых концепциях Древнего мира. *Вестник Международного института экономики и права*. 2011. № 2 (2). С. 146–152.

Стародавнього світу. Так, Вавилону присвятили свої роботи Д. О. Суровень, Д. Веллард, Д. Шарпен; Стародавньому Єгипту – А. Є. Демідчик, А. Ерман, В. А. Томсинов; Стародавній Індії – Г. М. Бонгард-Левин, Я. В. Безсонова, А. Л. Шигабутдінова, О. М. Ляшенко; Стародавньому Китаю – Л. С. Васильєв, Р. Крюгер, Є. О. Торчинов, О. С. Мартинов, В. Я. Сідіхменов, М. Е. Льюїс, М. В. Корольков, Ч. Ц. Циренов, А. В. Шарков¹.

¹ Суровень Д. А. Правовой статус вардум в старовавилонский период (XX–начало XVI вв. до н. э.). *Историко-правовые проблемы: Новый ракурс*. 2014. Вып. 8. С. 187–204; Суровень Д. А. Правовой статус граждан и лиц без гражданства в древней Месопотамии Раннединастического, Раннедеспотического и Старовавилонского периодов (середина XVII – начало XVI в. до н. э.). *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. 2014. Вып. 10. С. 76–97; Веллард Д. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес. М. : Центрполиграф, 2004. 218 с.; Шарпен Д. Хаммурапи, царь Вавилона. М. : РГГУ, 2013. 318 с.; Демидчик А. Е. Безымянная пирамида : Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетей, 2005. 272 с.; Эрман А. Государство, армия и общество Древнего Египта. М. : Центрполиграф, 2008. 394 с.; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. 512 с.; Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. История и культура. СПб. : Алетей, 2001. 288 с.; Безсонова Я. В. Дхармашастра Яджнавалкы как источник нормативного регулирования общественных отношений в Древней Индии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. № 1. С. 165–169; Шигабутдінова А. Л. Правосубъектность общины Древнего Востока: некоторые историко-правовые аспекты. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2014. № 2 (26). С. 51–55; Ляшенко Е. Н. Правовое положение женщины по древнеиндийским источникам. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 210–218; Васильев Л. С. Древний Китай : в 3 т. Т. 1: Предыстория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до VIII в. до н. э.). М. : Вост. лит. ; РАН, 1995. 379 с.; Васильев Л. С. Древний Китай : в 3 т. Т. 2: Период Чуньцю (VIII–V вв. до н. э.). М. : Вост. лит. ; РАН, 2000. 623 с.; Васильев Л. С. Древний Китай : в 3 т. Т. 3: Период Чжаньго (V–III вв. до н. э.). М. : Вост. лит. ;

Необхідно виокремити дослідження В. С. Беліченко, у якому було порівняно кримінальні законодавства епох Цинь та Ранньої Хань імперського періоду Стародавнього Китаю¹. Заслуговує високої позитивної оцінки те, що авторка власноруч переклала деякі, до цього невідомі, фрагменти текстів законів на бамбукових планках та надала їм відповідних роз'яснень. Науковець намагалася проаналізувати процес становлення системи покарань Китаю та її зміни з часом. Завдяки наданим перекладам текстів «бамбукового» законодавства з'явилась можливість більш точно відтворити систему покарань у Стародавньому Китаї, побачити її специфіку.

Тема покарань в античних державах не залишилась поза увагою істориків та правознавців. Проте розглядалася вона здебільшого вибірково, у залежності від необхідності розкриття авторських завдань. Серед науковців, які у тій чи

РАН, 2006. 679 с.; Крюгер Р. Китай. История страны. М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. 544 с.; Торчинов Е. А. Даосизм. «Дао-Дэ цзин». СПб. : Азбука-классика ; Петерб. Востоковедение, 2004. 256 с.; Мартынов А. С. Конфуцианство: этапы развития. Конфуций. «Лунь юй». СПб. : Азбука-классика ; Петерб. Востоковедение, 2006. 344 с.; Сидихменов В. Я. Китай: страницы прошлого. Смоленск : Русич, 2010. 544 с.; Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / пер. с англ. С. А. Белоусова. М. : Центрполиграф, 2016. 415 с.; Корольков М. В. Судебник из Чжанцзяшань: некоторые проблемы изучения раннеханьских законодательных текстов на бамбуковых планках. *Общество и государство в Китае : XXXIX научная конференция*. Вып. 1. М. : Вост. лит., 2009. С. 37–55; Цыренов Ч. Ц. Трактат Гуань Чжуана «Гуань-цзы», его место и роль в культурной традиции Древнего Китая. Улан-Удэ : Издат.-полигр. комплекс ФГБОУ ВПО ВСГАКИ, 2013. 223 с.; Шарков А. В. Социальная функция государства в древнем мире (на материале Китая). *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3 (25). С. 292–296.

¹ Беліченко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. 67 с.

іншій мірі торкалися теми покарання в Античній Греції, варто назвати Л. О. Пальцеву, С. Я. Лур'є, Є. А. Круглова, М. О. Кравцова, А.-М. Бюттен, Р. Пельмана, А. В. Постернака, О. М. Панокіна, М. Ю. Бражнікова¹.

Варто відзначити, що сучасними дослідниками продовжується робота щодо вивчення античного законодавства. У цьому сенсі звертають на себе увагу праці І. Є. Сурікова². Науковець безпосередньо опрацював фрагменти оригінального тексту законодавства Драконта та поставив під сумнів загальновизнане твердження про їх надзвичайну суворість. Він дійшов висновку про те, що Законодавець насамперед

¹ Пальцева Л. А. Основные направления развития судебной системы в архаической Греции (VII в. н. э.). *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2005. № 4. С. 73–84; Пальцева Л. А. Из истории архаической Греции : Мегари и мегарские колонии. СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 1999. 276 с.; Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 1993. 680 с.; Круглов Е. А. Очерки истории государства и права античной Греции : учеб. пособие. Уфа : Вост. ун-т, 2000. 80 с.; Кравцов Н. А. Симфония полиса. Государственная власть, право и искусство в Древней Греции : моногр. М. : Вузов. кн., 2012. 224 с.; Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. 384 с.; Пельман Р. Очерк греческой истории и источниковедения. СПб. : Алетейя, 1999. 470 с.; Постернак А. В. История Древней Греции и Древнего Рима. М. : Изд-во ПСТГУ, 2008. 778 с.; Панокин А. М. Пересмотр судебных решений в Древней Греции и Древнем Риме. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 10 (71). С. 138–146; Бражников М. Ю. Государство и право Древней Греции : учеб. пособие. Новокузнецк : ФКОУ ВПО Кузбасс. ин-т ФСИН России, 2015. 30 с.

² Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. 144 с.; Суриков И. Е. Законодательство Драконта в Афинах и его исторический контекст. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2000. № 2 (7). С. 8–18; Суриков И. Е. Древняя Греция: история и культура. М. : АСТ ; Астрель, 2005. 190 с.; Суриков И. Е. Остракизм в Афинах. М. : Языки славян. культуры, 2006. 640 с.; Суриков И. Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита. *Вестник древней истории*. 2004. № 1. С. 3–30.

мав намір припинити жорстоке протистояння між аристократичними родами, зупинити кровну помсту, замінивши її вигнанням звинуваченого з полісу. Аргументи, які наводить історик, є логічними та обґрунтованими. Афінське законодавство досліджувалось також Л. О. Пальцевою та О. М. Трикоз¹. Їх висновки щодо особливостей становлення системи покарань у Стародавній Греції були враховані при написанні даної роботи.

Особливу увагу сучасні науковці приділили вивченню права Стародавнього Риму². Це пояснюється тим, що в Античному Римі сформувалось сучасне розуміння права, його структура і термінологія. Саме тому дослідники звертаються до витоків права, щоб краще збагнути сьогодення, внести відповідні корективи та надати необхідного імпульсу розвитку правових інститутів сьогодні. У роботах О. І. Бойка, О. О. Іванова, Є. В. Афонасіна, Л. Л. Кофанова та ін.³ розкрито процес формування таких понять та інститутів, як «право», «закон», «санкція», «покарання» тощо. По-

¹ Пальцева Л. А. К вопросу о составе законодательства Драконта. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2007. № 6. С. 195–211; Трикоз Е. Н. Становление системы источников права в Древних Афинах. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2007. № 4 (273). С. 196–207.

² Астапенко П. Н. Римское право : учеб. / под ред. Н. В. Михайловой. М. : КноРус, 2018. 280 с.; Римское частное право : учеб. / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М. : Зерцало-М, 2012. 560 с.; Рассолов М. М., Горбунов М. А. Римское право. М. : Юнити-Дана, 2010. 495 с.; Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право : баз. учеб. / пер. с македон. В. А. Томсинова, Ю. В. Филиппова ; под ред. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2000. 448 с.

³ Бойко А. И. Римское и современное уголовное право. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. 288 с.; Иванов А. А. Римское право. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2012. 415 с.; Афонасин Е. В. Казусы римского права : учеб. пособие. Новосибирск : РИНЦ НГУ, 2014. 216 с.; Кофанов Л. Л. Lex и ius: возникновение и развитие римского права в VIII – III вв. до н. э. М. : Статут, 2006. 575 с.

казано, що у кримінальному праві Стародавнього Риму сформувалась відносно стійка система покарань, яка передбачала при кваліфікації правопорушення з'ясування сукупності важливих обставин для визнання діяння злочинним.

О. А. Омельченко визначив основні етапи розвитку системи покарань Стародавнього Риму¹. Він зазначив, що в ранньому римському праві присудження кримінального покарання від імені народу мав «абстрактно-загальний сенс», а конкретна форма застосування покарання призначалась додатково, на розсуд вищих магістрів. З розвитком кримінального законодавства покарання стало конкретним та залежало від виду та обставин скоєння злочину. Від характеру суб'єкта злочину стали застосовуватись комплексні покарання. І, нарешті, у розвинутому римському праві з'являються деякі загальні критерії визначення форми покарання, що «відповідають загальній меті кримінальної відплати»².

На підставі широкого кола джерел Г. І. Тираспольський запропонував класифікацію видів покарань у Стародавньому Римі, показав еволюцію давньоримських каральних заходів, їх залежність від соціального та морального розвитку суспільства³.

У сучасний період з'являються роботи, у яких розглядаються окремі види покарань або ж покарання за певні звинувачення у злочині. Так, атимії присвятили свої праці

¹ Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. 221 с.

² Там само. С. 41.

³ Тираспольский Г. И. Беседы с палачом. Казни, пытки и суровые наказания в древнем Риме. М. : Интрада, 2003. 192 с.

А. В. Кафіатуліна, А. І. Максимов¹. Позбавлення та обмеження волі в античних державах досліджував О. І. Сидоркін². Покарання за посадові та військові злочини, а також за звинувачення в «образі величі римського народу» вивчала Ю. В. Першина, К. В. Вержбицький, Г. Г. Білоконь і Ю. О. Іванов³.

Варто сказати про здобутки вітчизняних науковців. Окремі аспекти проблеми становлення інституту покарання у країнах Стародавнього світу розглядалися як у загальній, так і в спеціальній науковій літературі. Здебільшого в навчальних підручниках та посібниках автори приділяли увагу головним політико-правовим і державотворчим процесам у державах Давньосхідної та Античної цивілізації. Характеристика кримінального права, як правило, без належного аналізу обмежується лише переліком видів злочинів та

¹ Кафиатулина А. В. История возникновения института лишения прав как прототипа уголовного наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью. *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: естественные, общественные науки*. 2016. № 1. С. 12–17; Максимов А. И. Лишение права в современном мире. *Симбирский научный вестник*. 2013. № 3 (13). С. 88–91.

² Сидоркин А. И. Лишение и ограничение свободы как наказания в Византийском праве. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 13. С. 102–116.

³ Першина Ю. В. Наказания за должностные и воинские преступления в римском уголовном праве. *Концепт*. 2016. № 3 (март). С. 66–70. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16052.htm> (дата обращения: 07.08.2018); Першина Ю. В. Наказания за «оскорбление величия римского народа» в уголовном праве Древнего Рима. *Концепт*. 2015. № 12 (декабрь). С. 61–65. URL: <http://e-koncept.ru/2015/15419.htm> (дата обращения: 12.07.2018); Вержбицкий К. В. Из истории процессов о государственной измене (laesa maiestas) в Римской империи: дела Эмилии Лепиды, Клутория Приска и Кремуция Корда (20, 21 и 25 гг. н. э.). *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 1 (13). С. 72–82; Белоконь Г. Г., Иванов Ю. А. Уголовное право и процесс периода республики Древнего Рима. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2016. № 4. С. 56–63.

покарань¹. Як виняток, маємо відзначити навчальні видання Є. М. Орача і Б. Й. Тищика², у яких надано достатньо цікавий аналітичний матеріал про становлення кримінального права у країнах Стародавнього світу, визначено основні принципи та особливості покарань у давніх державах.

Стосовно спеціальної наукової літератури варто назвати статтю Н. А. Сердюка, де було зроблено спробу історико-правового аналізу становлення та еволюції системи покарань у Стародавньому світі. Проте законодавство країн Давньосхідної та Античної цивілізацій не знайшло тут належного опрацювання³.

Правові підстави застосування смертної кари в країнах Стародавнього Сходу та в Античних державах досліджував Л. Ю. Гривняк⁴, який дійшов висновку, що зі збільшен-

¹ Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стер. Львів : Новий Світ – 2000, 2008. 480 с.; Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 5-тє, допов. Київ : Атіка, 2006. 680 с.; Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.; Колісніченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.; Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2013. 658 с.; Подопригора А. А. Основы римского гражданского права : учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак-тов. Киев : Вентури, 1995. 288 с.

² Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : навч. посіб. Львів : Ред.-вид. відд. Львів. ун-ту, 2000. 238 с.; Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с.

³ Сердюк Н. А. Формування системи покарань у стародавньому світі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24, т. 1. С. 95–100.

⁴ Гривняк Л. Ю. Смертна кара та її функції в праві східних деспотій та класичного рабовласницького суспільства: спроба порівняльного аналізу. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2008. Т. 21 (60), № 1. С. 270–277;

ням демократичності суспільства смертна кара застосовується з більшою завбачливістю, з передбаченням різноманітних процедур апеляції, помилювань та альтернативних покарань¹. Основні політико-правові погляди на інститут покарання у Стародавньому Китаї розглянуто Р. В. Тищенко². Вплив правових звичаїв на правову систему Китаю вивчав М. М. Бедрій. У межах своєї теми він проаналізував символічні покарання та юридичну відповідальність посадових осіб за скоєні злочини³. Покарання за різні види злочинних дій, які передбачались Старим Заповітом, проаналізував С. Г. Кащенко⁴. Історичному розвитку уявлень про зміст покарання присвятив свою статтю О. І. Ющик⁵.

Гривняк Л. Ю. Смертна кара в Античному суспільстві та її функції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 27–34.

¹ Гривняк Л. Ю. Смертна кара та її функції в праві східних деспотій та класичного рабовласницького суспільства: спроба порівняльного аналізу. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2008. Т. 21 (60), № 1. С. 279.

² Тищенко Р. В. Інститут покарання в політико-правовій думці Стародавнього Китаю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 13–16. URL: http://lsej.org.ua/2_2017/4.pdf (дата звернення: 26.07.2018).

³ Бедрій М. М. Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин. *Часопис Київського університету*. 2015. № 1. С. 15–18.

⁴ Кащенко С. Г. Старий заповіт як джерело кримінального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2006. Т. 19 (58), № 3. С. 20–24.

⁵ Ющик О. І. Історичний розвиток уявлень про зміст покарання. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2010. Вип. 533. С. 105–108.

Варто виокремити праці О. А. Гавриленка¹ та М. В. Скржинської², де досліджувалось право міст-держав Північного Причорномор'я. Науковці порівнювали кримінальне право північнопричорноморських держав із правом грецьких метрополій, виявили їх спільні риси та особливості, охарактеризували систему покарань.

Отже, зважаючи на вищевикладене, можемо зазначити, що окремі аспекти теми вивчались науковцями різних поколінь, проте комплексного дослідження становлення інституту покарань в державах Стародавнього світу не було проведено.

1.2 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельна основа монографії достатньо різноманітна, але за рівнем інформативності наявні джерела нерівнозначні. Так, наприклад, до наших часів не збереглося жодного цілісного зводу законів Стародавнього Єгипту,

¹ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. 352 с.; Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві Античних держав Північного Причорномор'я. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2002. № 1. С. 45–52; Гавриленко О. А. Поняття, мета та види покарань в Античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Вип. 9*. Сімферополь : Таврія, 2006. С. 195–201; Гавриленко О. А. Право античних держав Північного Причорномор'я : навч. посіб. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 111 с.; Гавриленко О. А. Формування правових основ протидії корупції у державах Стародавнього світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 37, т. 1. С. 14–18.

² Скржинська М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 4–11; Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладі и Северном Причерноморье. Киев : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2009. 366 с.; Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладі и Северном Причерноморье. СПб. : Алетейя, 2010. 464 с.

який би дозволив вивчити становлення та розвиток кримінального права цієї держави.

Традиційно джерелом давньоєгипетського права вважають звичаї, які тісно пов'язані з релігією та міфами. У давньоєгипетських джерелах можна зустріти описання різних юридичних символів і правових процедур. Так, зокрема, саме в Єгипті терези богині Маат стали символом правосуддя і справедливості. Кримінальне право і, власне, покарання мали свої особливості. «Книга Мертвих» – важливе джерело права Стародавнього Єгипту – описує сорок два найтяжчі гріхи-злочини за які невідворотно наступало найсуворіше покарання¹. Серед перших у переліку визначались злочини проти фараона, держави та релігії. В іншому джерелі – «Повчанні Мерікара» – було закладено деякі загальні принципи й основи системи покарань². Серед них можна виокремити наступні постулати: не варто карати людину, не розібравшись; страта – це крайнє та жорстоке покарання; люди, яким вона загрожує, можуть використовуватися в іншому. Краще покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки це збереже життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітонародженню. Водночас повчання містило застереження: якщо є загроза правителю, то організатора замаху, всю його родину та прибічників мають убити. Також треба викоренити із пам'яті народу його ім'я³. Тобто, крім

¹ Древнеегипетская книга мертвых : Слово Устремленного к Свету / сост., пер., предисл. и коммент. А. К. Шапошникова. М. : Эксмо, 2011. 368 с.

² Поучение пятого гераклеопольского государя царевичу Хети, будущему царю Мерикара / Демидчик А. Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетей, 2005. С. 192–228; Из «Поучения Гераклеополитанского царя своему сыну царю Мерикара». *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. С. 46–49.

³ Поучение пятого гераклеопольского государя царевичу Хети, будущему царю Мерикара / Демидчик А. Е.

принципів справедливості, невідворотності та рівнозначності покарання вчиненому злочину, у «Повчанні Мерікара» йдеться також про можливість застосування колективних покарань.

Як уже зазначалось, тритисячолітня історія Стародавнього Єгипту не залишила єдиного зводу законів. А тому покарання того часу дослідники вивчають із інших джерел: матеріалів судових засідань; текстів клятв учасників судового процесу – свідків та звинувачених, де визначалося покарання в разі лжесвідчення; царських декретів, указів та охоронних грамот, які надавались храмам¹.

У ранній період історії Шумера ще не було писаного права. Судові справи, як і в Єгипті, вирішувались за звичаєм². Перші фрагменти найдавнішого зводу законів, які

Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетей, 2005. С. 192–193.

¹ Дела грабителей царского некрополя г. Фив во времена Рамсеса IX / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 220–250; Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 250–286; Документы, касающиеся ограбления храмов / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 286–298; Документы, касающиеся гаремного заговора при Рамсесе III / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 298–304; Декрет Сети I из Наури. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.; Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 143–151.

² Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. М. : Изд-во вост. лит., 1959. С. 123, 124; Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 200.

дійшли до нашого часу, відносяться до династій Ісіна (2023–1798 рр. до н.е.) і Ларси (2023–1961 рр. до н.е.), що правили одночасно. Незважаючи на свою уривчастість, ці фрагменти дозволяють нам побачити схожість деяких юридичних норм із відповідними статтями Законів Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.)¹, що дає нам можливість зробити обґрунтоване припущення про існування в Шумері таких покарань, як штраф, вигнання з дому та так званого аналогового покарання (віддати раба за раба)².

Найбільш змістовну групу джерел становлять законодавчі пам'ятки країн Стародавнього Сходу та Античного світу. Серед пам'яток права держав Давньосхідної цивілізації варто назвати Закони Ур-Намму (2112–2094 рр. до н.е.) родоначальника III династії Ура, який провів судову та правову реформи в «царстві Шумера і Аккада»³; Закони Ліпіт-Іштара (1934–1923 рр. до н.е.) правителя царства Ісіни⁴; Закони царя Білалами царства Ешнунни (бл. 1770 р. до н.е.)⁵; Закони царя Хаммурапі; хетські закони (XVI–XIII ст. до

¹ Законы вавилонского царя Хаммурапи. *История Древнего Востока. Тексты и документы* : учеб. пособие / под ред. В. И. Кузицина. М. : Высш. шк., 2002. С. 167–190; Закони царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 8–35; Законы Хаммураби, царя Вавилона (1792–1750 гг. до н.э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 225–261.

² Шумерские законы времени правления династий Исины и Ларсы. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.

³ Кодекс Ур-Наммы / Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 73–85.

⁴ Законы Липит-Иштара, царя Исины (1932–1921 гг. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 219–225.

⁵ Законы Билаламы, царя Эшнунны (середина XX в. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 213–219.

н.е.)¹; середньоасирійські закони (XIV–XI ст. до н. е)²; давньоіндійське законодавство (насамперед Закони Ману³); законодавчі пам'ятки права Стародавнього Китаю.

Перше відоме науковцям давнє законодавство – Закони Ур-Намму. Цар Шумера і Аккада, як продовження своєї політики централізації загальнодержавної влади, вдався до уніфікації права країни. Було складено перелік судових рішень (*dītil*) на окремі випадки правопорушень, які розглядались у судовому порядку в номах-провінціях. Тому переважна більшість законодавчих норм складена в казуїстичній манері. О. М. Трикоз вивчаючи шумерські юридичні тексти, дійшла висновку, що їх особливістю є відсутність абстрактного аналізу та чітких формальних розробок, а причинний зв'язок підмінявся асоціативно-аналоговим, і, врешті, детальний опис переважає над теоретичними узагальненнями⁴.

Закони Ур-Намму починаються з прологу, де розповідається про добрі діяння царя та божественне походження його влади. Після прологу викладаються правові положення. Основна частина законів передбачала покарання за правопорушення штрафні санкції. Отже, принцип таліону замінювався в даному законодавстві штрафами, що є характерною особливістю цієї пам'ятки права. Варто відзначити, що така казуїстична структура, «якщо (скоєно та-

¹ Закон о порядке престолонаследия и важнейших преступлений, принятый царем Телепином в Совещательном Собрании Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 254–259; Первая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 259–271; Вторая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 271–281; Третья таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 281–284.

² Средне-Ассирийские законы. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 206–226.

³ Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. 496 с.

⁴ Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 64–65.

кий-то злочин), то (має бути таке-то покарання)», була в подальшому застосована в законодавчих пам'ятках інших стародавніх держав.

Саме за такою казуїстичною моделлю побудовані й Закони Хаммурапі. Тут також у пролозі йдеться про божественне походження царя та про справедливість. Це, безумовно, є важливим для розуміння сутності такого поняття, як «справедливе покарання» у давньовавилонському суспільстві. За Законами Хаммурапі покарання за злочин – це, як правило, справа не приватна, а державна. Покарання мало не лише компенсувати збитки потерпілому, а зробити так, щоб попередити в майбутньому можливі злочини. Саме тому органи державної влади мали карати злочинця. Ці обставини вбачаються важливими, оскільки дозволяють з'ясувати місце такого правового явища, як покарання в житті тогочасного суспільства.

У законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливості при визначенні навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами; мораль і право представляли собою цілісну єдину нормативно-регулятивну систему, яка в основному витісняла кровну помсту, покарання базувались на принципах справедливості, невідворотності та відплати. Визначення загальних та специфічних рис у законодавствах різних країн Стародавнього Сходу дозволило більш точно та системно проаналізувати еволюцію системи покарання в державах давньосхідної цивілізації.

Отже, незважаючи на схожість низки норм та базових принципів побудови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо. Так, середньоасирійські закони, які хронологічно з'явилися пізніше Законів Хаммурапі, за своїм змістом були більш архаїчними у відображенні патріархальних порядків, жорстоких покарань тощо. До того ж, поступалися вони також ступенем розробленості правових інститутів та рівнем юридичної техніки. Новим, порівняно з За-

конами царя Хаммурапі, є більш широке застосування публічних покарань – побиття і так званої «царської роботи» (каторжних робіт). Тобто покарання проводиться не стільки з метою задоволення потерпілої особи, скільки в інтересах держави чи общини¹.

Стосовно давньоіндійського законодавства, то варто відзначити серед усіх інших джерел Закони Ману. Це різноплановий документ, який містить правила поведінки людини в суспільстві та побуті, настанови правителю щодо керування державою та правові норми. У Законах Ману можна знайти пояснення такого явища, як покарання, побачити його глибоко сакральний характер, з'ясувати, як на визначення покарання впливали соціальний стан, стать особи та які види покарань застосовувались у Стародавній Індії.

Серед писаних законів Стародавнього Китаю можна виокремити найбільш інформативні: періоду Цинь – «Відповіді на запитання про цинські закони» (*Фа люй да вень*), Ранньої Хань – «Закони і укази Другого року» (*Ер нянь люй лін*), Пізньої Хань – «Закон про розбійників» (*Цзей люй*)². Ці правові пам'ятки дозволяють з'ясувати особливості становлення системи покарань у Китаї, побачити, як вона зміню-

¹ История древнего мира. Ранняя древность / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1989. С. 210.

² Законы об убийствах и избиениях / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 44–55; Законы о кражах / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 55–57; Законы о подделке документов / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 57–59; Законы о потере документов / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 59–62.

валася з часом. Характерною рисою давньокитайських законів (т. зв. «бамбукових уложень») є те, що вони представляли за своєю суттю деталізовані збірники покарань. На жаль, вони збереглися не повністю. Проте наявний матеріал у сукупності з іншими джерелами дозволяє достатньо повно охарактеризувати покарання Стародавнього Китаю та визначити їх особливості.

Важливим джерелом є «Кримінальні настанови Тан з роз'ясненнями» (*Тан люй шу і*) – перший «кримінальний кодекс», який у повному обсязі зберігся до нашого часу¹. Хронологічно він відноситься до епохи середньовіччя, проте містить роз'яснення багатьох положень та настанов щодо застосування покарань, де робляться посилання на законодавство епох Цинь і Хань.

Стародавня Греція теж мала свої писані закони, якими встановлювались певні правила життя поліса та передбачались покарання за правопорушення. Характерною особливістю ранніх законодавств є встановлення жорстоких покарань навіть за незначну провину, тим більше за зазіхання на приватну власність². Законодавства Залевка, Харонда, Філолая та інших номофетів дослідники вивчають лише за повідомленнями пізніх авторів, оскільки на сьогодні не знайдено навіть фрагментів оригінальних текстів. Винятком є законодавства Драконта та Солона. Фрагменти деяких їхніх законів дійшли до сучасних дослідників³.

¹ Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 1–8 / введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. 384 с.; Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 9–16 / пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 2001. 304 с.

² Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 68.

³ Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С. 29–33; Законы Драконта. Надпись 409–408 гг. до н. е. *Хрестоматия по истории Древнего мира* / под ред. В. Г. Боруховича, В. И. Кузицина. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989.

У ранньогрецьких законодавствах можна побачити схожі риси з законодавством країн Давньосхідної цивілізації, зокрема точність визначення покарання за конкретний злочин. Характерним було те, що, на відміну від країн Стародавнього Сходу, де здійснювались спроби законодавчо замінити кровну помсту штрафами, у Греції вона заміщувалась вигнанням, про що свідчить законодавство Драконта. Разом із тим, у законодавстві Стародавньої Греції простежується тенденція щодо обмеження застосування смертної кари судовою процедурою розгляду скоєного злочину, тяжкістю злочину, передбаченням обставин щодо пом'якшення вини, періодичним оголошенням амністії тощо.

Вивчення давньогрецького законодавства дозволяє прослідкувати генезу системи покарань у Стародавній Греції та визначити її специфіку.

Давньоримському праву в VI–III ст. до н.е. була притаманна полісна замкненість, архаїчність, нерозвиненість і сакральність її правових інститутів. Отже, покарання мало релігійний характер і призначалося відповідно до правового звичаю. З часом у результаті боротьби плебеїв з патриціями було прийнято Закони XII таблиць (451–450 рр. до н.е.)¹. Вони представляли собою обробку та консолідацію звичаєвого права. Проте тут з'явилися деякі положення, відмінні від норм звичаєвого права (наприклад, введення штрафних санкцій). У VIII та IX таблицях першої систематизованої збірки законів ідеться про злочини та покарання за них. Таблиці свідчать про порівняно низький рівень правової техніки, утім дають можливість побачити особливості становлення системи покарань у Стародавньому Римі.

С. 125–126; Закони Драконта (621 р. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 69–70.

¹ Закони XII таблиц. *Хрестоматія по історії Древнього Рима* / под ред. С. Л. Утченко. М. : Изд-во социал.-экон. лит., 1962. С. 62–72; Закони XII таблиц. *Хрестоматія по історії Древнього мира* / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 1987. С. 26–35; Закони XII таблиць (451–450 рр. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 77–87.

Сучасне розуміння злочину як соціально небезпечного діяння Закони XII таблиць поширювали лише на злочини проти римського народу, а всі інші розглядались як приватна справа. Це позначилося на покараннях. Так, наприклад, за публічними деліктами штрафи стягувались на користь не приватної особи, а держави. У Законах XII таблиць можна побачити встановлення обмежень у призначенні смертної кари: заборону позбавляти життя без суду та обов'язковість затвердження вироків про страту в центуріатних коміціях.

Великий інтерес щодо вивчення процесу еволюції системи покарання в Стародавньому Римі становлять акти імператорської влади: едикти, рескрипти, декрети та мандати. У цих документах між іншим містилися пояснення, роз'яснення, відповіді, поради та інструкції окремим посадовим особам щодо застосування тих чи інших покарань.

До наступної групи джерел входять політико-правові трактати, філософські вчення Стародавніх Індії, Китаю та Античної Греції, твори римських юристів.

Так, наприклад, у давньоіндійській Артхашастрі¹ можна знайти роз'яснення щодо сутності покарання, призначення покарань, рекомендації до проведення так званих «таємних покарань», катувань, вимоги до будівництва в'язниці тощо.

Китай вирізнявся палітрою філософських шкіл, де розглядалось співвідношення таких морально-правових категорій, як добро і зло, злочин і покарання, справедливість і несправедливість тощо. У філософських вченнях порушувалась проблема походження закону і покарання, визначення їх місця в житті держави та суспільства. Серед філософських трактатів варто назвати такі: «Дао-де Цзин» («Книга шляху і чесноти»), що стала основою даосизму; «Лунь юй» («Бесіди і висловлювання»), «Ші цзін» («Книга пісень і гімнів»), «Шу цзін» («Книга історії» чи «Книга документів»), автором яких вважають Конфуція; «Мен-цзи» – один із найяскравіших творів конфуціанства, який написав Мен

¹ Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. 798 с.

Ке, «Мо-цзи», де викладені основи школи моїстів, «Гуань-цзи», що належить перу відомого реформатора VII ст. до н.е. Гуань Чжуна та ін.¹

Окремо слід сказати про Гунсунь Яна, який склав «Шан цзюнь шу» («Книгу правителя області Шан»)². Тут правитель Шан не лише надає поради царю щодо застосування покарань у єдиній системі нагород і настанов, а й по суті остаточно розробляє та обґрунтовує принцип колективної кримінальної відповідальності, який зробив каральну систему Китаю ще більш жорстокою.

Чжунцан Тун, філософ епохи Хань, також звертався у своїй роботі до теми покарань³. Його роздуми щодо необхідності поновлення системи п'яти покарань у Китаї дозволяють більш повно охарактеризувати процес розвитку каральної системи імперського періоду.

¹ Дао-дэ Цзин / пер. Малявина В. В. М. : АСТ ; Астрель, 2002. 544 с.; Конфуций. Изречения. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. 448 с.; Конфуций. Лунь юй. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 139–174; Конфуций. Лунь юй. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. СПб. : Нева ; М. : Олма-пресс, 2000. С. 211–382; Конфуций. Ши Цзин. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 78–99; Конфуций. Шу Цзин. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 100–113; Мэн Цзы / предисл. Л. Н. Меньшикова ; пер. с кит. В. С. Колоколова ; под ред. Л. Н. Меньшикова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. 272 с.; Мэн-цзы. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. СПб. : Нева ; М. : Олма-пресс, 2000. С. 11–142; Мо-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 175–200; Гуань Чжун. Гуань-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 2. М. : Мысль, 1973. С. 14–57.

² Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). 2-е изд., доп. / пер. с кит., вступ. ст., коммент., послесл. Переломова Л. С. М. : Ладомир, 1993. 392 с.

³ Чань янь. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 354–365.

Цікавими, на наш погляд, є праці античних філософів, що містять пояснення такого явища, як покарання. Твори Геракліта, Піфагора, Платона, Аристотеля, Діодора та ін.¹ дають уявлення про розуміння давніми греками сутності покарання, його походження та значення. Праці античних філософів завжди викликали інтерес науковців і на сьогодні є достатньо вивченими. Але, як слушно зауважив Н. Ю. Мельничук, «попри концептуальне осмислення матеріалу, не відбулося такого декодування інформації, яке б сприяло проникненню в «тіло» категорій «злочин» та «покарання» як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі»².

Ідеї давньогрецьких мислителів вплинули на римських філософів, політиків та юристів. Так, наприклад, у своїх промовах Цицерон неодноразово звертався до теми покарання. Зокрема, у промові проти Гая Верреса «Про пока-

¹ Фрагменты Гераклита. *Материалы древней Греции : Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура* / под ред. М. А. Дынника. М. : Госполитиздат, 1955. С. 39–52; Юркевич П. З рукописної спадщини / упоряд., пер. укр. мовою та комент. М. Ткачук. Київ : КМ Academia ; Пульсари, 1999. 332 с.; Платон. Законы, послезаконие, письма. СПб. : Наука, 2014. 521 с.; Платон. Ион, Протагор и другие диалоги. СПб. : Наука, 2014. 432 с.; Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 1 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1990. 860 с.; Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1994. 830 с.; Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. М. : Мысль, 1983. 830 с.; Аристотель. Политика / пер. з давньогрец. О. Кислюк. Київ : Основи, 2005. 239 с.; Аристотель. Этика. М. : АСТ, 2006. 494 с.; Аристотель. Политика / пер. с древнегреч. С. М. Роговина. М. : РИПОЛ классик, 2010. 592 с.; Диодор Сицилийский. Греческая мифология / пер. с древнегреч. О. П. Цыбенко. М. : Лабиринт, 2000. 224 с.

² Мельничук Н. Ю. Проблема злочину та покарання у доелліністичній філософії права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. Вип. 4. С. 364.

рання» він торкається таких понять, як «жорстокість покарання», «легкі та тяжкі покарання», «відплата», «справедливість», «миłosердя», говорить про такі покарання, як ув'язнення, каторжні роботи, смертну кару тощо¹.

Серед праць римських юристів треба виокремити інституції, де систематично викладалось римське право. Найбільш відомі – Інституції Гая (143 р. до н.е.), де у стислій формі подавався великий обсяг правового матеріалу². І хоча Інституції Гая присвячувались цивільному праву, але містили деякі пояснення кримінального права. Так, тут подано роз'яснення до закону Корнелія про вигнання, йшлося про встановлення покарання опікуну за погрозу фізичної розправи спадкоємцю в разі, якщо той не відмовиться від спадку, визначалися штрафні санкції та порядок їх накладання за крадіжку, за образу, тілесні ушкодження тощо³.

Важливим джерелом щодо вивчення становлення інституту покарань у Стародавньому Римі є робота Ульпіана «Про обов'язки проконсула», яка була написана в період правління Каракалли⁴. Із десяти книг цього трактату дві останні присвячувались покаранням. Тут говориться про види та порядок призначення покарань, надаються відповідні пояснення щодо їх застосування⁵.

Цінним джерелом є Дигести Юстиніана (530–533 рр.) – систематизований збірник фрагментів із творів найбільш відомих та авторитетних римських юристів минулого⁶. Структурно Дигести поділялися на 50 книг. У 48-й та 49-й

¹ Цицерон М. Т. Речь против Гая Верреса. «О казнях». *Речи* : в 2 т. Т. 1: Годы 81–63 до н. э. / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 110–166.

² Институции Гая. *Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана*. М. : Зерцало, 1997. С. 16–151.

³ Там само. С. 34, 77–78, 113, 118.

⁴ Ульпиан Д. Об обязанностях проконсула / пер. с лат. и коммент. А. Л. Смышляева. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 194–216.

⁵ Там само. С. 206–211.

⁶ Дигесты Юстиниана : в 2 т. Т. 1 / пер. с лат. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. М. : Статут, 2008. 584 с.

книгах зібрано матеріал про злочини і покарання. Книга сорок дев'ята мала окремий титул XVI «Про військову справу», який дає можливість побачити, які покарання застосовувались до військових та що могло вплинути на пом'якшення вироку або навпаки, зробити його більш суворим¹.

Праці Сима Цяня, Фа Сяня, Геродота, Діодора, Амміана Марцелліна, Тіта Лівія та інших істориків, мандрівників, паломників того часу складають окрему групу джерел². Вони надають можливість познайомитися з особливостями життя різних народів та держав у давнину. Ці твори несуть на собі відбиток суб'єктивного сприйняття автором навколишнього світу, та, як правило, не аналізують, а описують події. Тим не менше такі повідомлення про покарання заслуговують на особливу увагу, оскільки в поєднанні з іншими

¹ Книга сорок девятая. Дигесты Юстиниана : избр. фрагм. / в пер. и с примеч. И. С. Петровского. М. : Наука, 1984. С. 428–444; Фрагменты из трактатов римских юристов. *Хрестоматия по истории Древнего Рима* / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 1987. С. 283–285.

² Сыма Цянь. Исторические записки. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 370–398; Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 1 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2001. 415 с.; Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 2 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2003. 567 с.; Фа Сянь. Записки о буддийских странах. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 300–352; Геродот. История : в 9 кн. / пер. и примеч. Г. А. Стратоновского ; под общ. ред. С. Л. Утченко. Л. : Наука, 1972. 600 с.; Диодор Сицилийский. Историческая библиотека / пер. с древнегреч., ст., коммент. и указ. О. П. Цыбенко. М. : Лабиринт, 2000. 224 с.; Аммиан Марцеллин. Римская история / пер. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни ; под ред. Л. Ю. Лукомского. СПб. : Алетея, 1994. 569 с.; Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. I / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1989. 576 с.; Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. II / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1991. 528 с.; Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. III / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1993. 768 с.

джерелами допомагають з'ясувати загальне та специфічне в процесі становлення системи покарань у державах стародавньої цивілізації, побачити конкретні приклади застосування тих чи інших покарань.

До окремої групи джерел варто віднести літературні твори. До сьогодні збереглося чимало епічної поезії, казок, пісень, міфів та легенд, які були добре відомі в країнах Стародавнього Сходу та Античності¹. Ці джерела вказують на сакральний характер покарань, їх зв'язок із міфами та легендами. Деякі з них можуть виступати непрямим підтвердження існування того чи іншого покарання. Так, наприклад, у відомих нам сьогодні писемних джерелах Стародавнього Єгипту немає згадок про таке покарання, як вигнання. Проте у літературній пам'ятці «Мандри Синухета» (XX–XVIII ст. до н. е.) головний герой перебував у вигнанні, поки не здобув слави і був прощений фараоном. Після повернення до Єгипту його знову визнають єгиптянином і він отримує «посмертний наділ»². Отже, цей твір дає можливість припустити, що в Стародавньому Єгипті в якості покарання призначали вигнання з країни, у зв'язку з цим засуджений позбавлявся прав єгиптянина.

Як бачимо, характеристика основних груп джерел показує інформаційну різноплановість, але в сукупності вони доповнюють одна одну і створюють достатньо широку базу для проведення дослідження.

Отож, наявні джерела нерівнозначні за своєю інформативністю. Проте в сукупності вони створюють достатню основу для вирішення авторських завдань. Звичайно, вищевказані джерела потребують критичного ставлення до них та про-

¹ Сказание об Атрахасисе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 94–117; Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. М. : АСТ, 2008. 538 с.; Гимн Осирису. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 78–83; Махабхарата. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 131–152.

² Повесть Синухе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 33–50.

ведення порівняльного аналізу задля відтворення об'єктивного процесу становлення інституту покарань у країнах Стародавнього світу. Історіографічний аналіз показав, що ще в дореволюційний період було закладено відповідне теоретико-методологічне підґрунтя, яке дозволило в подальшому більш поглиблено вивчати кримінальне право Стародавніх держав. За радянських часів з'являються праці, де дослідники здебільшого побіжно торкалися теми покарань у державах Стародавнього Сходу та Античної цивілізації. Сучасні як зарубіжні, так і вітчизняні науковці значно більше уваги приділяють джерелам права, зокрема вивченню законодавства Стародавніх країн. Саме тому їх роботи вже мають більш аналітичний характер. З'являються праці, у яких розглядаються деякі питання, що пов'язані із зародженням та розвитком кримінального права в країнах Давньосхідної та Античної цивілізації. Разом з тим, проведений історіографічний аналіз показує, що на сьогодні відсутнє комплексне наукове дослідження становлення інституту покарання в державах Стародавнього світу. Однак наявні джерела та наукова література в повній мірі дозволяють заповнити цю лакуну і вирішити авторські завдання.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ, МЕТА ТА ВИДИ ПОКАРАНЬ У СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВАХ

2.1 ПОНЯТТЯ ТА МЕТА ПОКАРАННЯ

В історико-правовій літературі достатньо чітко виокремлюються два підходи до розуміння того, що визначає, попереджує та карає злочини. Ці підходи, на думку І. І. Царькова, можна достатньо умовно сформулювати у вигляді концепцій «кримінального права» і «кримінальної політики». Перша концепція пов'язана з правом, тобто відстоює ідею рівноправ'я громадян, та їх захистом. Друга – має відношення більше до політики, ніж до права, і пов'язана з умінням керувати людьми¹. Тут покарання – це, по-перше, спосіб підкорення людини і суспільства владі, а по-друге, метод управління державою.

Таке сприйняття та розуміння суті покарання було притаманне державам Стародавнього світу, що наочно можна побачити на прикладі східних деспотій, де форма державного устрою і правління характеризувалася високою централізацією влади, свавіллям правителів, яке не мало обмежень законом. Класичним виявом деспотії вважалися Стародавні Єгипет, Індія, Ассирія, Вавилон, Китай та ін.

У Стародавній Індії в Законах Ману сутність покарання роз'яснювалася так: «Хай [ніхто] не порушує дхарму, яку цар встановив для бажаних для нього [людей], і навіть дхарму – небажану для небажаних. Для цього владика з самого початку створив сина – Покарання, охоронця всіх живих істот, [втілену] дхарму, повну яскравості Брахми». У Законах Ману можна побачити мету покарання – залякування, бо «із страху перед ним усі живі істоти – нерухомі й рухомі –

¹ Царьков И. И. Два взгляда на систему «Наград и наказаний» (из истории политических и правовых учений). *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция»*. 2011. № 75. С. 128.

служать користі й не ухиляються від виконання [дхарми]». Визначена також і його місія: «Покарання править усіма людьми, Покарання же охороняє, Покарання не спить, коли всі сплять: мудрі оголосили Покарання втіленням дхарми» (VII, 18)². Термін «дхарма» має багато значень. Л. Т. Рискельдєва, розкриваючи особливості процесу формування політико-правової культури в Стародавній Індії, зауважила, що слово «дхарма» буквально перекладається як мораль, повчання, справедливість, припис, чеснота, совість, правило, сутність, релігія, віра³. А. Бешем з цього приводу зазначив, що цей термін «у надписах Ашоки й деяких буддійських джерелах... мав широке загальне значення – «праведність»; але в правовій літературі він, вочевидь, означає встановлену божеством норму благочестивої поведінки, яка варіює відповідно до верстви і касті...ми перекладаємо його як «священний закон»»⁴. Отже, дхарма в цьому випадку розуміється як сукупність правил і норм, дотримання яких має бути безумовним і неухильним для підтримки космічного порядку, даного вищою силою. На думку А. Бешема, «покладений на царя обов'язок охорони підданих стосувався, насамперед, охорони дхарми, і, як її зберігач, цар вважався її втіленням. Починаючи з Ашоки, царі інколи приймали титул дхармараджи, який є епітетом Ями, бога смерті та померлих. Як Яма, так і цар підтримували «священний закон», караючи злочинців і даючи нагороди праведним»⁵. Закони Ману стверджували, що у випадку ігнорування царем правила постійно і правильно виносити покарання «усі варни зіпсувались би, усі перешкоди були б знесені, і пішло б хвилювання всього народу від нерішучості в [накладенні] Покарання», а також

² Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 231.

³ Рыскельдиева Л. Т. Основные моменты процесса формирования политико-правовой культуры в Древней Индии. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2006. Т. 19 (58), № 3. С. 13.

⁴ Бешем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 122.

⁵ Там само. С. 123.

більш сильні гнобили б слабких (VII, 20, 21, 24)⁶. За допомогою покарання цар охороняє людей, які «благополучно живуть» і «віддані своїм обов'язкам», – записано в давньоіндійському трактаті Артхашастра⁷, авторство якого приписують Кауталі – головному раднику імператора Чандрагупти Маур'ї (321–297 рр. до н.е.)⁸.

Покарання в давньоіндійських трактатах ототожнюється із сильною зброєю, яку треба відповідально застосовувати, оскільки «неправильні покарання» можуть призвести до трагічних наслідків. У Законах Ману міститься таке застереження: «Покарання володіє великою енергією і, зaledве, може бути використане недосвідченими, а царя, який відхиляється від дхарми, воно губить разом з родичами» (VII, 28)⁹. Враховуючи це, цар, якого боги наділили владою та правом призначати покарання, повинен бути мудрим, розсудливим, правдивим, знати значення дхарми: «Покарання може бути накладене чистим, правдивим, тим, хто дотримується того, що сказано в шастрах, має хороших помічників і розумним» (VII, 31)¹⁰. Воно повинно застосовуватись, насамперед, проти тих, хто не визнає богами наданої влади та повноважень царя, виявляє непокору його оточенню. Цар повинен карати постійно й не допускати уникнення покарання. Вважалося, що цар несе відповідальність за злочини, «винуватці яких залишилися непокараними», і буде страждати за них у майбутньому житті¹¹.

Слід зазначити, що в деяких пам'ятках права поряд з терміном «дхарма» можна зустріти термін «данда», буквальный переклад якого «палиця». В залежності від контексту цей термін має різні значення: «військова сила», «штраф», «правосуддя», «примус», «покарання». А. Бешем, вивчаючи

⁶ Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 232.

⁷ Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 19.

⁸ Вигасин А. А., Самозванцев А. М. «Артхашастра» проблемы социальной структуры и права. М. : Наука, 1984. С. 57.

⁹ Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 233.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. С. 230–233.

пам'ятки права Стародавньої Індії, звернув увагу на безпосередній зв'язок дхарми з дандою. Найголовніший «обов'язок царя підтримувати дхарму засобами данди». У цьому випадку термін «данда», на думку історика, слід розуміти як «покарання»¹².

Отже, цар за допомогою постійного застосування покарань (данд) та відповідно до «священного закону» (дхарми) «охороняє підданих», забезпечує суспільний спокій і порядок у державі¹³.

Як бачимо, покарання в країнах Стародавнього Сходу – це більше політичний, ніж правовий, інструментарій, завдяки якому правителі достатньо ефективно управляли державою, тримали в покорі людей і суспільство. Саме таке розуміння покарання як методу й способу утримання та зміцнення влади правителя дозволило І. І. Царькову обґрунтувати концепцію «кримінальної політики», яка була поширена в державах давніх цивілізацій¹⁴.

У зв'язку з сакральним характером права в державах стародавнього світу важливе значення мала невідворотність покарання, інакше гріх може призвести до тяжких наслідків як для самої особи, так і для суспільства в цілому.

Варто акцентувати увагу на розумінні «справедливості покарання» та його еволюції. Це можна побачити на прикладі Шумера. Піднесення Шумера пов'язане з приходом до влади правителів III династії Ура (2112–2003 рр. до н.е.). З приводу смерті засновника нової імперії царя Ур-Намма (2112–2094 рр. до н.е.) було складено вірш «Ur-Namma A», де йдеться про такі категорії, як «справедливість» – правосуддя й «істинність» – постійність. Справедливість визначається хорошою чи поганою долею, якою боги наділяють людей. Істинність – повідомленнями богів, що зрозумілі лише обраним, тобто правителям. Зі смертю царя на деякий час

¹² Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 123.

¹³ Там само.

¹⁴ Царьков И. И. Два взгляда на систему «Наград и наказаний» (из истории политических и правовых учений). *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция»*. 2011. № 75. С. 134.

зникає істинність порядку, основою якого були божественні закони. Покарання, призначені царем, розумілися як «вищий сенс» і гарантія соціальної справедливості¹⁵.

Отже, вивчаючи текст «Ur-Namma A», можна побачити, що право Шумера мало релігійний характер, як в інших державах Стародавнього світу. Специфічним було розуміння справедливості, що по суті ототожнювалося з царським божественним правосуддям і законами правителя, а всі покарання сприймалися як богами дані.

У Стародавньому Єгипті світоустрій розумівся як збір протилежностей: неба і землі, світла і темряви, земного і неземного світу, порядку і хаосу, добра і зла та ін. Виходячи з цього, єгиптяни вважали, що будь-яке явище у світі існує завдяки своїй протилежності. Саме тому сили зла (хаос, брехня, несправедливість) обожнювалися так само, як і сили добра (порядок, справедливість). Втіленням сил зла в давньоєгипетській міфології був бог Сет. Його діяння були злочинними за своїм характером. Незважаючи на те, що Сет убив свого брата Осириса, він залишався членом священного пантеона¹⁶. Отже, у Єгипті злочин розглядався не як гріх, а як діяння, яке може зруйнувати світовий устрій, нормальне життя, стати причиною загибелі людей. Разом з тим, злочин сприймався як необхідна умова існування світу¹⁷.

Виходячи з такого розуміння сутності злочину, покарання не сприймалося як відплата злочинцю за вчинене зло. Якщо злочин вважався діянням, яке змінювало нормальне життя та нормальний устрій світу, то покарання – це необхідний захід, що поновлював порушений порядок та впливав як на злочинця, так і на увесь світ.

Більш повну уяву про сутність покарання дає давньоєгипетська релігійна теорія «посмертного суду». Його описання подано в «Книзі мертвих», яка є збіркою заупокійних

¹⁵ Трикоз Е. Н. Древний Шумер: особенности правовой традиции. *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки*. 2013. № 3. С. 108.

¹⁶ Струве В. В. История Древнего Востока. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. С. 213–214.

¹⁷ Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 469–470.

текстів. Суть «посмертного суду» полягала у визначенні місця душі померлої людини в іншому, кращому світі на підставі його вчинків за життя. Таким чином, у доктрині «посмертного суду» була сформульована ідея незворотності покарання: якщо людина за час життя здійснила злочин, то вона в будь-якому разі не зможе уникнути покарання¹⁸. У Потойбічному світі вирок карати чи помилувати виносить сліпий бог. «Відносно сліпого бога деякі говорять, – оповідається в «Книзі мертвих», – що це Апоп, коли він підіймається з пером богині Маат на голові. Інші говорять, що – Гор, коли він підіймається з двома головами, з яких одна несе перо Маат, а інша – знак зла. Він поверне зло тому, хто спричинив зло, і правду з істиною, хто йшов за велінням праведності й істини»¹⁹.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження Г. А. Дряхлової, де на підставі аналізу заупокійної «Книги Амдуат» визначені циклічність та види покарань «грішників» у Потойбічному світі, а також за який гріх вони призначалися²⁰.

На думку І. І. Царькова, сакральний характер покарань у державах давніх цивілізацій «поступово культивував страх», насамперед, перед законом, а не перед людиною²¹. Це твердження, на наш погляд, потребує пояснень. Так, сакральний характер покарань «культивував страх» перед законом, а самі зводи законів, як правило, являли собою ізборники покарань. Покарання, у свою чергу, ототожнювались із волею правителя, якому була надана богами вища сила. Отож покарання, перш за все, породжувало страх перед правителем та його владою.

¹⁸ Там само. С. 473

¹⁹ Древнеегипетская книга мертвых : Слово Устремленного к Свету / сост., пер., предисл. и коммент. А. К. Шапошникова. М. : Эксмо, 2011. С. 84.

²⁰ Дряхлова А. А. Виды наказания «грешников» в Загробном мире Древнего Египта. *Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность*. 2012. № 2. С. 5–22.

²¹ Царьков И. И. Два взгляда на систему «Наград и наказаний» (из истории политических и правовых учений). *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция»*. 2011. № 75. С. 129.

Серед держав Стародавнього Сходу Китай посідав особливе місце, оскільки складена тут протягом багатьох віків політико-правова традиція мала великий вплив на формування системи та практики покарань. Як відзначають дослідники, у Китаї сформувалася система найбільш суворих покарань в історії людства. Так, Р. В. Тищенко відзначив характерну особливість кримінального права Стародавнього Китаю, яке вирізнялося «своєю жорстокістю і схильністю до калічницьких покарань, воно відрізнялося величезним переліком злочинів та провин, а розуміння покарання з ранніх часів сформувалось як карально-терористичний захід»²².

Таке поняття, як «право», у Стародавньому Китаї було невідомим. Проте використовувались інші – закон «*фа*» (сукупність позитивних норм) та ритуал «*лі*» (моральні, етичні й релігійні норми). Перші політичні та правові вчення в Китаї мали під собою релігійно-міфологічне підґрунтя, що, врешті, притаманне всім стародавнім етносам.

У традиційній китайській філософії вищу силу символізувало небо (тянь). Усе, що відбувалось, будь-яка подія пояснювалися «волею неба», Піднебесною йменувалась сама держава, а правитель мав статус «сина неба». Він, як намісник (представник) вищих сил, мав необмежену владу на Землі. Так обґрунтовувався культ правителя.

За династії Чжоу (1047 (1045)-221 рр. до н. е.) стався перехід від міфологічного до філософського та більш раціонального осмислення світу. Саме в цей час з'явилися філософи, політики, науковці, які мали свій погляд на сутність та організацію держави, влади, суспільства тощо. Також змінилося розуміння сутності покарання²³.

У Стародавньому Китаї термін «бао» означав покарання. Спершу цей термін розумівся як кровна помста або використовувався для визначення рівнозначного покарання (таліону). З появою філософських шкіл та політико-право-

²² Тищенко Р. В. Інститут покарання в політико-правовій думці Стародавнього Китаю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 13–14. URL: http://lsej.org.ua/2_2017/4.pdf (дата звернення: 26.07.2018).

²³ Там само. С. 14.

вих учень з'являються різні погляди на необхідність застосування покарання та його сутності. Так, даосизм, який сформувався з традиційної китайської натурфілософії, вважав за необхідне повернутися до законів природи, у простоту життя минулого. Представники цієї філософської школи відкидали будь-які «штучні встановлення», яким вважали і закон. У трактаті «Дао-де Цзин» («Книга шляху і чесноти»), де викладені ідеї даосизму, вказувалося: «Втрачено Дао (тобто сутність та природний хід усіх речей. – авт.) – діє Де (моральність. – авт.); втрачено Де – народиться чеснота. Втрачена чеснота – виходить справедливість, втрачена справедливість – виростає закон, а закон – це згасання відданості й віри та початок смуги» (Вірш 38)¹.

Таким чином, можна побачити негативне ставлення даосизму до закону. Вчення пропагувало принцип бездіяльності (*у-вей*), оскільки Дао здатне до самовідновлювання, до поновлення справедливості й кращого життя. Мудрий правитель «не діє – значить не шкодить» (Вірш 58)². Отож, даосизм закликав жити за законами природи, відмовитися від будь-якого примусу, насильства, покарань, оскільки це призводить до дисгармонії в державі.

Дещо інші погляди на покарання та їх застосування були в Конфуція. Застосовуючи такі категорії, як «благородний муж» (досконала людина) і «низький» (недосконала людина), він зауважив, що перший іде нагору, а другий – униз. Благородний муж – людина відповідальна, правдива, скромна в словах та виразах, а у своїх вчинках – правдива, оскільки ґрунтуються вони на ритуалі. «З призначень ритуалу найціннішою є гармонія... Проте й гармонію можна застосувати не завжди. Якщо знають лише гармонію, не включаючи її в рамки ритуалу, вона не може перейти в життя», – учив Конфуцій³. На відміну від даосизму, Кон-

¹ Торчинов Е. А. Даосизм. «Дао-Дэ цзин». СПб. : Азбука-классика ; Петерб. Востоковедение, 2004. С. 226–227.

² Дао-дэ Цзин / пер. Малявина В. В. М. : АСТ ; Астрель, 2002. С. 386–387.

³ Стрелец Ю. Ш. Смысл жизни человека: от истории к вечности : моногр. Оренбург, 2009. С. 30. URL:

фуцій не виключав життя за законом та застосування покарання. В одному із його висловлювань можна знайти таке пояснення: «Якщо правити за допомогою закону, вирішувати покаранням, то народ буде стримуватися, але не буде знати сорому. Якщо правити на основі доброчинності, вирішувати за ритуалом, народ не лише засоромиться, але й покаже покірність»¹. Саме добрі вчинки благородного мужа, який, разом з тим, «відчуває страх більше, ніж [при покаранні] мечем і сокирою, породжують у народі відчуття піднесення», – сказано у конфуціанському філософському трактаті «Чжун юн», автором якого вважають онука Конфуція Цзи Си (біля 483–402 рр до н. е.)².

В цілому вчення Конфуція розглядало покарання як інструмент управління та контролю, що використовує правитель для зміцнення своєї влади в державі. Разом з тим він закликав уникати застосування такого виду покарання, як смертна кара³. Конфуцій вважав, що закон і покарання лише стримують людей, оскільки вони їх бояться. Привести їх до покори можуть лише ритуал та добрі вчинки.

Таким чином, застосування покарань Конфуцій пояснював тимчасовою суспільною необхідністю. Він був переконаний: якщо жити за правилами ритуалу, то не буде покарань. Конфуціанці не вважали залякування метою покарання. Вони були переконані, що збільшення покарань призведе до зростання кількості злочинів. Це, в свою чергу, вплине на характер самих покарань, які можуть стати ще більш жорстокими. Врешті, у суспільстві зростатиме невдоволення владою і може перерости в активний опір правителю. Разом з тим, конфуціанство розглядало покарання як необхідний тимчасовий засіб контролю правителя, який мав

<http://www.orenport.ru/images/doc/924/Strelez.pdf> (дата обращения: 15.08.2018).

¹ Конфуций. Изречения. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. С. 10–11.

² Конфуцианский трактат «Чжун юн». Переводы и исследования / сост. А. Е. Лукьянов ; отв. ред. М. Л. Титаренко. М. : Вост. лит., 2003. С. 44.

³ Конфуций. Изречения. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. С. 69.

за мету покращення життя кожного підданого. Виходячи з цього, пояснювалось, що покарання правителем повинно застосовуватись по-батьківськи, з любов'ю, без бажання власного збагачення. «Якщо правитель не жадібний, то й люди красти не стануть. Якщо покарання не застосовуються належним чином, народ не знає, як себе вести», – вчив Конфуцій¹. Щоб ефективно управляти державою, конфуціанство постійно наголошувало на необхідності віддавати перевагу нагородам, а не покаранням.

Близькою до конфуціанства була філософська школа Мо-цзи (479–400 рр. до н.е.), в основі якої були принципи гуманності, раціональності, верховенства закону. Мо-дзи теж виступав проти насильства та надмірно жорстоких покарань. На відміну від Конфуція, він вважав ритуал пережитком, а необхідну умову процвітання країни вбачав у правильному управлінні та впорядкуванні покарань².

Правителю, щоб мати сильну владу, яку б поважали піддані, необхідно у своєму управлінні «мудро поєднувати настанови народу з покараннями»³. Кара поряд з винагородою у філософському вченні Мо-дзи – це здебільшого засіб, певний інструмент управління країною. Інструмент, насамперед, політичний, а не правовий. У своїй діяльності правитель мав творити й підтримувати «добро» та стримувати «зло». «Того, хто робить добро, треба прославляти; того, хто чинить зло, потрібно карати», – стверджував Мо-дзи⁴. Незважаючи на те, що філософське вчення Мо-дзи мало прогресивний характер для свого часу, йому так і не судилося стати основою державної ідеології. Більше того, як зазначив Р. В. Тищенко, воно не змогло суттєво вплинути на

¹ Конфуций. Лунь Юй. М. : Вост. лит., 2001. С. 12, 98.

² Мо-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 191–192.

³ Там само. С. 189.

⁴ Там само. С. 199.

політику і практику покарань у державі й після смерті засновника невдовзі припинило своє існування¹.

Наприкінці правління Чжоуської династії утворилася філософська школа легістів (лат. «*legis*» – закон), найбільш відомими представниками якої були Цзи-чан (VI ст. до н.е.), Шан Ян (390–338 рр. до н.е.) та Хань Фей-цзи (біля 280–233 рр. до н.е.). Легісти намагалися теоретично обґрунтувати необхідність деспотичного управління суспільством та державою, пропагували ідею неможливості існування людей поза рамками покарання.

У VII–V ст. визначилися основні принципи легізму. Радника правителя царства Ци Гуань Чжун (? – 645 до н.е.) вважають першим, хто запропонував концепцію управління державою на основі закону (*фа*). «Те, що [справи] складні й нескладні, великі й малі вирішуються за єдиними правилами, і те, що застосовуються такі заходи, як страта, покарання, заборона, мають назву «фа»», – писав Гуань Чжун². Самі покарання він розглядав як необхідну складову в управлінні людьми та державою, бо «[якщо] в системі покарання немає несправедливості, то в низах немає почуття озлоблення». «Правильні» покарання, поряд з «правильним» розподілом обов'язків, становлять принципи управління народом і країною³. Система покарань розглядалась мислителем як необхідний інструмент, який використовується правителем задля «приведення народу в порядок»⁴. Привертає увагу те, що філософ наполягав на невідворотності покарання й забороні помилування злочинців⁵. При цьому важливим вбачався принцип справедливості покарання. Правитель застерігався від призначення несправедливих жорстоких покарань, оскільки зневірені у владі піддані «покинуть

¹ Тищенко Р. В. Інститут покарання в політико-правовій думці Стародавнього Китаю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 15. URL: http://lsej.org.ua/2_2017/4.pdf (дата звернення: 26.07.2018).

² Гуань Чжун. Гуань-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 2. М. : Мысль, 1973. С. 26.

³ Там само. С. 16.

⁴ Там само. С. 23.

⁵ Там само. С. 46.

шлях громад» й почнуть займатися «приватними справами», що призведе до зростання злочинності та послаблення держави¹. Отже, Гуань Чжун розглядав покарання як один із основних методів управління суспільством і державою.

Цих поглядів дотримувався Цзи Чань (бл. 580–бл. 522 рр. до н.е.), який був першим радником правителя царства Чжен. У 536 р. до н.е. він по суті систематизував кримінальні закони, створивши «уложення про покарання» (сін шу). Його сучасник Ден Сі (бл. 545 – бл. 501 рр. до н.е.) розвинув учення Цзи Чаня, склавши «бамбукове уложення про покарання» (чжу сін)².

У IV – п. пол. III ст. до н.е. ідеї ранніх давньокитайських філософських учень були об'єднані Гунсунь (Шан) Яном (390–338 рр. до н.е.) в єдину політико-правову теорію. Трактат «Книга правителя області Шан» («Шан цзюнь шу») став основою легізму.

Шан Ян, як і Конфуцій, відстоював ідею створення сильної держави зі зразковим порядком на чолі з єдиним правителем. В основу свого вчення Шан Ян поставив закон, перед яким мають бути всі рівні. Вимога виконання закону підкріплювалася, у разі його порушення, загрозою застосування покарання³.

Шан Ян сприймав смертну кару й убивство як об'єктивну необхідність. «Убивство людини не є виявом жорстокості», – переконував політик. Найбільш ефективним методом впливу на людей, за теорією Шан Яна, є запровадження єдиної системи покарань, нагород і настанов⁴. На відміну від конфуціанців, які віддавали перевагу нагородам, а покарання розглядали як вимушений, але необхідний захід на шляху до створення загального блага, політичний діяч Шан Ян у своєму трактаті запропонував новий підхід до застосування покарань, яких у порівнянні з нагородами має бути

¹ Там само. С. 50.

² Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия. М. : Кн. мир. 2010. С. 378.

³ Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). 2-е изд., доп. / пер. с кит., вступ. ст., коммент., послесл. Переломова Л. С. М. : Ладомир, 1993. С. 79–80.

⁴ Там само. С. 204.

значно більше. «В країні, яка добилася володарювання [в Піднебесній], на кожні дев'ять покарань припадає одна нагорода; у сильній країні на кожні сім покарань припадає три нагороди; у країні, що приречена на загибель, на кожні п'ять покарань припадає п'ять нагород», – писав він¹. Наведений фрагмент дає можливість дійти висновку, що для легістів покарання – найефективніший спосіб управління суспільством, а зловживання нагородами призводить державу до краху.

Вважаючи простих людей порочними, без будь-яких усталених моральних принципів, Шан Ян стверджував, що лише страхом і залякуванням можна утримати їх у покорі. Саме страх перед загрозою покарання утримував від розколу суспільство. Тому правитель, вважав Шан Ян, якщо хоче мати сильну владу, повинен установити «порядок» на основі «всесвітнього звеличування закону». Задля цього необхідно вирішити найголовніше завдання – викоренити злочинність. Основою боротьби зі злочинністю мали стати суворі покарання. Легіст переконував, що той, хто хоче стати володарем у Піднебесній, «забороняє нагороди та заохочує покарання; шукає проступки і не шукає хороших діянь; застосовує покарання для викоренення покарань»².

Отже, Шан Яном була сформульована нова концепція покарання. Він не визнавав будь-якого зв'язку між мірою покарання і ступенем тяжкості скоєного злочину та вважав за необхідне застосування жорстоких покарань навіть за дрібне порушення наказів царя: «Там, де людей суворо карають за тяжкі злочини та м'яко карають за дрібні проступки, не лише неможливо буде покласти край [тяжким] злочинам, але неможливо буде навіть запобігти дрібним проступкам»³. На думку легіста, суворі покарання – це єдиний спосіб управління народом. Намагаючись посилити роль покарань, Шан Ян у своєму трактаті вперше обґрунтував принцип кругової поруки (по суті, колективної відповідальності).

¹ Там само. С. 159.

² Там само. С. 180.

³ Там само. С. 93.

Як бачимо, пропагувалась ідея неможливості існування людини поза рамками суворих та жорстоких покарань, а впровадження обов'язкових превентивних заходів та колективної відповідальності розглядалось як необхідна складова «хорошого управління» державою.

У IV ст. до н.е. легізм став домінуючим ученням у Стародавньому Китаї, а зі створенням першої централізованої імперії Цинь став її офіційною ідеологією.

Після смерті Сяо Гуна, правителя Цинь, політичні супротивники звинуватили Шан Яна в державній зраді. У 338 р. до н.е. його стратили разом із родиною. Отже, Шан Ян став жертвою ним же розробленої жорсткої системи колективної відповідальності. Незважаючи на це, легізм залишився державною ідеологією.

У III ст. до н.е. посилюється протиборство двох ідеологій – конфуціанства й легізму, що дало поштовх до становлення традиційних рис та інститутів давньокитайського права. Перебуваючи при владі, легісти нещадно знищували супротивників. Переслідувались усі, хто виявляв навіть симпатії до конфуціанства. У цей час активно використовується принцип презумпції вини. Особа вважалася винною та підлягала покаранню в разі недоведення її невинуватості. Масові страти, найжорстокіші тілесні покарання, відправлення на важкі роботи поширилися на весь Китай. Доноси, колективна відповідальність стали в цей час звичайним явищем.

У період становлення династії Хань (206 р. до н.е. – 221 р. н.е.) відбулося формування ортодоксального конфуціанства, яке за своєю суттю являло компроміс із вченням легістів. Появу нової теорії пов'язують з ім'ям Дун Чжун-шу (187–120 рр. до н.е.). Він визнавав закон та вважав прийнятним застосування методу нагород та покарань в управлінні державою. У трактаті «Чуньцю фаньлу» нагороди розглядались як спосіб «вплинути та подіяти» на людей, а покарання – їх «заликати»¹.

¹ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу). 2-е изд., доп. С. 127–128.

Ортодоксальне конфуціанство, приймаючи необхідність застосування покарань, передбачало при цьому взаємодію таких моральних норм, як суворість і поблажливість. Отже, тут мораль і право співпадали. Мораль формувала правила поведінки людини, а право – загрозою застосування покарання – забороняло їх порушувати.

Таким чином, філософські вчення Стародавнього Китаю мали суттєві розходження з багатьох політичних питань, але в розумінні ролі та мети покарань були схожими. Здебільшого застосування покарань об'єднувалось у єдину систему з нагородами. Така система «нагород і покарань» мала одне призначення – централізувати та зміцнити владу правителя, ліквідувати його політичних опонентів, приборкати непокору народу в будь-яких її проявах. Тобто покарання розглядалось як один з методів управління суспільством.

Специфікою кримінального законодавства держав Стародавнього Сходу було й те, що при визначенні покарання, насамперед, враховувалась реальність загрози існуючій владі. Тобто найбільш небезпечними вважалися діяння, які становили загрозу правителю. Менш небезпечними – суспільству. Тому всі покарання в країнах стародавнього світу умовно можна поділити на ті, які становили загрозу авторитету влади, і ті, які безпосередньо не торкалися сфери інтересів правителя¹.

У кримінальному праві країн Стародавнього Сходу можна побачити схожість у визначенні об'єкта злочинного діяння – це фізична особа (або група осіб), особа, яка скоює злочин, наносить шкоду іншій особі (особам), тобто її дія орієнтована проти людини, а не проти загальних умов їх спільного проживання.

Саме покарання повинно поновити порушену справедливість, а значить задовольнити постраждалого. Отже, метою покарання (кари) було як залякування, так і задово-

¹ Царьков И. И. Два взгляда на систему «Наград и наказаний» (из истории политических и правовых учений). *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция»*. 2011. № 75. С. 135.

лення особи, яка постраждала внаслідок злочину. Це надавало можливість широко використовувати жорстокі покарання навіть за незначні злочини. Китайський філософ Чжунцан Туна (179–220 рр. н.е.) констатував: «...побоючись, як би кара не вийшла зам'якою та недостатньою для покарання за якесь-то зло, злочин обтяжується нарочитим нагромадженням звинувачень, і злочинця позбавляють життя, причину його смерті приписують хворобі»¹.

Монтеск'є у праці «Про дух законів» зазначив, що в деспотичних державах природа правління вимагала беззаперечної покори. «Тут у людини одна доля з тваринами: інстинкт, підкорення, покарання. Тут не беруться до уваги природні почуття – повага до батьків, любов до дітей і дружини, закони гідності, стан здоров'я: покарання оголошено – цього достатньо», – писав він².

Отже, покарання в країнах Стародавнього Сходу – це, насамперед, політичний інструмент, який використовувався правителем для боротьби з політичними опонентами, централізації влади й зміцнення деспотії, утримання в покорі підданих. У стародавньому світі не знали, що таке право. Перші «уложення законів» по суті являли собою «уложення про покарання». Покарання ще не стало окремим інститутом. Відбувалося поступове становлення інституту покарань. На цей процес великий вплив мала релігія та мораль того часу.

Інше розуміння покарання було в державах античного світу. У праві Стародавньої Греції покарання мало сакральне підґрунтя, і в цьому можна побачити схожість із країнами давньосхідної цивілізації. Проте були і свої особливості. У міфах та легендах Греції міститься чимало оповідань про ті випробування і покарання, які були призначені найбільш могутнім із богів – Зевсом. Його гніву не можна уникнути не лише простим людям, а й героям, напівбогам і навіть богам, що порушили встановлений порядок чи вищу

¹ Чань янь. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 361.

² Монтеск'є Ш. Л. *О духе законов*. М. : Мысль, 1999. С. 33.

волю. «Горе тому, хто порушує встановлений Зевсом порядок на землі й не виконує його законів... Біля трону Зевса стоїть, що зберігає закони, богиня Феміда..., спостерігає, щоб не порушувався порядок і закон. На Олімпі й дочка Зевса, богиня Діке, спостерігає за правосуддям. Суворо карає Зевс несправедливих суддів, коли Діке доносить йому, що не виконують вони законів, даних Зевсом. Богиня Діке – захисниця правди і ворог обману», – говориться в міфі про походження світу та богів¹. На думку грецького поета Гесіода (б. 700 р. до н.е.), світ утворився із Хаосу. Зі створенням людських істот лише вміння жити відповідно до закону й правосуддя зробило їх дійсно людьми: «Ось – закон, який установив Зевс для людей: щодо риб, і диких тварин, і летючих птахів, то вони живляться одне одним, адже в них немає навіть уявлення про правосуддя серед них; та людям він дав правосуддя, і врешті-решт з'ясувалося, що це й є те найкраще, що вони мають»².

Отже, можемо відзначити, що легенди та міфи про всемогутність богів на чолі із Зевсом культивували у свідомості давніх греків, по-перше, сприйняття божественного походження закону і правосуддя; по-друге, невідворотності та суворості покарання за гріхи та порушення законів; по-третє, зважаючи на те, що Стародавня Греція не представляла собою унітарної держави з єдиною правовою системою, саме міфи, легенди та релігія стали своєрідним підґрунтям формування ідеології законності та правопорядку³.

Давні елліни сприймали покарання як кару – відповідну реакцію богів, держави, суспільства або ж певних осіб (наприклад, батьків) на неправильну поведінку суб'єкта, порушення ним тієї чи іншої соціальної (не обов'язково лише

¹ Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. М. : АСТ, 2008. С. 14–15.

² Гесиод. Полное собрание текстов / вступ. ст. В. Н. Ярхо ; коммент. О. П. Цыбенко и В. Н. Ярхо. М. : Лабиринт, 2001. С. 60.

³ Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С. 16–17.

кримінально-правової) норми (моралі, релігії, корпоративної, правової)¹.

За В. К. Дуюновим та І. В. Івановим, кара не мала обов'язково спричиняти біль та страждання. Вона виражалася, насамперед, в осуді неправомірного діяння та особи, яка його вчинила. Кара мала на меті виправлення винного та попередження нових злочинів². Інший погляд на сутність кари у П. А. Сорокіна, який вважав, що «будь-яка кара складається з накладення на злочинця страждання та бідування»³. На переконання Платона, кара поновлювала справедливість. Філософ визначав кару як «лікування душі, яка скоїла проступок»⁴.

На наш погляд, вбачається доречним наголосити на відмінностях між карою та покаранням. Більшість науковців вважає ці явища тотожними. Зважаючи на принципову спорідненість цих явищ, варто відзначити й відмінність між ними. Як слушно зазначив Г. В. Мальцев, кара є виявом влади сильного, її застосовує сильний суб'єкт стосовно слабкого як відплату за образу, порушення встановлених правил. Межі кари формально необмежені, вона може бути такою, наскільки це дозволяють силові можливості та наміри того, хто карає. Головна мета кари – ліквідувати небезпеку та її джерело, тобто особу чи групу осіб. Основна функція кари – репресивна. До того ж, кара мала поновити той порядок, порушення якого й стало її причиною. Кара виконувала й функцію залякування. Репресивність її збільшувалася або

¹ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. С. 209.

² Дуюнов В. К., Иванов И. В. О сущности уголовной ответственности и освобождения от неё. *Вектор науки ТГУ. Серия: юридические науки*. 2010. № 3 (3). С. 62–63.

³ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. М. : Политиздат, 1992. С. 82.

⁴ Платон. Диалоги / пер. с древнегреч. ; сост., ред. и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; авт. примеч. А. А. Тахо-Годи ; АН СССР, Ин-т философии. М., 1986. С. 436.

зменшувалася в залежності від характеру політичного режиму та правової системи суспільства. Право карати мали сильні суб'єкти – вожді, царі, правителі, диктатори. У державах Стародавнього світу об'єкт кари уявлявся і сприймався як ворог, у ставленні до якого допустимі будь-які дії¹.

У стародавньому світі не було чіткого розмежування між карою та покаранням, на відміну від сучасного погляду на ці поняття. Саме тому, коли йдеться про покарання в країнах Стародавнього Сходу та античних державах, то здебільшого за своєю суттю це була кара.

Так, Геракліт Ефеський (544–483 рр. до н.е.) розглядав покарання як невід'ємну складову законів космосу, які виступали зразком законів для людей².

У чому його суть покарання, намагався з'ясувати Піфагор Самоський (570–490 рр. до н.е.) та його учні. За Піфагором, злочин та покарання – це протилежні явища, вираз загальної космічної полярності безмежного та граничного. Граничне встановлює певну межу поведінки людей і зобов'язує коритися законам. Піфагорійці розглядали злочин і покарання в контексті протиріччя між гармонією й «безладним світом речей, що народжується». Спираючись на розроблену теорію чисел, вони вважали 10 сутністю космосу, а число 4 – найдосконалішим, яке складає повноту та гармонію числа 10. Відповідно до теорії чисел справедливість як вища досконалість повинна враховувати чотири складові: перша – стан злочинця до скоєння злочину; друга – стан душі людини, яку згانیли; по-третє – дух судді; по-четверте – страждання людини, що скоїла злочин³. Злочин розглядався як порушення досконалого числа, а покарання – як його поновлення (1182 а 10).

¹ Мальцев Г. В. Местъ и возмездие в древнем праве : моногр. М. : Норма ; Инфра-М, 2012. С. 522–523.

² Мельничук Н. Ю. Проблема злочину та покарання у доелліністичній філософії права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. Вип. 4. С. 367.

³ Юркевич П. З рукописної спадщини / упоряд., пер. укр. мовою та комент. М. Ткачук. Київ : КМ Academia ; Пульсари, 1999. С. 97.

Тема покарання цікавила й представників класичної античної філософії. Так, Сократ (470/469–399 рр. до н.е.) доводив існування як прижиттєвого, так і посмертного покарання злочинця богами. Філософ пояснював злочин як порушення встановленої міри й справедливості, а покарання – як її поновлення. Співвідношення злочину та покарання виводилося із принципу співмірності. За Сократом, покарання (в суб'єктивному значенні) повинно виконувати очисну функцію, а також (в об'єктивному значенні) превентивну – запобігати подальшим злочинам. Невідворотність покарання розцінювалась як об'єктивна умова поновлення справедливості¹.

Платон (427/428 – 348/347 рр. до н. е.) вважав, що жодне покарання не має на меті заподіяти зло. «Покарання здійснює одну із двох дій: воно робить покараного або кращим, або менш зіпсованим»². Важливою, на думку філософа, є невідворотність покарання. Застосування смертної кари розглядалося Платоном як необхідна умова для зміцнення держави. «Якщо законодавець помітить, – писав він, – що людина тут невиліковна, то яке покарання визначить йому за законом? Законодавець усвідомлює, що для самих цих людей краще припинити своє існування, розстатися із життям, тим самим вони принесли б подвійну користь усім іншим людям: вони стали б для інших прикладом того, що не слід вчиняти несправедливо, а до того ж позбавили б державу від присутності поганих людей. Таким чином, законодавець змушений призначати покаранням таким людям саме смерть, а не щось інше»³.

Слід звернути увагу на еволюцію поглядів Платона на такі поняття, як «відплата» і «покарання». Так, у діалозі «Протагор» покарання розглядається як відплата, яка мала

¹ Мельничук Н. Ю. Поняття «злочин» та «покарання» у філософії Сократа. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2007. Вип. 3. С. 399–400.

² Платон. *Законы, послезаконие, письма*. СПб. : Наука, 2014. С. 290.

³ Там само. С. 299.

виправити злочинця¹. У трактаті «Закони» покарання – добро, оскільки робить злочинця або кращим, або менш «зіпсованим», а відплата – зло, страждання, супутниця несправедливості, залишає його нещасним².

Найстрашнішим, стверджував Платон, було потойбічне покарання, адже душа того, хто «жив несправедливо і безбожно», буде відправлена «до місця кари та відплати, у темницю, яку називають Тартар»³. Разом з тим Платон переконаний, що покарання земне не повинно, «наскільки це можливо, поступатися покаранню в Аїді»⁴.

Аристотель (384–322 рр. до н. е) вважав, що в державі, яка уявлялась як сукупність громадян, мав домінувати закон, а не людина⁵. Закон розглядався філософом як об'єктивна необхідність забезпечення суспільного блага і безпеки, а покарання – це інструмент, що має відвертати людину від зла та поновлювати справедливість⁶.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можемо зазначити, що античні філософи розцінювали покарання як інструмент, засіб перевиховання («очищення») злочинця, відплату за скоєні гріхи, поновлення справедливості та забезпечення безпеки держави.

Характеризуючи покарання в Стародавній Греції, необхідно, на наш погляд, враховувати особливості її права.

¹ Платон. *Ион, Протагор и другие диалоги*. СПб. : Наука, 2014. С. 94.

² Платон. *Собрание сочинений в 4 т. Т. 4* / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1994. С. 179, 308.

³ Платон. *Собрание сочинений в 4 т. Т. 1* / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1990. С. 570.

⁴ Платон. *Законы, послезаконие, письма*. СПб. : Наука, 2014. С. 318.

⁵ Аристотель. *Політика* / пер. з давньогрец. О. Кислюк. Київ : Основи, 2005. С. 68.

⁶ Скубченко Л. Ф. Проблема безопасности личности и государства в политико-правовых концепциях Древнего мира. *Вестник Международного института экономики и права*. 2011. № 2 (2). С. 151.

Вивчаючи особливості встановлення правопорядку в Стародавніх Афінах, американські дослідники Ф. Каругаті, Дж. К. Хадфілд, Б. Р. Вайнгаст акцентували увагу на тому, що «закони не були зібрані в одному місці, норми були розпливчастими й не завжди чітко визначали діяння, що підлягали покаранню, а рішення судів були непередбачуваними і необґрунтованими, часто їх основою ставало багато неформальних норм, наприклад, розмірковування про характер, державну службу й особисту поведінку, замість того, щоб керуватися виключно факторами, прописаними в статутному праві»¹.

Розвиток права гальмувала достатньо складна процедура прийняття нових законів, яка була заформалізована. В античних законодавствах кожен закон вважався прийнятим навіки й таким, що перебуває під захистом і охороною богів. Поширеною була практика включати до закону спеціальні доповнення, що встановлювали суворі покарання за внесення до Народних зборів пропозицій щодо змін чи скасування цих законів. До того ж, покаранню підлягали не лише ті, хто пропонував зміни до закону, але й все їхнє потомство. Особливо прискіпливо ставилися до законодавства, яке стосувалося релігії. Так, в Афінах особа, яка вносила такий законопроект, спочатку питала дозволу в Народних зборів і просила надати їй безпеку (*adeia*). Закони приймалися протягом досить тривалого часу, оскільки тричі розглядалися на Народних зборах. Складна процедура скасування старих і прийняття нових законів була скасована Народними зборами лише в червні 411 р.²

Отже, розглянуті вище обставини значно гальмували процес розвитку права. Ці фактори впливали й на розвиток інституту покарань, що можна побачити на прикладі перших зводів законів Греції, фрагменти текстів яких дійшли до нашого часу. Йдеться про законодавства Драконта (621 р. до н.е.) і Солона (594 р. до н.е.).

¹ Каругаті Ф., Хадфілд Дж. К., Вайнгаст Б. Р. Установление правопорядка в Древних Афинах. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2016. Т. 10, № 4. С. 179.

² Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 350, 453.

Діяльність Драконта та його законодавство має чималу історіографію. У вітчизняній історико-правовій літературі устійнилася негативна оцінка щодо надзвичайної жорстокості його законів. Найбільш показовими в цьому сенсі є роздуми Л. Ю. Гривняка про «наївне переконання законодавця, що засобами правового терору можна якщо не викоринити, то суттєво стримувати злочинність. Хрестоматійний приклад – закони Драконта... Як відомо, смертна кара вводилася навіть за крадіжку зерна чи овочів. Коли Драконта запитали, як можна пояснити таку жорстокість, він відповів, що меншого покарання, ніж смерть, не заслуговує будь-який злочин, а більшого не придумав». Далі дослідник цілком слушно зауважив, що надмірна жорстокість покарань (і це доводять сучасні наукові розробки з кримінального права) не стримує, а провокує нові злочини¹.

Інший погляд на це законодавство та закріплені в ньому покарання за скоєні злочини містяться в роботах І. Є. Сурікова². Вони заслуговують на особливу увагу, оскільки автор безпосередньо опрацював оригінальний текст документа та врахував останні здобутки зарубіжних античників права. Висновки, яких дійшов історик, вбачаються нам достатньо аргументованими і правильними. Основні з них доречно навести.

По-перше, «найближчою метою» першого афінського законодавства було припинення кровної помсти між аристократичними родами, поширення якої загрожувало стабільності поліса. Законодавство Драконта намагалося замінити кровну помсту більш цивілізованим судовим процесом³. Це

¹ Гривняк Л. Ю. Смертна кара в Античному суспільстві та її функції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 29.

² Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. 144 с.; Суриков И. Е. Законодательство Драконта в Афинах и его исторический контекст. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2000. № 2 (7). С. 8–18.

³ Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С. 42.

мало свої позитивні наслідки. Жорстоких міжособистісних та політичних конфліктів у полісі стало значно менше, що впливало на зміцнення його державної влади.

По-друге, покаранням за умисне та ненавмисне вбивство за законами Драконта було вигнання, а не смертна кара¹. Закони, що карали смертю майже за всі злочини, – чи то крадіжка, гультьайство або вбивство, – були приписані Драконту пізніше².

По-третє, вбивство здебільшого вважалося не державним, а приватним злочином. Однак воно порушувало соціально-релігійні устої поліса. Законодавство Драконта пов'язувало все населення «певними загальновизнаними процедурами», які вважалися необхідними для недопущення вбивці до осквернення релігійних святинь, тим самим запобігаючи карі богів, яка могла бути наслана не лише на злочинця, а й на все населення поліса³.

По-четверте, законодавець взагалі не визначав ніякого покарання за вбивство. Він встановлював умови вигнання та примирення з потерпілою стороною. Тобто законами Драконт запроваджував контроль держави над проявами кровної помсти, але повністю не ліквідував цей інститут⁴.

По-п'яте, Драконта не можна вважати реформатором права. Він не вирішував завдання, яке стояло перед Солоном, – створити щось нове. Щодо причин появи нового законодавства І. Є. Суриков відзначив наступне: «По-суті, ми маємо справу з кропіткою роботою екзегета, за допомогою різноманітних прийомів трактування, що пояснюють положення звичаєвого права, які стали з плином часу темними та малозрозумілими навіть для аристократів-суддів»⁵.

¹ Там само. С. 46.

² Суриков И. Е. Законодательство Драконта в Афинах и его исторический контекст. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2000. № 2 (7). С. 14–15.

³ Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С. 50.

⁴ Там само. С. 50–51.

⁵ Там само. С. 51.

Заради об'єктивності маємо зазначити, що автор визнає свою інтерпретацію законодавства Драконта не беззаперечною, а висновки вважає такими, що не принижують «у наших очах кодифікацію афінського права», яка стала «першим на афінському ґрунті кроком від «передправа»... до права», і тим самим зробила вагомий внесок у процес розвитку поліса як держави¹.

Дійсно, концепція І. Є. Сурікова може викликати дискусії з багатьох питань, пов'язаних з історією, суттю драконтівського законодавства і навіть із термінологією. Йдеться про термін «передправо», який уперше був застосований Луї Жерне (*predroit*) і який, на переконання автора, має право на існування, оскільки «більш чітко характеризує право періоду античності»². На нашу думку, наукова обґрунтованість терміну «передправо» викликає сумніви хоча б тому, що в теорії права він взагалі не застосовується.

Щодо висновків, яких дійшов І. Є. Суріков, то вони вбачаються логічними, послідовними, пов'язаними з суспільно-політичним та релігійним життям давніх Афін. Дійсно, законодавство Драконта руйнувало основи такого інституту, як кровна помста. Людина, яка вбила (незалежно, чи умисно, чи ненавмисно) ставала носієм «скверни», яка могла викликати гнів богів не лише на злочинця, а на всіх, хто мешкав разом із ним. Саме через це така особа не допускалася до релігійних святинь та обрядів. Кровна помста лише примножувала кількість таких людей. До того ж, вона, як пережиток родового ладу, ставала значною перешкодою розвитку поліса, становлення його державних інститутів та правової системи. Адже кровна помста стала суттєвою складовою, що робила боротьбу олігархічних груп за владу найбільш жорстокою. Враховуючи релігійний і політичний аспект, логічним та доцільним було застосувати в давніх Афінах саме таке покарання, як вигнання. Задля відвернення гніву богів від поліса та послаблення внутрішньополітичної

¹ Там само. С. 52.

² Gernet L. *Droit et institutions en Grece antique*. Paris: Flammarion, 1982. Р. 7–119; Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С. 52.

боротьби Драконтom і були визначені умови застосування такого виду покарання. При цьому, безперечно, смертна кара не скасовувалась, лише більш чітко оговорювались причини її застосування. У цьому сенсі є прийнятним висновок американських дослідників Ф. Каругаті, Дж. К. Хадфілда, Б. Р. Вайнгаста, що закони Драконта «інституалізували» приватну ініціативу в межах Афінської правової системи впровадженням «низки процедур покарання для вбивць, відповідно до яких на родину жертви покладалась відповідальність за покарання злочинця, визначались дії під час та після судового процесу, грошові штрафи за заподіяну шкоду від убивства й пропонувалися способи примирення сторін. За допомогою цих заходів Драконт намагався припинити практику кровної помсти, яка призводила до нестабільності й неможливості суспільної та економічної солідарності»¹.

Отже, реформаторство Драконта, на наш погляд, не має викликати сумнівів. Достатньо пригадати, що саме він створив суд ефетів на основі аристократичного Ареопагу. Цей суд принципово визначав відмінність (зокрема серед покарань, які були передбачені) між умисним та ненавмисним убивством, розрізняв нанесення тілесних ушкоджень, підпал та отруєння, що вчинялись із метою вбивства людини². За законами Драконта про вбивства, до злочинців застосовувалось покарання у формі колективної відповідальності, яке спиралося на особисті уявлення про злочин, що доволі часто закінчувалося новим актом насилля. Тепер закон визначав, хто повинен доставити звинуваченого до суду, яких процедур треба дотримуватися під час та після суду і яке покарання мав понести звинувачений у порушенні закону. Таким чином, було розпочато процес складання певної системи покарань за вбивство.

¹ Каругаті Ф., Хадфілд Дж. К., Вайнгаст Б. Р. Установление правопорядка в Древних Афинах. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2016. Т. 10, № 4. С. 181.

² Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 90–91.

У VI ст. до н.е. реформи Солон надали нового поштовху розвитку права. Була проведена кодифікація законодавства, прийняті нові закони, що впорядковували різні сфери життя поліса. У правовій сфері Солон використав концепцію Драконта інституалізації приватної ініціативи під час судового переслідування вбивств та поширив її на широке коло злочинів, дозволив будь-якому громадянину ініціювати суспільне звинувачення проти правопорушників¹.

Також Солон створив народний суд (dikasterion), куди обирались громадяни, незважаючи на майнову та соціальну відмінність, що стало кроком до справедливого правосуддя. Цікавим є той факт, що за часів Солон така форма відповідальності, як колективна, хоч і була значно обмежена, але зберігалася. У Стародавній Греції, як і в Стародавньому Китаї, ідея колективної відповідальності мала релігійне підґрунтя. Це можна побачити на прикладі пояснень Солон. Законодавець був переконаний, якщо людині багатство і щастя надане богами, то воно буде надійним і тривалим. Якщо ж люди здобули це завдяки своєму нахабству, то його буде покарано богами. Покарання може бути не відразу, але воно невідворотне. Якщо злочинець не буде покараний на землі й не виправиться, то покараний буде весь його рід².

З приходом до влади реформатора Клісфена (565–492 рр. до н.е.) закон як основа демократії набув політичного статусу. З'являється слово «ном» (закон). Закон людей пояснюється як віддзеркалення закону богів. Порушення закону сприймається як виклик не лише суспільству, а й богам. Покарання розглядається як засіб наведення порядку та порушеної свободи³.

Узагальнюючи вищевикладене, можна дійти висновку, що під покаранням у Стародавній Греції розумілися певні примусові заходи державної влади поліса проти порушника встановленого порядку та закону, які були наслідком

¹ Каругаті Ф., Хадфілд Дж. К., Вайнгаст Б. Р. Вказана праця. С. 181.

² Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С.98.

³ Бюттен А.-М. Вказана праця. С. 90–91.

скоєного злочину. До того ж, покарання і кара у праві та свідомості давніх еллінів не мали чіткого розмежування і, здебільшого, ці поняття ототожнювалися. Метою покарання було залякування, прагнення уникнути в майбутньому небажаних та небезпечних для громадян, суспільства і держави вчинків. У низці випадків, здебільшого за релігійні злочини, метою покарання були відплата і поновлення справедливості. За деяких умов – відшкодування збитків від заподіяної шкоди (як правило, за допомогою еквівалентної грошової компенсації)¹.

У Стародавній Греції правове та моральне покарання не розділялись. Поступово з розвитком права, а також інших форм соціальної регуляції покарання все більше набувало статусу правового інституту. Проте застосовувався він лише до вільних громадян. Покарання рабам визначалося поза інституційними формами.

Ідеї давньогрецьких мислителів вплинули на римських філософів, зокрема на філософсько-правові погляди Цицерона. На його переконання, закони – це основа свободи, джерело правосуддя. «Як тіло, позбавлене розуму, – писав він, – не може користуватися жилами, кров'ю, членами, так держава, позбавлена законів, – своїми окремими частинами. Слуги законів – посадові особи, тлумачі законів – судді; на решті, раби законів – усі ми, саме завдячуючи цьому, ми можемо бути вільними»². Сутність справедливості Цицерон вбачав у збереженні рівності між людьми та відданні кожному належного. Покарання розглядалось як відплата суспільства за порушення розумного устрою його життя та засіб, який поновлює «втрачене добре ім'я» і стає «карою у вигляді ганьби»³.

¹ Гавриленко О. А. Поняття, мета та види покарань в Античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. Вип. 9. Сімферополь : Таврія, 2006. С. 198.

² Там само. С. 231.

³ Цицерон. Диалоги. О государстве. О Законах. М. : Наука, 1966. С. 72.

Як бачимо, мислителем було сформульовано важливий правовий принцип: дія закону має поширюватися на всіх. Отож, виходячи з цього, і покарання в разі скоєння злочину повинно застосовуватися до кожного.

Варто зауважити, що в Стародавньому Римі поступово формується правовий інститут покарання. Закони XII таблиць трактували та визначали покарання лише за приватні правопорушення, які стосувалися приватних осіб. Громадські, або публічні, правопорушення, що торкалися інтересів держави, спочатку не були передбачені законодавством. З'ясування того, що є публічним правопорушенням, а також визначення покарання за нього було компетенцією магістратів¹.

Метою покарань, насамперед, було залякування. Суворість і публічність їх виконання з острахом сприймалися суспільством і впливали на підвищення правової відповідальності². Покарання також розумілося як відплата. Відомий римський юрист Папініан вважав, що покарання є оцінка злочину (*poena est estimatio delicti*). Тому покарання теж є зло, яке заподіяне злочинцю співмірно з тим злом, що заподіяв він сам³. У низці випадків за майнові злочини покарання мало на меті відшкодування збитків від заподіяної шкоди.

2.2 Види покарань

У науковій літературі пропонуються та обґрунтовуються різні підходи до класифікації покарань. Сучасна наука кримінального права достатньо спрощено підходить до визначення та розуміння системи покарання. «Під системою покарань у теорії кримінального права, – зазначає

¹ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 360.

² Логвиненко Є. С. Становлення та розвиток системи покарань у Давньоримській державі. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2015. № 3 (58). С. 32.

³ Библик О. Н. Возмездие как цель уголовного наказания. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2012. № 4 (33). С. 167.

О. Г. Фролова, – нині розуміють встановлений кримінальним законом обов'язковий для суду й вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку залежно від ступеня їх тяжкості»¹. Ідентичне визначення системи покарання подано й у фундаментальному підручнику «Кримінальне право України: Загальна частина» за загальною редакцією професорів В. В. Сташиса та В. Я. Тація².

Наведені визначення поняття системи покарань є достатньо суперечливими, що визнають і самі теоретики кримінального права. Так, Л. В. Багрій-Шахматов, М. О. Беляєв, В. К. Кетов, О. І. Коробєєв, Н. Ф. Кузнецова, Б. М. Леонтьєв, О. Л. Цветинович та інші вважають, що будь-яка система покарань є соціально зумовленою і залежить від конкретно-історичних умов, рівня розвитку суспільних відносин, головних завдань, які розв'язує держава на тому чи іншому етапі свого розвитку³.

Переконливою, на наш погляд, є логіка пояснень П. П. Осипова, який вважав, що при такому підході, коли система покарань зведена до переліку кримінальних покарань, унеможливилося комплексне наукове її вивчення. Дослідження системи покарань «передбачає не лише вивчення окремих видів покарань, а й у якості попередньої умови – вивчення системи в цілому»⁴.

Отже, сучасне трактування системи покарань не є досконалим та універсальним. Тому в дослідженні становлення та розвитку системи покарань у Стародавньому світі

¹ Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навч. посіб. Київ: АртЕк, 1997. С. 65.

² Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2010. С. 328.

³ Там само.

⁴ Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). Л.: ЛГУ, 1976. С. 69.

вважається доцільним використовувати інші наукові критерії та підходи.

У філософському словнику поняття системи визначається як сукупність елементів, що перебувають у взаємовідносинах та зв'язках між собою і утворюють певну цілісність, єдність¹. Отож система покарань являє собою сукупність усіх видів покарань, розташованих у певному порядку у відповідності з різними критеріями. При цьому варто чітко усвідомлювати, що на всіх стадіях розвитку людського суспільства діяли й застосовувалися різноманітні системи кримінальних покарань, які відображали соціальну, класову сутність держав, систему пануючих у них відносин, що знайшли закріплення в праві.

Науковці, які вивчали давньосхідні клинописні джерела писаного права – Закони Ур-Намму, Закони Ліпіт-Іштара, Закони Ешнунни, Закони Хаммурапі, хетські закони, середньоасирійські закони, – приділяли значну увагу принципу таліону (тобто рівної відплати). Як правило, для пояснення цього принципу наводиться біблейський вислів «око за око, зуб за зуб», який можна знайти в трьох книгах П'ятикнижжя (Кн. Вихід 21:24; Кн. Левит 24:20; Кн. Повторення Закону 19:21)².

На думку В. Г. Безпалька, найбільша конкретизація правил про рівність покарання характеру та ступеню тяжкості скоєного злочину міститься у формулюванні таліону із книги Левит, і це вказує на широку розповсюдженість у давньоєврейському кримінальному законодавстві та пра-

¹ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М. : Изд-во полит. лит., 1987. С. 427.

² Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. М. : Рос. Библий. Об-во, 1997. С. 81; Ляшенко Е. Н. Правовое положение женщины по древнеиндийским источникам. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 210–218; Поучение пятого гераклеопольского государя царевичу Хети, будущему царю Мерикара / Демидчик А. Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетеия, 2005. С. 192–228.

возастосовній практиці суворих тілесних покарань за злочинне заподіяння тілесних ушкоджень та іншої шкоди здоров'ю потерпілого¹. Іншої точки зору дотримується Д. В. Щедровицький. Він вважає, що вислів «око за око» слід сприймати не буквально, а образно, «не членоушкодження, а стягнення із злочинця компенсації на користь постраждалого»². Це твердження, на наш погляд, є сумнівним, якщо зважати на деталізацію та конкретизацію сформульованих у П'ятикнижжі злочинів і покарань. До того ж, тілесні покарання за принципом таліону були доволі розповсюджені й широко використовувались у давньосхідній судовій практиці.

Заслужовують на увагу наукові розробки А. В. Немировської, де аргументовано доведено, що три види правопорушень, до яких застосовувався принцип рівної відплати, містяться не лише в Біблії. Вони відтворені й у давньосхідних клинописних законодавствах. Це, по-перше, нанесення тілесних ушкоджень. Їх детальний перелік із визначенням конкретного покарання можна побачити в Законах Ур-Намму, Законах із Ешнунни, Законах царя Хаммурапі та середньоассирійських законах. По-друге, нанесення побоїв або травм, у результаті яких «жінка викине плід» чи почне раніше народжувати. Покарання за це розглядається в Законах Ліпіт-Іштара, Законах Хаммурапі, середньоассирійських законах. По-третє, покарання за неправдиве свідчення або недоведене звинувачення передбачалося в Законах Ур-Намму, Законах Ліпіт-Іштара, Законах Хаммурапі, середньоассирійських законах³. Отже, принцип таліону відіграв помітну роль у становленні системи давньосхідного законодавства.

¹ Беспалько В. Г. Принцип талиона в Моисеевом уголовном законодательстве. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2016. № 2. С. 278.

² Щедровицкий Д. В. Введение в Ветхий Завет. Пятикнижие Моисеево. М. : Теревинт, 2003. С. 724.

³ Немировская А. В. Система наказаний на Древнем Востоке. История вопроса. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 13: Востоковедение и африканистика*. 2010. Вып. 1. С. 53–69.

Сучасні дослідники давньосхідного права з таліоном пов'язують поновлення справедливості. Так, А. А. Гусейнов зазначив, що в «змістовному плані» справедливість є рівнозначною відплатою¹. На думку дослідника, Мойсей не був тим, хто вигадав та запровадив таліон, оскільки він «практикувався» до нього, але «його внесок полягає в тому, що він опосередковує й тим самим обмежує застосування цього принципу державно-правовим регулюванням»². Маємо зазначити, що протягом тривалого часу, незважаючи на визначене державно-правове регулювання, принцип відплати здебільшого здійснювався через самосуд і доволі часто з ним і ототожнювався.

Зважаючи на вищевикладене, можна дійти висновку, що значення принципу таліону як певного віддзеркалення уявлень тогочасних суспільств на справедливість, покарання за скоєний злочин у Мойсеевому кримінальному праві полягало не лише в тому, що завдяки йому де-юре затверджувалась проста архаїчна ідея дозволу рівної відплати за нанесені ним ушкодження. Водночас таліон окреслював межі покарання суспільно небезпечних діянь, а саме:

- по-перше, принцип таліону не допускав застосування таких заходів особистої або ж соціальної помсти, які привели б до більш тяжких для правопорушника наслідків у порівнянні з нанесеною ним фізичною або майновою шкодою. Тим самим таліон протидіяв свавіллю та більш давньому праву сильного;

- по-друге, застосування таліону дозволило обмежити помсту, яка дозволялась у чітко визначених випадках. Таліон тут діяв як фактор стримування доволі жорстоких звичаїв стародавніх суспільств;

- по-третє, принцип рівної відплати за заподіяну шкоду сприяв поновленню миру всередині соціальної групи, тому що «у випадку нанесення потерпілою стороною еквіва-

¹ Гусейнов А. А. Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней. М. : Вече, 2009. С. 101.

² Там само. С. 104.

лентних збитків стороні, що ініціювала конфлікт, він вважався вичерпаним і ворогуванню клався край», оскільки потерпіла сторона вважалася задоволеною й вже не мала права на відплату¹.

Здебільшого дослідники пояснюють існування такої формули кримінальної реакції, як рівна відплата, примітивною економічною свідомістю суспільства того часу. З розвитком господарського мислення увага все більше зосереджувалась на тому, що завдана шкода є згубною для всієї господарської системи, усе глибшим стає усвідомлення необхідності відшкодування збитків.

Характерною для цієї концепції є аргументація Н. А. Сердюка. Він вважав, що мислення особи, яке набуло економічного змісту, здійснило перехід від примітивного, механічного принципу відновлення рівноваги, порушеної скоєним злочином, до економічно зрілої ідеї безпосереднього й реального відшкодування збитків за рахунок винної сторони. А тому заснований на ідеї реального відшкодування збитків простий господарський розрахунок дав можливість відмовитися від принципу рівної відплати й «використовувати жертву в якості господарської сили для відшкодування понесеної утрати»².

На наш погляд, пояснення існування принципу таліону лише «примітивною економічною свідомістю» не є достатнім та повним хоча б тому, що Закони Ешнунни, наприклад, взагалі не знали його. У цьому сенсі заслуговують на увагу висновки, яких дійшла А. В. Немировська. На підставі аналізу першоджерел та праць провідних східнознавців вона зауважила, що «з позиції рівної відплати смертна кара за вбивство – це і є таліон як такий. Однак по відношенню до законодавств Стародавнього Близького Сходу термін «та-

¹ Звизжова О. Ю. Первобытная преступность. *Общество и право*. 2010. № 4. С. 214.

² Сердюк Н. А. Формування системи покарань у стародавньому світі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24, т. 1. С. 98.

ліон» прийнято застосовувати в більш вузькому, спеціальному сенсі: як покарання за тяжке (невиліковне) тілесне ушкодження у вигляді нанесення такого ж ушкодження»¹.

Дійсно, таліон характерний тим, що приділяє достатньо велику увагу точності відплати. На переконання Б. Джексона, термін таліон слід застосовувати, лише якщо нанесені не смертельні каліцтва і в цьому випадку винуватий покараний такими ж каліцтвами. А смертну кару не можна вважати прикладом таліону². Це твердження вбачається небезпідставним, якщо зважити на те, що з усіх клинописних пам'яток права була лише одна, яка безпосередньо передбачала покарання за вбивство, – це Закони Ур-Намму: «Якщо людина скоїла вбивство, цю людину треба вбити» (ст. 1). До інших злочинів у законах передбачалась система матеріального відшкодування³.

В основі законодавства шумерів, на думку М. Белецького, лежав «інстинкт справедливості», який сягав корінням у глибину століть і виник із почуття єдності людей, які були віддані одним богам та служили одному правителю⁴.

З огляду на вищевикладене можна констатувати, що Книга Заповіту і Закони царя Хаммурапі схожі в тому, що є статті, які передбачають покарання за принципом таліону. Разом з тим, маємо зазначити, що Закони Ешнунні і хетські закони покарання за принципом рівної відплати замінялися грошовою компенсацією або ж штрафами.

Поширеною серед науковців є думка, що таліон був відомий ще в первіснообщинному ладі, і вчені пов'язують

¹ Немировская А. В. Система наказаний на Древнем Востоке. История вопроса. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 13: Востоковедение и африканистика*. 2010. Вып. 1. С. 54.

² Jackson B. S. The Problem of Ex. 21:22–5 (Ius Talionis). *Vetus Testamentum*. 1973. Vol. 23. P. 281.

³ Немировская А. В. Вказана праця. С. 67; Белицкий М. Шумеры. Забытый мир. М. : Вече, 2000. С. 241.

⁴ Там само. С. 242.

його виникнення з кровною помстою¹. Проте в історіографії давньосхідного законодавства є інший погляд на час та спосіб появи принципу таліону. Дж. Фінкельстайн був переконаний, що ідея тілесного покарання за нанесення тілесного ушкодження є інновацією Законів царя Хаммурапі, оскільки в більш ранніх зводах законів матеріальна компенсація була правилом для всіх випадків і всіх верств населення. Таліон розглядався як прогресивне явище, крок на шляху зміцнення державності, оскільки сприяв знищенню відмінностей між бідними і багатими, які не могли вже просто відкупитися від нанесеного ушкодження та каліцтва².

Вагомий внесок в історіографію давньосхідного законодавства був зроблений відомим американським ученим Р. Вестбруком, який розглядав Стародавній Близький Схід як «єдиний правовий простір». Порівнюючи Закони Хаммурапі з Законами Ешнунни, він зазначив, що при зовнішній відмінності ці пам'ятки права віддзеркалюють принципово схожу систему покарань, експліцитно фіксуючи лише одну із двох сторін однієї по суті системи. У цих законодавствах, на думку дослідника, можна побачити «прейскурант» на каліцтво. Тобто з позиції закону все має конкретну ціну (суму можливого викупу), і це не лише зуб, рука, нога або ж око, а й життя. Сутність таліону Р. Вестбрук вбачав у обмеженні помсти рівнозначним каліцтвом і саме через це в опосередкованому обмеженні розміру викупу, який може вимагатися³.

¹ Нанаева Б. Б. Кровная месть как институт социально-правового регулирования родовых отношений. *Теория и практика общественного развития. Философские науки*. 2011. № 7. С. 43; Корсаков К. В. Истоки и предтеча современного уголовного наказания: равновозмездный принцип талиона и институт кровомщения в старорусском праве. *Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право*. 2015. Т. 25, № 2. С. 112–113.

² Finkelstein J. J. Ammisaduqa's Edict ant the Babylonian Law Codes. *Journal of Cuneiform Studies*. 1961. Vol. 15. P. 98.

³ Westbrook R. *Studies in Biblical and Cuneiform Law*. Paris : Gabalda, 1988. P. 72–73.

У країнах Стародавнього Сходу юридична мова була невідома. Тут при визначенні покарання превалювала форма опису випадків. При цьому суттєві юридичні поняття були сформовані саме в цей час: поняття умисного чи неумисного (з необережності) вбивства; дотримання процесуальності (порядок подання позову, призначення суддів, доказова база, необхідність декількох свідчень)¹.

На доволі тісні культурні контакти Стародавньої Індії з країнами стародавнього світу вказується у фундаментальному дослідженні «Давні цивілізації» за загальною редакцією Г. М. Бонгард-Левина². На становлення інституту покарання в Стародавній Індії, безсумнівно, впливало кримінальне право держав Близького Сходу. Але тут спостерігалася й своя специфіка. Це, насамперед, тісний зв'язок з релігією й мораллю давньоіндійського права, відсутність чіткої диференціації гріхів (злочинів) і покарань.

Великим гріхом вважалися такі діяння, які порушували ритуальну чистоту людини й мали наслідком тяжке спокутування вини. Убивство брахмана, пияцтво, крадіжка, перелюбство з дружиною гуру і навіть співіснування з таким злочинцем-грішником у Законах Ману визначалося як великий гріх (vāhapatākin) (ЗМ, IX, 235; XI, 55)³. Ці гріхи-злочини можна зустріти й у інших давньоіндійських джерелах – «Апастамба-дхармасутрі», «Баудхаяна-дхармасутрі» та «Васиштха-дхармасутрі», де за великий гріх – спілкування зі злочинцем – передбачалося таке покарання, як вигнання⁴. А. М. Самозванцев, вивчаючи релігійні та правові джерела Стародавньої Індії, відзначив, що «номінації, які визначають основні класи гріхів, мають корінь «пат» («падати»), який вказує на «випадіння» людини з общини, колективу,

¹ Немировская А. В. Вказана праця. С. 58.

² Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзиба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. : Мысль, 1989. С. 238.

³ Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 379, 435.

⁴ Самозванцев А. М. Индия: религии, верования, обряды (древность и средневековье). М. : Ин-т востоковедения РАН, 2003. С. 68–69.

що в традиційному перекладі терміну звучить як «позбавлення касті»¹.

Артхашастра встановлювала певний порядок при визначенні покарання за злочин та вказувала на правителя як на гаранта правопорядку в державі. «Коли всі закони порушуються, цар [сам] є провідник закону, охороняє звичаї народу в межах чотирьох каст і чотирьох станів життя...». Сильна влада, яка карає – це «єдине, що забезпечує теперішнє та майбутнє існування». Будь-який злочин мав розглядатися «на чотирьох основах, суть яких: закон, судовий розгляд, звичаї й урядове розпорядження. З них останньому віддається перевага перед іншими»².

Шастри, розглядаючи конкретні злочини, виходили від загальних принципів і понять. Це, насамперед, встановлення форм вини (умисел чи необережність), необхідна оборона, рецидив, співучасть, обставин, що пом'якшують або ж посилюють покарання тощо. Так, наприклад, особа, яка скоїла вбивство, не підлягала покаранню, якщо захищала себе або вбила під час охорони жертвних дарів, при захисті жінок і брахмана (ЗМ, VIII, 349). У Законах Ману прямо сказано щодо зняття відповідальності в разі вбивства вбивці. «Можна вбивати, без вагань, вбивцю, який нападає, [навіть] гуру, дитину, старого чи брахмана, доволі обізнаного у Веді. Убивство вбивці – відкрите чи таємне – ніколи не буде для того, хто вбиває, гріхом; у цьому випадку сказ нападає на сказ» (ЗМ, VIII, 350, 351)³.

Обставинами, що пом'якшували покарання за образу дією або словом, були відсутність умислу, стан злочинця (чи був він п'яний, чи психічно хворий тощо). На пом'якшення покарання впливали й інші фактори, а саме нещастя або біда, яка «підштовхнула» особу до злочину. Обставинами, що обтяжували відповідальність, визнавались рецидив, груповий характер злочину⁴.

¹ Там само. С. 69.

² Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 160–161.

³ Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 324.

⁴ Артхашастра или наука политики. С. 210–211.

Закони Ману приписували царю протидіяти беззаконню таким чином: «Спочатку слід зробити зауваження, після нього – догана, третім [буде] штраф [і лише] після цього вище – тілесне покарання. Але якщо він (цар – авт.) не може стримати навіть тілесним покаранням, тоді слід застосовувати до них усе це – чотири [види покарань] разом» (ЗМ, VII, 129, 130). У іншому місці ЗМ до цих видів покарання додавалося ще ув'язнення або заковування в ланцюги та смертна кара (ЗМ, VIII, 310)¹.

Варто звернути увагу на те, що ця пам'ятка права не згадує про ганебні покарання: гоління голови, вигнання з країни, касті, родини тощо, які згадуються в дхармашастрі Яджнавалк'ї. На підставі аналізу цієї пам'ятки права Я. В. Безносова дійшла висновку, що при характеристиці інституту покарання у Стародавній Індії необхідно враховувати ті фактори, які на нього впливали, а саме: варновий устій давньоіндійського суспільства. А також і те, що покаранню підлягав не лише сам злочинець, а й той хто підбурював до злочину². Як правило, це був подвійний штраф³.

Беручи до уваги наукові доробки з історії кримінального права Стародавньої Індії та спираючись на пам'ятки права тієї доби, можна зазначити, що серед поширених видів покарання була смертна кара, яка поділялась на просту (відрубання голови) й кваліфіковану (насадження на кіл, спалення, затоптування слонами, четвертування, утоплення тощо). До брахманів вона, як правило, не застосовувалась. Хоча, на думку А. Л. Бешема, у деяких випадках вони могли бути покарані смертю: якщо брахман став причиною втрати плоду вагітною жінкою, вбив «поважну» жінку, вкрав золото або підбурював до заколоту⁴. Але здебільшого

¹ Законы Ману. С. 288, 318.

² Безсонова Я. В. Дхармашастра Яджнавалкьи как источник нормативного регулирования общественных отношений в Древней Индии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. № 1. С. 168.

³ Самозванцев А. М. Книга мудреца Яджнавалкьи. М. : Вост. лит., 1994. С. 231.

⁴ Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 130.

до страти була прирівняна так звана громадянська смерть, яка пов'язувалась із публічним розголосом, клеймуванням, вигнанням із касты (позбавлення статусу) та країни¹. У Стародавній Індії достатньо поширеним був такий вид кримінальної відповідальності, як заслання на рудники або на інші важкі роботи. Застосовувалось це покарання здебільшого проти родин політичних опонентів. Самих же політичних супротивників, прописувалося в Артхашастрі, цар мав таємно стратити².

На думку С. В. Левчука, встановлення тяжких покарань мало на меті змусити злочинця «наочно усвідомити наслідки й тяжкість скоєного злочину та покращити керамічну перспективу зцілення». Щодо вищих каст, то їх відповідальність «визначалася «ідеальним правом», тобто релігійно-етичним і моральним підґрунтям права»³.

Отже, при визначенні покарання враховувалось і те, відносно представника якої касты було скоєно злочин. Якщо відносно брахмана, то покарання було особистісним і статусним. Відносно кшатрія – здебільшого матеріальним, а відносно вайш'їв і шудр – матеріально-особистісним⁴.

Також до особливостей системи покарань можна віднести відсутність кровної помсти. У давньоіндійському кримінальному законодавстві не набув широкого розповсюдження принцип таліону. Проте самі покарання були різноманітними і жорстокими. Окрім смертної кари, широко застосовувались тілесні покарання (відрізання пальців, ноги, руки тощо). Доволі поширеними були штрафи й такі види покарань, як заслання, вигнання, ув'язнення. Кримінальне право зберігало пережитки первіснообщинного ладу, що виявлялося, по-перше, у колективній відповідальності, яку не-

¹ Законы Ману. С. 386.

² Артхашастра или наука политики. С. 32.

³ Левчук С. В. Религиозно-правовые особенности государственного и общественного строя Древней Индии по законам Ману. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2012. № 3 (83). С. 205.

⁴ Там само. С. 210.

сла сільська громада за відмову видати злочинця, коли злочин було скоєно на її території; по-друге, у вигнанні самого злочинця.

Зі становленням деспотії у Стародавньому Єгипті поряд з нормами звичаєвого права почали з'являтися закони. Носієм вищої юрисдикції був фараон. Його влада посилювалася релігійними віруваннями. Фараон ототожнювався з богом. Тому будь-який соціальний протест або бунт проти фараона сприймався як тяжкий злочин та підлягав суворому покаранню¹. Давньоєгипетська «Книга мертвих» містить перелік сорока двох гріхів-злочинів, серед яких злочини проти фараона, релігії та держави визначалися як найтяжчі². Отже, основою формування системи покарань Стародавнього Єгипту стала релігія.

Характеризуючи кримінальне право Стародавнього Єгипту, М. М. Прудников відзначив, що воно відрізнялося м'якістю покарань. Адже тут, як і в Стародавній Індії, не був поширенням принцип таліону³.

Така оцінка давньоєгипетського кримінального права викликає сумніви, оскільки покарання цієї стародавньої країни, на наш погляд, не можна назвати м'яким. Дійсно, релігійні трактування злочину та покарання мали великий вплив на формування правосвідомості людини того часу та на правові норми, які передбачали кримінальну відповідальність. У Стародавньому Єгипті не ототожнювалися гріх і злочин, як це було у Стародавній Індії. Злочин сприймався скоріш як омана, психічна хвороба, що викликає неадекватну поведінку людини. Таке розуміння злочину обумовлювало стримане, обережне ставлення давньоєгипетських правителів до такого виду покарань, як смертна кара. Так,

¹ Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. С. 253–254.

² Ананских И. А., Кондратьева А. Н., Сальников М. В. Преступление и наказание в уголовно-правовых доктринах древности и средневековья. *Мир политики и социологии*. 2015. № 10. С. 51.

³ Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран. М. : Юрайт, 2013. С. 55.

у «Повчанні» гераклеопольського правителя сину Хеті, майбутньому царю Мерикара (часи Х династії), було сказано: «Остерігайся карати без причини; не вбивай, немає тобі в цьому користі. Ти почнеш карати побоями та ув'язненням, завдяки цьому підніметься ця країна; винятки лише заколотникам, плани яких розкриті. Бог (достойно) знає непокірних, але бог не приймає тих, хто проливає кров; милосердний [продовжує] час свого життя... [Людина] залишається (живою) після смерті, лише коли знаходяться поряд з нею (добрі) справи в якості припасів»¹.

За тривалий час існування Стародавнього Єгипту покарання зазнали змін. Вони стали суворими. В епоху «Нового царства» в юридичних документах можна побачити більше видів злочинів і, відповідно, покарань, ніж у попередні часи. Правові норми про злочини і покарання також розвивалися. Більшість злочинів розцінювалась владою як такі, що торкалися інтересів держави або правителя, і суворо каралися. Особливістю було те, що релігійна свідомість у Стародавньому Єгипті завжди превалювала над правосвідомістю, а зміст законів про злочини і покарання підпорядковувався духу релігійного світогляду. Саме тому всі злочини – це злочини людської душі, а не тіла. Виходячи з цього, злочинець мав нести не стільки тілесне покарання, скільки духовне².

У Стародавньому Єгипті смертна кара була доволі поширеним видом покарання (як проста, так і кваліфікована). Найбільш жорстока страта загрожувала тому, хто зазіхнув на владу. На одній із давньоєгипетських погребальних стел було розміщено текст такого змісту: «Не існує могили тому, хто здійснює злочин проти його величності: його тіло кине в річку»³.

¹ Поучение пятого гераклеопольского государя царевичу Хети, будущему царю Мерикара / Демидчик А. Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетея, 2005. С. 195.

² Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 476.

³ Там само. С. 477.

Смертне покарання розглядалося у Стародавньому Єгипті не лише як страта тіла, а й душі. Відсутністю могили виключалася будь-яка можливість врятуватися злочинцю у Потойбічному світі. Могила мала особливе значення в давньоєгипетській релігійній ідеології. Людина, яка за життя дотримувалася *маат*, не помирала, а роздвоювалася на духовну й тілесну частину своєї сутності. Могила вбачалася як простір окремого існування тіла людини від його душі. При цьому вважалося, що за певних умов душа може повернутися в тілесну оболонку, де колись жила, і відбудеться воскресіння померлої людини до нового життя¹. Карали смертю не лише за державні злочини, а й, наприклад, за крадіжку з гробниць, порушення клятви та ін. Навіть за вбивство раба могла бути застосована смертна кара².

Широко застосовували тілесні покарання, обернення в рабство, штрафи, направлення в спеціальні поселення, де злочинець фактично позбавлявся волі й виконував фізично важкі роботи.

І. М. Лур'є проаналізував тексти клятв, які склалися учасниками судового процесу, та відзначив їх особливість. Вона полягала в тому, що у клятві передбачались санкції в разі її порушення. Таким чином, дослідник визначив ті композитивні покарання, які застосовувались у Стародавньому Єгипті й не були достатньо відомі науковцям, це каліцтво і направлення на каторжні роботи в Єфіопію, насадження на кіл, призначення 100 ударів і нанесення 50 поранень, призначення 100 ударів і втрата прав на частину спадщини або на всю спадщину, призначення 100 ударів і сплата подвійної вартості майна, що стало предметом спору, майнова відповідальність, відрізання язика, позбавлення звання та віддання в ремісники, віддання на поїдання крокодилам, переселення на задвірки будинку³. І. М. Лур'є звер-

¹ Там само. С. 483.

² Беккер К. Ф. Мифы Древнего мира. Всемирная история. Саратов : Надежда, 1995. С. 33.

³ Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 108.

нув увагу на те, що за один і той же вид злочину виносилися різні покарання. Вивчивши матеріали судової практики, він дійшов висновку, що при визначенні покарання враховувалася ступінь вини звинуваченого або його співучасть у злочині, соціальний статус постраждалого та об'єкт злочину, оскільки «закон по-різному охороняв різну власність». Найбільш за все законом захищалася храмова й царська власність. Тут передбачались суворі покарання: стократний штраф, побиття палицями, каліцтво, віддання в рабство, заслання на важкі роботи і навіть смертна кара. За крадіжку власності приватної особи злочинцю загрожувало тілесне покарання (відрізання руки), повернення вкраденого та штраф у дво- і три кратному розмірі. Науковець звернув увагу на появу в давньоєгипетському законодавстві такого поняття, як «тяжкий злочинець», що вимагало призначення найсуперішого покарання¹.

І хоча сам автор зізнався, що не досліджував, за які конкретно злочини призначалися вказані покарання, важливим є те, що вони дозволяють, по-перше, більш повно охарактеризувати систему кримінальної відповідальності Стародавнього Єгипту; по-друге, заперечити тезу про більш «м'яку» і «просту», у порівнянні з іншими країнами Давньо-східної цивілізації, систему покарань.

У Китаї основи ранньоімперського кримінального законодавства були закладені за часів Чжоу, Цинь і Хань. Воно поєднувало визначений комплекс покарань, космологічний зв'язок покарання з природою та їх публічність. Бань Гу (32 р. до н. – 92 р.) в «Історії династії Хань» писав: «Небо нагороджує [людей], які дотримуються правил поведінки, та карає [тих, хто] чинить злочини. Тому наймудріші, відповідно до [того, що] нагороджується Небом, створили п'ять [категорій] правил поведінки, а відповідно до [того, що] Небом карається, встановили п'ять [видів] покарань»².

¹ Там само. С. 116, 118.

² Кучера С. Р. Становление традиции коллективной ответственности и наказания в Китае. *Роль традиций в истории и культуре Китая* / отв. ред. Л. С. Васильев. М. : ГРВЛ Наука, 1972. С. 161.

С. Кучера звернув увагу на те, що в основі всієї юридичної системи Стародавнього Китаю лежало поняття «сін». Цей термін зустрічається й у системі п'яти видів покарань – «у сін», і в системі нагород та покарань «шан сін». Ієрогліф «сін» буквально означає «ніж», а в зазначених випадках розуміється як «покарання за злочин». І це не випадково, адже ніж був знаряддям здійснення покарання. Система «у сін» включала відрізання носа, відрубування однієї чи обох ніг, клеймування, кастрацію та смертну кару. Саме тому ніж можна вважати символом давньокитайського закону¹.

Як уже зазначалося, на становлення законодавчої системи в Китаї великий вплив мали філософські вчення. Вони пов'язували вчинки людини з космосом. Саме тому вважалося, що смертна кара мала здійснюватися лише в певні періоди – розпаду або смерті. У цьому сенсі показовими є роздуми Дун Чжуншу: «Періоду народження – весні – у поведінці государя відповідає людинолюбство, порі зрощення – літу – сила де, що несе смерть і нею – покарання»². Як правило, навесні злочинцю навіть за тяжкі злочини смертна кара не загрожувала, оскільки вважалося, що вона може порушити природні процеси і гармонію, спричинити лихо та нещастя³.

До утворення імперії покарання в Китаї розглядалися як відплата за злочин. Тому будь-якому злочину відповідало конкретне покарання. Ця відповідність позначалася ієрогліфом «лей», який буквально означав «подібність» або «аналогія». Отже, злочин і покарання мали відповідати одне одному. Цей принцип було закладено в систему покарань за часів Цинь. На початку династії Хань (207–206 рр. до н.е.)

¹ Там само. С. 162.

² Бань Гу. Хань шу. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 129.

³ Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 21; Бань Гу. Хань шу. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 135.

встановлюється інший принцип – смертна кара мала призначатися лише за вбивства, за нетяжкі види злочинів (пораження, крадіжка, пограбування) – каліцтво¹.

На переконання Л. С. Переломова, в імперії Цинь уже склалася й активно функціонувала відносно стала система покарань. Дослідник аргументовано довів, що переважну більшість покарань імперії Цинь було запозичено з кримінального законодавства царства Цинь, яке набуло остаточного оформлення в період реформ Шан Яна. У «Цянь Ханьшу» в главі про «Кримінальне законодавство» йдеться про те, що система покарань імперії Цинь є копією шаньянівської системи, до якої було включено деякі нові, більш жорстокі, покарання: пробиття цвяхом тімені, виламування ребер, зварення в котлі². Л. С. Переломов дійшов висновку, що в Китаї в цей час існувало біля тридцяти видів покарань. «Багато з цих покарань виникли в царстві Цинь задовго до об'єднання країни, – пише науковець, – функціонування ж їх у період імперії свідчить про те, що вони були введені в законодавство усієї країни в період «уніфікації законів», тобто у 221 р. до н. е.»³.

Спираючись на порівняльний аналіз двох судебників – цинського із Шуйхунді та ханського із Чжанцзяшань, переклад яких було зроблено В. С. Беліченко, можна більш детально класифікувати злочини та види покарань, визначити особливості їх виконання. Так, у Стародавньому Китаї можна визначити такі типові види покарань: смертну кару, каторжні роботи, заслання, кастрацію, штрафи, відкуп від покарання, тілесні покарання (побиття бамбуковими палицями, яке застосовувалось під час допиту або як швидке покарання каторжан, які псували знаряддя праці чи намагалися втекти), клеймування. Смертна кара була як простою

¹ Беліченко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 22.

² Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н. э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 130–131.

³ Там само. С. 137.

(відрубання голови, удушення), так і кваліфікованою (чвертування, розрубання навпіл до пояси, закопування живим у землю, виламування ребер тощо)¹.

У систему покарань Стародавнього Китаю було закладено принцип колективної відповідальності. Перші згадки про колективну відповідальність датовані XIV ст. до н. е. і пов'язані з Пань Геном, правителем династії Шан-Інь. Щоб запобігти можливому бунту підданих під час переселення їх до нового центру – Інь, правитель попередив, що в разі спроби заколоту він відріже носи й знищить усіх, навіть дітей. За династії Чжоу колективне покарання несли, як правило, військові².

Наприкінці VIII–VII ст. до н.е. відомий державний діяч Гуань Чжун, який обіймав посаду першого радника царства Ци, принцип колективної відповідальності поширив на цивільне населення, зокрема на чиновників. У разі порушення чиновником установлених правил покаранню мав підлягати не лише він, а і його безпосередній начальник³. Гуань Чжун наставляв: «[Якщо] порушення настанов відноситься до членів сім'ї [старости], [покарання] повинно торкатися й голови сім'ї; [якщо] – до голови сім'ї, [покарання] повинно торкатися й старост десятків і п'ятирок; [якщо] – до старост десятків і п'ятирок, [покарання] повинно торкатися й юцзуна, [якщо] – до юцзуна, [покарання] повинно торкатися й ливея, [якщо] – до ливея, [покарання] повинно торкатися й чжоучжана, [якщо] – до чжоучжана, [покарання] повинно торкатися й керівника сяна, [якщо] – до керівника сяна, [покарання] повинно торкатися й чиновника-шиши»⁴.

¹ Беличенко В. С. Вказана праця. С. 43.

² Кучера С. Р. Становление традиции коллективной ответственности и наказания в Китае. *Роль традиций в истории и культуре Китая* / отв. ред. Л. С. Васильев. М. : ГРВЛ Наука, 1972. С. 168.

³ Цыренов Ч. Ц. Трактат Гуань Чжуана «Гуань-цзы», его место и роль в культурной традиции Древнего Китая. Улан-Удэ : Издат.-полигр. комплекс ФГБОУ ВПО ВСГАКИ, 2013. С. 80.

⁴ Гуань-цзы и чжу / глав. ред. Гэпин Хань. Харбин, 2002. С. 20.

У царстві Цинь колективні покарання були об'єднані Шан Яном у єдиний закон про спільну відповідальність. За злочини визначалось суворе покарання – знищення трьох поколінь. Усе населення було поділено на об'єднання з п'яти у й десяти *ши* дворів. Члени об'єднань відповідали один за одного та зобов'язані були стежити за діями кожного мешканця свого у чи *ши*. У разі порушення закону або скоєння злочину члени об'єднання мали негайно повідомляти про це місцеву владу. Вказувалось, що «того, хто не донесе про злочинця, розрубать навпіл; той, хто донесе про злочинця, буде нагороджений так само, як і той, що відрубав голову ворога» (отримає ранг знатності). Тому, хто буде переховувати злочинця, загрожувало покарання як за перехід на бік ворога. Тобто зрадника карали смертю, а членів сім'ї позбавляли волі та обертали на державних рабів¹.

Наказом Шан Яна завершилося становлення принципу колективної відповідальності й колективного покарання в китайському праві та остаточного його затвердження не лише де-факто, але й де-юре. Доноси розцінювались як вагомий вчинок на користь державі й слугували зміцненню влади правителя. Колективна відповідальність, як фактор залякування, стримувала підданих від негативних відносно влади проявів².

Глава общини наділявся правом покарання, проте йому не дозволялось застосовувати смертну кару. На це мав право лише суддя. За Цинь Шихуаня була розроблена система покарань, яка включала дванадцять видів смертної кари, одним із яких була страта трьох родинних патронімій: батька, матері та дружини³. Таке колективне покарання було одним із найжорстокіших, оскільки знищувався увесь

¹ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н. э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 131–132; Кучера С. Р. Становление традиции коллективной ответственности и наказания в Китае. *Роль традиций в истории и культуре Китая* / отв. ред. Л. С. Васильев. М. : ГРВЛ Наука, 1972. С. 171–172.

² Кучера С. Р. Вказана праця. С. 173.

³ Пивоваров Н. Д. Источники древнекитайского права. *Актуальные проблемы российского права*. 2015. № 3. С. 19.

рід. Страта роду виключала можливість проведення ритуального обряду, який китайці вважали обов'язковим для спокою душі померлого в потойбічному світі.

За часів Цинь встановлюється певна біфуркація колективної відповідальності. Більш суворі покарання виносилися за злочини, які були викриті за офіційними доносами. Офіційними вважалися доноси про злочини, скоєні поза двором (родиною) – наприклад, убивство чи крадіжка; а неофіційними – доноси про злочини усередині двора (родини), наприклад, убивство дитиною своїх батьків або вбивство батьками, без дозволу влади, своїх дітей, їх каліцтво, гоління слуг та ін. Тобто за один вид злочину передбачалось різне покарання: за неофіційними доносами воно було більш м'яке, ніж за офіційними¹.

Принцип колективної відповідальності, який було зроблено в епоху існування імперій, у подальшому став основою всього китайського правопорядку. За часів імперії Цинь і Хань відбулася законодавча фіксація цього принципу та кола осіб, які мали нести колективну відповідальність. Чітко визначається, що відповідальність перед законом мають нести особи, пов'язані кровними, територіальними та адміністративними зв'язками. Водночас, як наслідок розробки законодавчих норм, ускладнення юридичної практики, змінюються й форми колективного покарання, яке починає охоплювати практично всі види покарань, а не лише смертну кару, як це було в період Чжоу-Цинь².

На відміну від інших держав давньої цивілізації, у Китаї більш суворим покаранням підлягали ті особи, які мали вищий соціальний статус. Вища міра покарання виносилася, навіть за нетяжкі злочини, здебільшого представникам аристократії. «Можливо, – припускав С. Кучера, – частково це обумовлено характером джерел та соціальним статусом їх авторів, однак скоріш за все витоки цієї юридичної аномалії слід шукати в специфіці історичного розвитку Китаю. Таке колективне покарання було можливим, ... коли всі

¹ Беличенко В. С. Вказана праця.. С. 15.

² Кучера С. Р. Вказана праця. С. 173–174.

мешканці кожної китайської держави незалежно від їх соціального стану повинні були коритися, принаймні теоретично, волі правителя, який одноосібно розпоряджався їхнім життям і смертю»¹. Цей висновок видається нам логічним, оскільки терор стосовно аристократії та чиновників був доволі дієвим засобом зміцнення одноосібної влади правителя.

Давньокитайське право передбачало пом'якшувальні й обтяжувальні обставини. Поняття неосудності не було відомим. Зрештою, включення тих чи інших протиправних дій до списку злочинів, визначення міри покарань за них залежали від цілого комплексу обставин, насамперед, від домінування тих чи інших політико-правових концепцій, від волі імператора, рішення суддів та ін. Разом з тим, в основі кримінальної відповідальності Стародавнього Китаю можна побачити, з певними видозмінами в залежності від історичних епох, систему п'яти покарань, яка зберігала й елементи символічних покарань.

Загалом, узагальнюючи вищевикладене, можна запропонувати класифікацію найбільш типових видів покарань держав Стародавнього Сходу, а саме: смертна кара (прості та кваліфіковані види); тілесні покарання; каторжні роботи; майнові покарання (штрафи, конфіскація майна); вигнання з країни (общини, родини); ганебні покарання; інші (звільнення з посади, повне чи часткове позбавлення прав тощо).

Визначення виду покарання в країнах Стародавнього Сходу значною мірою залежало від суспільного становища особи, що здійснила злочин, та від тяжкості скоєного. Розуміння покарання в цих державах не було однаковим. Воно мало свою специфіку та особливості, які пояснювалися різноманітними факторами суспільно-політичного життя країн. Саме тому наведена класифікація видів покарань сприймається як умовна. Проте вона має право на існування, оскільки дає можливість більш ґрунтовно висвітлити процес становлення та розвитку інституту покарання в стародавніх державах.

Дослідження інституту покарання в країнах Античної цивілізації потребує врахування особливостей їх історико-

¹ Там само. С. 176.

правового розвитку. Так, по-перше, становлення Стародавньої Греції відбувалося не ізольовано, а у взаємозв'язках з державами давньосхідної цивілізації, які мали (хоч і не визначальний) вплив на розвиток її правових інститутів. По-друге, Стародавня Греція, у сучасному розумінні, не була єдиною, унітарною державою. Полісна організація Греції багато в чому обумовлювала певні особливості функціонування її системи покарання. По-третє, на становлення інституту покарання мали вплив звичаї, характерні для родоплеминого устрою. Наприклад, зберігався звичай кровної помсти. Особливо це простежується в доеллінський період. Вважалося необхідним і правильним помститися за вбивство родича. Відмова від помсти, на думку давніх еллінів, могла викликати гнів богів та нещастя на увесь рід.

Характерною рисою кровної помсти було те, що вона ґрунтувалася на принципі рівнозначної протидії. Саме тому в наративних джерелах, де згадується або ж описується цей звичай, застосовується термін «відплатити»¹.

До першої половини VII ст. до н. е. правосуддя вершилося аристократією. Як такого закону ще не існувало, проте були відповідні правила (релігійні та сімейні), які передавалися у вигляді усної традиції². Розвиток писемності дозволив не лише фіксувати ці правила, а й прискорити процес формування законодавчої бази³. Так, у 662 р. до н. е. Залевк, а також у 621 р. Драконт уперше склали писані зводи кримінальних законів. За законами Залевка за кожен окремий злочин визначались чіткі міри покарання, які навіть за незначні порушення були надзвичайно суворими. Так, наприклад, за крадіжку виколували одне око, а за перелюбство

¹ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. С. 210.

² Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 184.

³ Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 90.

взагалі осліплювали¹. Драконт створив суд ефетів, який уже поділяв убивства на умисні та неумисні. Закони про умисні вбивства до нас не дійшли, оскільки їх розгляд не входив до компетенції державних закладів і вирішувався до реформи Солона (VI ст. до н. е) як приватна справа родичами загиблого (кровна помста).

У Стародавній Греції найтяжчим покаранням була смертна кара, яка поділялася на просту та кваліфіковану. Громадян, що скоїли неумисне вбивство або яких звинуватили за замах на вбивство, виганяли на визначений термін з Аттики, проте їх майно не конфісковували. За так зване «справедливе вбивство» (вбивство злочинця, якому винесли смертний вирок, але він переховувався від правосуддя; убивство під час самооборони; убивство коханця своєї дружини; вбивство з необережності під час спортивних змагань; убивство грабіжника тощо) звинуваченим виносився вирок щодо обов'язковості проходження релігійного обряду «очищення»².

Відповідно до Афіньського законодавства громадянин, якого звинувачували в умисному вбивстві, до завершення судового процесу мав право піти у вигнання. Проте в такому випадку воно було довічним³.

У V–IV ст. до н.е. все частіше смертна кара за державні злочини замінювалася вигнанням, до якого призначалось додаткове покарання – конфіскація майна чи штраф. Така практика була притаманна державам античного світу. Як правило, випадки заміни смертного покарання відбувалися

¹ Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 73; Самозванцев А. М. Индия: религии, верования, обряды (древность и средневековье). М. : Ин-т востоковедения РАН, 2003. 240 с.

² Лурье С. Я. Вказана праця. С. 185.

³ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : Парус, 2006. С. 210–211; Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 2: Богослужбные и сценические древности. СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1889. С. 77–78.

в разі відсутності злочинця. Так наприклад, за клопотанням боспорського царя Сатира, афінський суд переглянув винесений за звинуваченням у державній зраді вирок про страту діда Демосфена Гілона та замінив смертне покарання на грошовий штраф і довічне вигнання. Інший відомий випадок пов'язаний з ім'ям полководця Алквіада, якого у 415 р. до н.е. було заочно засуджено до смерті афінським судом. У 411 р. до н.е. він був призваний на службу до флоту під Самосом, куди втік ще до закінчення судового процесу, а в 408 р. до н.е. урочисто повернувся до Афін¹.

До системи кримінальної відповідальності Стародавньої Греції входило позбавлення всіх або деяких громадянських прав – атимія². Г. Бузольт зауважував на наслідках цього виду покарання. Повна атимія не лише позбавляла всіх політичних прав, але й закривала особі доступ на ринок та до святилищ, віднімала право порушувати справи в суді³.

Відомо, що в Стародавніх Афінах практикувалося тюремне ув'язнення. Тюремна справа знаходилася в Афінах у завідуванні одинадцяти посадовців, які відповідали також і за виконання тілесних покарань та страти шляхом отруєння, що здійснювалося в тюремних приміщеннях⁴.

До вільних людей, як громадян, так і негромадян даного поліса, застосовувалися також такі види покарання, як продаж у рабство, тілесні покарання, штраф, конфіскація майна (як повна, так і часткова). Застосовувались ганебні

¹ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до нашей эры. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 75; Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : Парус, 2006. С. 210.

² Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / под ред. Ф. Гельбке, Л. Георгиевского, Ф. Зелинского и др. СПб., 1885. С. 180–181.

³ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых древностей / пер. с нем. студентов Императорского Харьковского Университета А. (М.+В.). Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1890. С. 184.

⁴ Любкер Ф. Вказана праця. С. 1117.

покарання. До них належали: заборона жінкам одягати прикраси та заходити до храму (за звинуваченням у перелюбстві), ганебний напис на стовпі, позбавлення місця захоронення та ін.¹.

Усі наведені покарання застосовувалися до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони каралися за вироком суду, але переважно з волі самого господаря. До них здебільшого застосовували такі покарання, як публічне побиття, клеймування, надягання залізного ошийника, розп'яття².

Суворо карався той раб, який убив громадянина поліса. Зокрема в «Законах» Платона говориться: «Якщо раб уб'є вільну людину навмисно... і буде засуджений, нехай громадський кат відведе його до могили вбитого... і там покарас його бичуванням – стількома ударами, скільки призначить той, хто виграв процес, – і якщо від цього вбивця не помре, нехай кат доб'є його»³.

У деяких випадках від несправедливого покарання рабів захищали державні та релігійні норми. Якщо раб утік від несправедливого покарання та знайшов притулок у храмі, то господар не мав права його повернути силою. Сам раб мав право звернутися до суду з проханням продати його іншому господарю⁴.

Отже, спираючись на епіграфічні та наративні джерела, а також на новітні історичні наукові розробки, можна констатувати, що в Стародавній Греції, починаючи з середини VII ст., ішов достатньо складний процес становлення

¹ Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 96–97.

² Там само. С. 97.

³ Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V–IV вв. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1974. № 2. С. 40.

⁴ Гиро П. Быт и нравы древних греков. Смоленск : Русич, 2000. С. 201; Гавриленко О. А. Поняття, мета та види покарань в Античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. Вип. 9. Сімферополь : Таврія, 2006. С. 201.

розгалуженої системи покарання. Її специфіка пояснювалась різними факторами: полісною організацією, релігійними віруваннями, легендами та міфологічними уявленнями, політичною організацією, рівнем економічного та соціального розвитку окремих регіонів тощо.

На становлення інституту покарання в давньоримській державі впливали такі чинники, як релігія, міфологія, звичаї та традиції. Релігійні злочини в римському праві завжди розглядалися як направлені не лише проти людини, а й проти держави, але за умови, що релігія є державною – релігією римських громадян¹. Звичними були ритуальні страти, які не викликали в тогочасному суспільстві негативної реакції та сприймалися як об'єктивна необхідність.

Зберігались у кримінальному праві Стародавнього Риму і пережитки родового ладу. Закони XII таблиць (сер. V ст. до н.е.) закріплювали принцип таліону, який передбачав заподіяння через покарання злочинцю таких самих страждань і збитків, яких він завдав потерпілому. Таке покарання, на думку Н. О. Полікарпової, «не мало статусу злочинного, а розглядалося скоріш як виправдана дія при досягненні найбільш справедливого, на думку давніх римлян, покарання – відплати»². Саме тому в Законах XII таблиць указувалось, якщо людина нанесе тілесні ушкодження й не помириться з потерпілим, то їй буде нанесено такі ж тілесні ушкодження (Tabl. VIII, 2)³.

Прийнятною є думка науковців С. І. Власенка, Д. О. Волошина, що «римському суспільству був притаманний неймовірний снобізм (у нашому сучасному розумінні),

¹ Сидоркин А. И. Лишение и ограничение свободы как наказания в Византийском праве. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 13. С. 103.

² Поликарпова Н. А. Идея смерти как наказания в древнеримской юридической традиции. *Ярославский юридический вестник*. 2011. № 3, т. 1 (Гуманитарные науки). С. 73.

³ Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего мира* / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 1987. С. 31.

чітка ієрархічність, у ньому кожен знав своє місце в буквальному сенсі цього слова»¹. Саме тому, яким буде покарання, залежало від походження особи, яка скоїла злочин, та від виду злочину.

На початку II ст. до н.е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням (*exilium*), однак у період громадянських воєн вона була відновлена й часто поєднувалася з конфіскацією майна². Як і в Стародавній Греції, римський громадянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання. Самовільне повернення вигнанця на батьківщину означало для нього смерть або захоплення в рабство. Також практикувалося насильницьке вигнання.

У другому періоді існування республіки з'являються поняття вини, умислу й необережності, випадковості. У зв'язку з цим різними були й покарання. Проте спробу вчинити злочин ще не відділяли від здійснення його і за це карали, як за злочин. Разом з тим, не карали за злочинний намір, який не був реалізований, і за приготування до злочину. Єдиного збірника законів чи кодексу, де були б систематизовані покарання, не існувало. Діяли різні закони, сенатусконсульти, преторські едикти.

У період імперії значною мірою зберігалася й діяло республіканське кримінальне законодавство, яке доповнювалося численними імператорськими конституціями. За злочини й проступки почали карати, беручи до уваги ступінь вини. Також уже розрізняли приготування й посягання на злочин від скоєного злочину, і покарання за це були різні, а іноді в першому випадку взагалі звільняли від покарання.

Оскільки підставою для кримінальної відповідальності стало вважатися навмисне чи необережне діяння, з'явилося й поняття осудності. Неосудними, тобто такими, що звільнялися від кримінальної відповідальності, були малолітні та психічно хворі особи.

¹ Власенко С. И., Волошин Д. А. Отражение представлений о почетной и унижительной смерти в древнеримской практике наказаний. *Концепт*. 2015. Т. 8. С. 217. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65044.htm> (дата обращения: 31.07.2018).

² Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. С. 53.

Слід зазначити, що з появою постійної армії виникають норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, установлюють дисциплінарну й кримінальну відповідальність воїнів за порушення. Ці норми у відносно систематизованому вигляді збереглись у вигляді фрагментів із праці римського юриста II–III ст. Арія Менандра «Про військову справу»¹.

Оскільки давньоримська держава постійно перебувала в стані війни, то протидії злочинності та порушенням в армії приділялася значна увага з боку держави. Покарання накладалося, насамперед, за військовий злочин, що визначався як порушення вимог військової дисципліни. За найтяжчий злочин, яким вважалася зрада винних, розжалували, допитували під тортурами й карали смертю. Смертна кара передбачалася також за непослух командирам, заклик до бунту, невиконання наказу, образу командирів, фізичний опір, втрату зброї у воєнний час, дезертирство під час війни або якщо воно повторене у мирний час.

Менш серйозні порушення: самовільний відхід із частини, але з поверненням, – каралися розжалуванням, биттям батогами або переведенням у штрафну частину. Розжалувати або побити батогами могли також за дезертирство, а відправити до штрафної частини – за ухиляння від військової служби. За переховування сина від військової служби у воєнний час батькові загрожувало вигнання і конфіскація частини майна, а в мирний час – побиття палицями.

Злочинне ставлення до озброєння й військового майна: продаж панцира, меча, шолома чи щита – прирівнювалося в мирний час до дезертирства. Коли це траплялося під час походу, карали смертю.

Якщо під впливом якихось страждань, розчарування в житті, хвороби, безумства воїн причиняв собі тілесні ушкодження або робив спробу вчинити самогубство, то його з ганьбою виганяли з армії. Під страхом смерті забороня-

¹ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 373.

лася служба в армії рабам (якщо раб видавав себе за вільного), а також тим, хто був покараний за тяжкі злочини чи раніше з ганьбою вигнаний з армії.

За загальнокримінальні злочини до воїнів застосовували різні види покарань (повішення, віддання на розправу диким звірам та відсилення на рудники). Проте за одні й ті самі злочини воїнів карали суворіше, ніж цивільних осіб.

Таким чином, покарання в країнах давньосхідної цивілізації та античного світу мало сакральний характер, було тісно пов'язане з міфами та легендами того часу. У розумінні сутності та визначенні мети покарання в країнах Стародавнього Сходу та античної цивілізації можна побачити як схожі, так і специфічні риси. Покарання в східних деспотіях розуміється, насамперед, як засіб, певний інструментарій, що застосовував правитель задля зміцнення своєї влади. Будь-яке, навіть незначне, правопорушення, яке влада сприймала як загрозу встановленому порядку, жорстко каралося. Покарання мало на меті залякування. Релігійне підґрунтя, на якому формувалась державна ідеологія, виправдовувало суворість покарань. Філософські трактати того часу, як правило, являли собою певні настанови владі щодо застосування покарань та визначення міри їх жорсткості. Правові, моральні та релігійні норми не мали чіткого розмежування. Тому при визначенні покарання не розглядався склад, стадії, наслідки злочину. Керувалися тогочасним розумінням моралі, релігії, суб'єктивних уявлень про порядок правителя та його оточення. У античних державах теж зберігався сакральний характер покарань та застосування їх із політичних мотивів. Проте тут уже відбулася певна еволюція в усвідомленні його сутності, мети та можливих наслідків. Мета покарання стала більш диференційованою: залякування, відплата, відшкодування. Розуміються й такі його функції, як виховна та превентивна. Саме в античний період завдяки давнім римлянам виникла юриспруденція, було надано визначення злочину, створено відносно стійку систему покарань.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ПОКАРАНЬ В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

3.1 СМЕРТНА КАРА

Смертна кара – це одна з класичних проблем кримінального права, яка завжди викликає інтерес, породжує дискусії й неоднозначне ставлення до неї в суспільстві. Переважна більшість дослідників стародавнього права відзначає достатньо широке застосування смертної кари в стародавньому світі. Так, у Стародавньому Єгипті вища міра покарання призначалася за будь-які посягання проти влади фараона, існуючого державного ладу, встановленої системи державних відносин. Клятвопорушників, убивць, донощиків також чекала смертна кара. Тяжкими вважали злочини проти релігії, храмів, жерців. Усіх винних карали смертю.

Як правило, звинуваченого в заколоті проти фараона або спалювали, або втоплювали в Нілі. На одній із погребальних стел був такий надпис: «Не існує могили тому, хто скоює злочин проти його величності: його тіло кинуте в ріку»¹. Аналізуючи цей надпис, В. О. Томсинов звернув увагу, що смертна кара розглядалась у Стародавньому Єгипті в якості страти не лише тіла, але й душі, оскільки без надання тілу злочинця можливості упокоїтися в могилі душа позбавлялася рідного дому й гинула разом із тілом².

Цікавим є те, що в Стародавньому Єгипті не існувало спеціального терміна, який указував би на злочинне діяння проти правителя. Так, наприклад, у джерелах, що повідомляють про невдалий заколот проти Рамзеса III, цей злочин має різні назви: «великий злочин, який заслуговує на смертну кару», «гидота країни» або ж «повна гидота країни». Ві-

¹ Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 477.

² Там само.

домо, що наказом фараона було створено спеціальну комісію, яка мала з'ясувати всі обставини цього злочину й висунути рішення щодо справедливих покарань. Текст так званого «Судового Туринського папірусу» повідомляв, що в результаті проведеного розслідування було складено чотири списки осіб, яких звинувачували в замаху на життя фараона, де вказувалося покарання кожному з них. Усього до переліку було внесено тридцять сановників, шість дружин охоронців гарему та особа, яка була з ними пов'язана³. Шістнадцять сановників і дружини охоронців гарему були відразу страчені, шістьом наказано покінчити життя самогубством. Четверо чинили опір при затриманні, тому їх убили, а ще чотирьом заколотникам відрізали носи та вуха. Лише один уникнув страти та тілесного покарання. Його вилаяли брудними словами і «залишили наодинці»⁴.

У Стародавньому Єгипті смертна кара загрожувала тому високопосадовцю, який надавав неправильні поради фараону щодо зміни традицій, започаткованих попередниками, або ж заміни призначених ними чиновників. Серед надписів у храмі Кане, що був побудований у дев'ятий рік правління Сеті I, є такий: «Що стосується будь-якої високої посадової особи, хто у манері поганого свідка буде нав'язувати своєму господареві цю ідею – прибрати тих чи інших осіб, перемістити їх у деякі інші сфери використання талантів – то йому потрібно відрубати кінцівки й віддати його вогню, у полум'ї якого згорить його тіло»⁵.

Вища міра покарання застосовувалася за злочини проти релігії: пограбування поховань, крадіжку культових реліквій та жертвоприношень із храмів. Першими з відомих свідчень застосування смертного покарання за пограбу-

³ Документы, касающиеся гаремного заговора при Рамсесе III / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 298–304; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 478–479.

⁴ Там само.

⁵ Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 481–482.

вання і розорення поховань є надписи, знайдені в давньоєгипетському місті Нефаті на місці захоронення царя Анкхтифи, які відносяться до X династії. Одна з них містить таке попередження: «Що стосується будь-якого правителя, який буде правити в Нефаті і який вчинить погане, дію, що нанесе шкоду цьому похованню чи будь-якій частині цієї могили, його рука буде відсічена для Хемена (Хемен – бог Нефата, який мав вигляд сокола. – авт.), під час його процесії з округу його рука буде відсічена для Хемена, під час його процесії із східної сторони його рука буде відсічена для Хемена, під час процесії з берега його рука буде відсічена для Хемена..., під час процесії з Великої Тіні, і Хемен не прийме від нього жертвоприношення м'ясом..., і Хемен не прийме від нього ніякого жертвопринесення харчами, і його спадкоємець не успадкує від нього»⁶. Цей надпис показує, що вже в ранній період існування давньоєгипетської цивілізації злочинців, які розорювали погребіння, карали смертю. Страта відбувалася у формі релігійного ритуалу. До того ж, як додаткове покарання передбачалося позбавлення родини злочинця прав наслідування майна страченої особи.

Надзвичайна жорстокість покарання за посягання на поховання має своє логічне пояснення. У давньоєгипетській релігії могила мала особливе значення. Людина, яка за життя дотримувалася священного порядку – *маат*, не вмирала, а роздвоювалася на дві частини – духовну та тілесну. Могила уявлялась як обитель існування тіла людини і душі. Вважалося, що при виконанні певних обрядів і ритуалів у разі створення відповідних умов душа може повернутися в тілесну оболонку, де колись жила, і станеться воскресіння людини до нового життя. Вторгнення до могили порушувало встановлений порядок і робило неможливим повернення людини в цей світ.

Збереження могил, охорона їх від будь-яких посягань – одне із найважливіших завдань правителя нома, його високосадовців, чиновників і, взагалі, усіх без винятку мешканців. У Ассиуті один із надписів біля входу до могили встановлював смертне покарання через спалювання тим, хто не

⁶ Там само. С. 482.

в змозі був виконати це завдання: «Що стосується будь-якого правителя нома, будь-якого сина людини, будь-якої знатної чи простої людини, хто не спромігся захистити цю могилу й усе, що в ній знаходиться, її бог не прийме в неї білий хліб, вона не буде похована на Заході (тобто в Потойбічному світі. – авт.) і її тіло буде спалено разом із тілами злочинців, вони будуть перетворені в те, що не існує»⁷.

Надпис часів царювання Неферхотепа I (бл. 1696–1685 рр. до н.е.) містить текст царського указу про винесення смертної кари тим, хто наказав зробити собі могилу на території некрополя «Свята земля на півдні Абідоса». У зв'язку з тим, що некрополь було переповнено захороненнями, цар заборонив будівництво нових погребальних споруд. «Що стосується того, кого знайдуть у межах цих кам'янів, за винятком уаб-жреця при виконанні своїх обов'язків, то його буде спалено. Більш того, що стосується будь-якої знатної людини, яка дасть наказ облаштувати її могилу в межах цього святого місця, про неї слід повідомити, і цей закон, який відноситься до некрополя в сьогоднішньому його стані, повинен бути застосований до неї»⁸.

За крадіжку культових релігійних предметів теж передбачалася смертна кара. Один із надписів, датований перехідним періодом від «Старого» до «Середнього царства», повідомляв: «Що стосується того, хто вчинить несправедні дії проти цієї стели, то його буде притягнуто до суду і йому відсічуть шию, як птаху». Інший надпис містив таке попередження: «Що стосується будь-якого правителя, будь-якого уаб-жреця, будь-якого ка-жреця, будь-якого писаря або будь-якої знатної людини, хто забере від статуї, його рука буде відсічена, як у бика, його шия буде перерізана, як у птаха; у нього не буде більше ніякого статусу; у його сина не буде більше ніякого статусу; у нього не буде більше будинку...; у нього не буде більше могили в некрополі; і його бог не

⁷ Там само. С. 484–485.

⁸ Там само. С. 487.

прийме більше від нього білого хліба; він буде відданий вогню, і його діти згорять у полум'ї, його тіло буде добривом землі»⁹.

Якщо провести порівняння смертної кари злочинця з процедурою жертвоприношень тварин та птахів у храмах, то можна побачити, що процес виконання покарання схожий на релігійний ритуал. Це свідчить, на наш погляд, про те, що злочини проти релігії вважалися тяжкими, скоєними проти богів, а значить і покарання мало бути суворим, схожим на жертвоприношення, щоб заспокоїти та задобрити богів, відвернути їх від праведного гніву.

Отже, за заколот проти царя, пограбування могил, крадіжку з храму культових реліквій або жертвоприношення передбачалась така смертна кара, яка знищувала не лише тіло, а й душу злочинця. Суттєвим є те, що до такого покарання, як страта, додавалося ще одне – позбавлення імені. Так, надпис із погребіння в некрополі Ассиут попереджав, що той, хто вчинить злочин (і не має значення, чи то заколотник, чи то душевно хвора людина), буде позбавлений власного імені, «не буде похований у пустелі, а буде спалений разом із злочинцями, які прокляті богом». Позбавлення імені як доповнення до покарання смертю було доволі розповсюдженим у Стародавньому Єгипті. З метою посилити страждання злочинцю інколи змінювали його ім'я на інше – Апофіс, який, за давньоєгипетською міфологією, уособлював сили зла, темряви та хаосу і був антиподом бога сонця Ра. Оскільки злочин у давньоєгипетському суспільстві сприймався як негативне діяння, насамперед, душі, а вже потім тіла, то покарання мало бути направлене саме на душу злочинця. Вважалося, що душа померлого не могла існувати без могили та імені. Саме тому злочинців його позбавляли¹⁰.

Для Стародавнього Єгипту було характерним особливе ставлення до дітей. На відміну від Стародавніх Греції та Риму, тут більше опікувалися дітьми, вважали, що збільшення населення є корисним для держави. Діти ніколи не приносились у жертву богам. Якщо вагітна жінка скоїла

⁹ Там само. С. 486–487.

¹⁰ Там само. С. 490–491.

злочин, за який її мали стратити, то покарання відкладалося до народження дитини¹¹.

За вбивство дитини законом передбачалось особливе покарання. Батьки, які вбили своїх дітей, не страчувались. Вони мали протягом трьох діб перебувати поряд із убитою дитиною, тримати її на руках та обіймати. Усе це відбувалося під наглядом державного стражника, адже вважалось несправедливим позбавляти життя тих, хто дав його дітям. Вважалось, що таке покарання спричиняє багато болю та страждань, які мають відвернути від подібних злочинів інших¹².

Значно суворішим було покарання тим, хто вбив своїх батьків. Спочатку вони підлягали тілесним покаранням, а потім спалювались. Убивство батьків розглядалося як один із найтяжчих злочинів, що може бути між людьми¹³.

Ті, хто порушив клятву, дану на суді, підлягали покаранню. Клятвopopушення в уяві давніх египтян об'єднувало два злочинних діяння: проти людей і богів. На думку В. О. Томсинова, суд призначав за це єдине покарання – страту через відрубання кінцівок, віддання крокодилу, насаджування на кіл тощо¹⁴. Це твердження викликає сумніви, оскільки давньоєгипетські клятви мали таку особливість: вони передбачали покарання, яке мало бути застосоване до особи, яка їх дала. У тому випадку, якщо свідчення на суді будуть неправдивими або якщо обіцяна умова не буде виконана, то особа підлягала покаранню, яке проголошувалось у самій клятві. Отож це могли бути штраф, матеріальна компенсація, тілесне покарання або ж страта, різновид якої теж визначався даною клятвою¹⁵.

¹¹ Джарман О. А., Микиртичан Г. Л. Статус и отношение к ребенку в Древнем Египте. *Российский педиатрический журнал*. 2014. № 5. С. 54.

¹² Джарман О. А., Микиртичан Г. Л. Вказана праця. С. 54; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 492.

¹³ Томсинов В. А. Вказана праця. С. 492.

¹⁴ Там само. С. 494.

¹⁵ Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 106.

І. М. Лур'є, вивчаючи судову систему Стародавнього Єгипту, звернув увагу на таку суттєву її ваду, як хабарництво, з яким доволі безуспішно боролися правителі країни. «Указом Харемхеба» судді звільнялися від сплати податків і водночас члени кенбетів попереджалися: «Не об'єднуйтеся з іншими людьми, не беріть від другого, оскільки це не має успіху». За взяття хабара загрожувало тяжке покарання, включаючи і страту. Слід зауважити, що таке суворе покарання загрожувало, якщо хабар брався з обох сторін учасників процесу. У разі взяття хабара з тієї сторони, яка виграла, то це, вочевидь, було нормальним явищем¹⁶.

Отже, вища міра покарання доволі широко застосовувалась у Стародавньому Єгипті. За державні та релігійні злочини передбачалася найсуворіша кримінальна відповідальність незалежно від статусу. Проте в деяких випадках сановникам дозволялося самовбивство, яке вважалося найлегшим способом позбавлення життя¹⁷.

Багато схожого з Єгиптом можна побачити і в Месопотамії та Індії. Перша відома пам'ятка права пов'язана з ім'ям царя Ур-Намму (2112–2094 рр. до н.е.), який провів правові реформи в «царстві Шумера й Аккада». Він видав свій кодекс, який свідчив про існування доволі розгалуженої судової системи. У «Кодексі Ур-Намми» домінував принцип грошової компенсації потерпілому¹⁸. Смертна кара передбачалася за порівняно невелику кількість тяжких злочинів: за вбивство (ст. 1), неправомірне позбавлення майна (ст. 2), «якщо чоловік застосує силу і позбавить невинності жінку, яку вже пообіцяли іншому юнакові...» (ст. 6), у разі нанесення побоїв вагітній жінці, внаслідок яких вона померла (ст. 34), у випадку неправдивої заяви про втрату власної худоби з вини «спостерігача» (ст. 58), якщо чоловік одружиться на

¹⁶ Там само. С. 54–55.

¹⁷ Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стер. Львів : Новий Світ – 2000, 2008. С. 59.

¹⁸ Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзиба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. : Мысль, 1989. С. 97; История древнего мира. Ранняя древность / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1989. С. 100.

вдові свого старшого брата (ст. 81) та якщо раб одружиться на своїй господині (ст. 82)¹⁹.

У II тис. до н.е. економіка Вавилону зазнала стрімкого піднесення, що обумовило й активну правову діяльність. Закони держави Ешнунни за злочини передбачали в основному грошову або матеріальну компенсацію, у деяких випадках – за згвалтування, викрадення дитини вільної людини та подружню зраду з боку дружини – зберігалась смертна кара²⁰.

Нормам карного права присвячено чимало статей зводу Законів царя Хаммурапі, що відзначалися своєю жорстокістю (смертну кару застосовували більш ніж у 30 випадках) і керувалися принципом рівної відплати. Так, якщо завалився будинок і під завалами загинув господар, то будівельник, який його побудував, мав бути покараний смертю (ст. 229). У деяких випадках відповідальність за злочин несли не прямі винуватці, а їх рідні, зокрема діти за батьків. Отож син будівельника, з вини якого обвалилася споруда і вбила чи покалічила сина господаря, відповідав за працю свого батька: його належало теж убити чи покалічити (ст. 230). У разі смерті від побоїв вагітної жінки мали вбити дочку звинуваченого (ст. 210)²¹. Очевидно, у Вавилоні навіть у розвинуту епоху зберігалися ще залишки сімейної, родової, колективної відповідальності.

У Вавилоні не всі покарання здійснювалися за вироком суду. За пролом у стіні спійманого злочинця вбивали біля нього (ст. 21), а за крадіжку під час пожежі злодія мали

¹⁹ Кодекс Ур-Наммы / Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 75, 78, 81, 84.

²⁰ Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзиба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. : Мысль, 1989. С. 99.

²¹ Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. С. 43–44. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1).

кинути у вогонь (ст. 25)²². Як припускає Б. Й. Тищик, найімовірніше, це був самосуд, який у цих випадках допускався Законами царя Хаммурапі. Він свідчив про те, якого великого значення надавалося захисту приватного майна та можливості негайно помститися злочинцеві²³.

Найбільш поширеними формами страти за Законами Хаммурапі були спалення, насадження на кіл та утоплення. Вавилонський Талмуд вказує ще на такі види страти, як удушення, відрубубання голови мечем та скидання на каміння²⁴.

Удушення вважалося найлегшою формою страти. Суть її полягала в тому, що шматок полотна обертався навколо шиї засудженого, а двоє свідків або ж спеціально призначених виконавців тягнули кінці полотна в різні боки. Таке покарання призначалося судом за нанесення побоїв батькам, викрадення людини з метою викупу або її продаж у рабство, перелюбство, подружню зраду, оголошення себе пророком, прокляття батька чи матері. Відрубубання голови, як правило, застосовувалося за умисне вбивство. Таке покарання, як «спалення» – заливля розплавленого свинцю в горло злочинця – призначалося за статеві зносини з матір'ю дружини, за зраду дочкою священика нареченого в період заручин. Але найбільш поширеною була страта через скидання на каміння. Вона передбачалася за злочини проти релігії, державні злочини, подружню зраду, гомосексуалізм, гадання, чаклунство тощо²⁵. Скидання здійснювалось наступним чином: злочинця ставили на висоті, яка мала бути не меншою ніж два зрости людини, та зіштовхували спиною на каміння. Якщо він залишався живим, то на нього двоє свідків скидали важкий камінь. Якщо й після цього він не помирав, то кидали каміння всі присутні²⁶.

²² Законы Хаммурапи, царя Вавилона (1792–1750 гг. до н.э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 226.

²³ Тищик Б. И. История державы и права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 54.

²⁴ Казанник А. И. Наказание по Вавилонскому Талмуду. *Вестник Омского университета*. 1999. Вып. 2. С. 156.

²⁵ Там само. С. 157.

²⁶ Там само. С. 157.

Смертна кара в Стародавній Індії була доволі поширеним видом покарання. «Артхашастра» передбачала страту навіть у випадку, якщо поранений після поєдинку або просто сварки помер протягом семи діб²⁷. Повішення загрожувало тим, хто розповсюджував плітки. За нічну крадіжку з проломом у стіні Закони Ману рекомендували царю відрубати обидві руки злодію, а потім насадити на кіл (ЗМ, IX, 276)²⁸.

Законодавство ретельно захищало власність царя. Негайний страті підлягав той, хто зламаував царський склад, арсенал чи викрадав царських коней та слонів (ЗМ, IX, 280)²⁹. В «Артхашастрі» вказувалось: «Якщо хтось (із застосуванням насилля) вбиває чоловіка або жінку, здійснює насилля над жінкою, що приводять до каліцтва, погрожує (вбити або пограбувати), здійснює напад або злом, здійснює крадіжки в будівлях або на дорогах, краде слонів, коней, колісниці, що є власністю государя, або нанесе їм шкоду, то він буде насаджений на кіл»³⁰. Таке ж покарання загрожувало й тим, хто забере труп або спалить його³¹. Отже, це покарання мало чітку мету – залякування підданих.

За пограбування царської казни крадіям призначалася смерть через тортури, а якщо розкрадання здійснила посадова особа, яка відповідала за її цілісність, то вона теж мала бути страчена³². Позбавлялися життя через тортури й ті, хто привласнював царське майно³³ або його підміняв³⁴, виготовляв фальшиві монети та підкладав їх у казну³⁵.

Проте в Стародавній Індії, як і в Єгипті, законодавець закликав царя бути справедливим і не карати того, у кого не

²⁷ Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 250.

²⁸ Законы Ману. С. 386.

²⁹ Там само.

³⁰ Артхашастра или наука политики. С. 250.

³¹ Там само. С. 250.

³² Там само. С. 64.

³³ Там само. С. 243–244.

³⁴ Там само. С. 71.

³⁵ Там само. С. 222.

знайдено краденого або інструмента, за допомогою якого можна здійснити крадіжку. Але якщо є відповідні докази, то треба страчувати без будь-яких вагань (ЗМ, IX, 270). Смерть загрожувала тим, хто переховував крадіїв, надавав їм спорядження та харчі (ЗМ, IX, 271). За службову халатність теж передбачалося тяжке покарання. Так, негайній страті підлягала охорона, яка була поінформована про пограбування, але виявила бездіяльність (ЗМ, IX, 272)³⁶.

Давньоіндійське законодавство вже знало, що таке рецидив, і передбачало в разі повторення злочину більш суворе покарання. Так, у «Артхашастрі» зазначалось, що особа, яка раніше вже скоїла злочин і є докази причетності ще до одного, мала бути страчена через тортури³⁷. «Для святотатців, кишенькових крадіїв і грабіжників, – йдеться в документі, – встановлюється покарання: при першому злочині – відрізання переднього суглоба вказівного пальця або штраф у розмірі 54 пани; при другому злочині – відрізання усього пальця або штраф у 100 панів; а при третьому – відрубування правої руки або штраф у 400 панів. При четвертому злочині може бути призначена (проста) смертна кара (або з тортурами) на розгляд судді»³⁸. Закони Ману допускають лише такий рецидив: «При першій крадіжці треба наказати відрізати в крадія два пальці, при другій – руку і ногу, при третій він заслуговує на смертну кару» (ЗМ, IX, 277)³⁹.

За такі державні злочини, як організація заколоту проти царя, проникнення до його гарему, допомога ворогу царя, підбурення проти влади війська, передбачалось спалення заживо. «Якщо хтось вчиняє замах на державну владу, потрапляє до терема государя, підбурює лісові племена чи ворогів або ж влаштовує заколот серед мешканців укріпленого міста (або окремих областей) або ж серед війська, то він має бути страчений через спалення голови та рук», – записано у «Артхашастрі»⁴⁰. До державних злочинів

³⁶ Законы Ману. С. 385.

³⁷ Артхашастра или наука политики. С. 243.

³⁸ Там само. С. 247–248.

³⁹ Законы Ману. С. 386.

⁴⁰ Артхашастра или наука политики. С. 251.

прирівнювалася й спроба звільнення державних злочинців з тюрми або сприяння втечі з неї. Покарання, яке за це загрожувало, – страта з конфіскацією усього майна¹. Смертна кара через спалювання застосовувалась до вбивць своїх найближчих родичів чи аскета, до тих, хто влаштував велику пожежу². «Вбивця матері, батька, сина, брата, вчителя чи аскета повинен бути страчений спаленням голови, з якої попередньо зідрана шкіра», – говориться у «Артхашастрі»³.

Як правило, вища міра покарання призначалася за релігійні злочини, зокрема богохульство, перехід в іншу віру, образу богів. Видами смертної кари були насадження на кіл, спалювання на ліжку чи вогнищі, утоплення, цькування собаками, затоптування слонами тощо. Також ці покарання здебільшого застосовували до осіб, котрі вчинили злочин проти представників з вищих каст⁴.

Убивця, як і в Стародавньому Єгипті, уникав відповідальності, якщо це був самозахист або сталося це під час охорони жертвоприношень чи захисту жінки або брахмана (ЗМ, VIII, 349). Якщо вбивство сталося за цих обставин, то не мало ніякого значення, кого вбили – гуру, дитину, людину похилого віку чи брахмана (ЗМ, VIII, 350). «Убивство вбивці, – зазначалось у Законах Ману, – відкрите чи таємне – ніколи не є для того, хто вбиває, гріхом; у цьому випадку сказ нападає на сказ» (ЗМ, VIII, 351)⁵.

«Артхашастра» містить доволі широкий перелік злочинів, за які передбачалася страта. Так, за умисне вбивство або крадіжку стада загрожувало відсікання голови⁶. Той, хто свідомо зруйнував дамбу, мав бути втоплений біля неї або страчений через відсікання голови (ЗМ, IX, 279)⁷. Жінку,

¹ Там само. С. 246.

² Там само. С. 254.

³ Там само. С. 251.

⁴ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 96–97.

⁵ Законы Ману. С. 324.

⁶ Артхашастра или наука политики. С. 136.

⁷ Законы Ману. С. 386.

яка отруїла власного чоловіка, батьків чи власних дітей, розривали биками на частини або затоптували слонами¹. Цивільну особу, що вкрала військове спорядження, розстрілювали з лука². «Артхашастра», порівняно із Законами Ману, доволі толерантно ставиться до сексуальних злочинів. Смертна кара передбачалася лише за згвалтування благородної жінки, в усіх інших випадках – штраф³. Законодавством Стародавньої Індії наказувалось застосовувати такі покарання за перелюбство: «Якщо кшатрій дозволяє собі недозволені зносини з брахманкою, яка знаходиться під охороною, то з нього належить вищий вид штрафу – *сахасу*, якщо вайш'я – то в нього конфіскується все майно, і якщо шудра – то він має бути спалений, при цьому загорнутий у солому. Якщо хто-небудь дозволяє собі зносини з дружиною господаря, то у всяких випадках (винний) повинен бути зварений у чані»⁴.

Отже, у Стародавній Індії широко застосовувалась кваліфікована смертна кара: насадження на кіл, спалювання на ліжку чи вогнищі, утоплення, цькування собаками, затоптування слонами тощо. Ці покарання здебільшого застосовували до осіб, котрі вчинили злочин проти представників вищих каст⁵.

Брахман найбільше був захищений законодавцем. У разі його продажу в рабство смертю карався як продавець, так і покупець⁶. У Законах Ману вказувалось, що брахману «належить поголити голову замість смертної кари; для інших варн смертна кара може бути застосована» (VIII, ст. 379)⁷. У зв'язку з цим Л. М. та С. К. Бостани вважають, що до брахманів смертна кара взагалі не застосовувалась⁸.

¹ Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 128; Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 251.

² Бэшем А. М. Вказана праця. С. 128.

³ Артхашастра или наука политики. С. 156, 247.

⁴ Там само. С. 258.

⁵ Тицик Б. Й. Вказана праця. С. 96–97.

⁶ Артхашастра или наука политики. С. 197.

⁷ Законы Ману. С. 329.

⁸ Бостан Л. М., Бостан С. К. Вказана праця.. С. 78.

Це твердження видається нам сумнівним, оскільки «Артхашастра» чітко вказує, що брахман має бути втопленим у разі посягання на державну владу¹. Не виключено, що мали місце інші випадки, коли брахман засуджувався до страти, наприклад, у разі замаху на життя родини государя, перелюбство з його дружиною тощо.

Отже, у Стародавній Індії покарання смертю застосовувалось диференційовано, з урахуванням соціального становища злочинця. Разом з тим, пам'ятки права свідчать про становлення системи альтернативного покарання, що є свідченням розвитку правової системи країни взагалі та інституту покарання зокрема.

Страта – один із найпоширеніших видів покарання в Стародавньому Китаї. Перелік злочинів, що називали китайські джерела права та які мали наслідком смертну кару, був надзвичайно широким. Серед них: державні (повстання, змова), релігійні (шаманство, викидання попелу на вулицю), проти особи (вбивство, завдання тілесних ушкоджень), проти власності (крадіжка, грабіж), військові (неявка в установлені строк на місце збору, дезертирство) тощо².

Смертна кара була як простою, так і кваліфікованою. Обрання способу позбавлення життя залежало від деяких факторів, зокрема від ступеню небезпечності злочину, соціального статусу злочинця, ступеню його вини тощо.

Існувала так звана «почесна страта», коли імператор «жалував смерть», надсилаючи звинуваченому меч з наказом покінчити життя самогубством у власному будинку. Таке покарання поширювалося лише на членів правлячої династії та високопосадовців. Проте, за волею імператора членам родини та високопоставленим чиновникам могли присудити більш ганебну страту³. Найчастіше застосовува-

¹ Артхашастра или наука политики. С. 251.

² Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека – Право Безпека*. 2010. № 5 (37). С. 60.

³ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н. э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 130–137.

лись такі покарання: *ісанъцзу* – знищення трьох родів злочинця – батька, матері і дружини; *цзу* – знищення роду злочинця (як правило, це покарання призначалось за політичні, антидержавні злочини); *челє* – четвертування (кінцівки звинуваченого прив'язували до чотирьох колісниць, у які впрягали биків; за командою биків розганяли в різні сторони і людина розривалася на частини); *яочжань* – розсікання на впіл по поясниці; *то* – розсікання звинуваченого на частини; *луші* – проста страта, після якої тіло обезглавлювалось; *сяошоу* – проста страта, після якої тіло обезглавлювалось та виставлялось на шесті у місцях великого скупчення людей, зазвичай на торговій площі міста; *цзяо* – удушення (на шию одягалася мотузка, яку поступово скручували, доки не наступала смерть звинуваченого); *кан* – закопування живим; *хопен* – зварювання у великому чані; *чоусе* – виламування ребер; *цзоудянь* – пробиття темені гострим предметом. Як правило, ці покарання відбувалися публічно¹.

Публічна страта мала залякати, показати всім, хто мав намір виявляти непокору владі, пропагував «інші вчення та теорії», яке покарання їх очікує. Так, наприклад, у царстві Вей відбулося жахливе показове покарання: «Цзи-лу було страчено страшною стратою: голову його повісили над міською брамою, а тіло було посічено на дрібні шматочки і засолено на ринковій площі»².

За підрахунками С. Кучери, біля двохсот злочинів у Стародавньому Китаї каралися смертю, що є свідченням того, що це було «улюблене» покарання правителів, яке застосовувалось не лише за діяння проти держави і влади, а й за інші злочини, навіть «дрібні» правопорушення. Стратою каралося групове п'янство: «[Якщо] хтось донесе [тобі]

¹ Там само. С. 138.

² Лао Цзы. Дао дэ Цзин. Книга пути и благодати : сб. М. : Эксмо, 2002. С. 163.

і скаже: збираються зборищем [і] випивають, ти не розгубися, схопи їх усіх та приведи [у столицю держави] Чжоу, де я їх страчу»¹.

За умисел або рецидив навіть незначного злочину в Стародавньому Китаї передбачалась смертна кара. Так, правитель Чен-ван (1115–1079 рр.) вказував: «[Якщо] людина скоїла [навіть] невеликий злочин не через помилку, а з умислом, за власним бажанням не виконуючи законів, порушує твої правила, [то, хоча] її злочин невеликий, ти не можеш не стратити [її]». До чиновників, які порушують установлений у державі порядок та розповсюджують «інші теорії», не «думають про настанови правителя» і тим самим «спричиняють страждання правителю», Чен-ван вказував теж застосовувати вищу міру покарання². Бань Гу писав, що смертна кара широко використовувалась у боротьбі з інакомисленням і стала майже догмою в боротьбі з політичними опонентами³.

У царстві Цинь за часів правління Чжао Сян-вана (306–251 рр.) за провину посадовця підлягав покаранню не лише сам чиновник, а й особа, яка його рекомендувала на посаду. Покарання для них мало бути однаковим. Тобто, якщо чиновник звинувачувався в зраді, то його страчували разом з протезе. За царювання Цинь Ши-хуана у 213 р. до н.е. новий закон передбачав однакове покарання за злочин чиновника тим посадовцям, які знали про злочин, але про нього не донесли⁴. Цим законом Ши-хуан намагався ліквідувати своїх політичних опонентів, зміцнити особисту владу.

Серед розгалуженого апарату чиновників особливе місце посідали *чжан лу*, які фактично виконували смертний вирок. Вони карали смертю «розбійників і лазутчиків, яких [публічно] четвертували [оголеними]. Усіх, хто вбив [кого-

¹ Кучера С. Р. Становление традиции коллективной ответственности и наказания в Китае. *Роль традиций в истории и культуре Китая* / отв. ред. Л. С. Васильев. М. : ГРВЛ Наука, 1972. С. 163.

² Там само. С. 163–164.

³ Бань Гу. Хань шу. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 225.

⁴ Переломов Л. С. С.136.

небудь із] родичів, спалювали на багатті; [усіх], хто вбив [кого-небудь із] родичів *вана*, страчували четвертуванням»¹.

Позбавлення людини життя за наказом правителя або великого сановника у Стародавньому Китаї було звичним явищем, і для цього необов'язково було порушувати закон, достатньо було дати хоч незначний, на перший погляд, привід. Так, С. Кучера, спираючись на першоджерела, наочно показав, що причиною гніву правителя і наказу стратити свого підданого могло стати запізнення останнього на призначену зустріч із ним, «чесність до правителя, але нечесність до свого батька», «спроба купити справедливість держави» тощо².

Певною особливістю інституту покарання Китаю було те, що він складався на принципі колективної відповідальності. Колективна кримінальна відповідальність застосовувалась і в Стародавніх Єгипті та Індії, проте, свого розвитку та масштабів набула саме в Китаї. Того, хто не повідомляв про злочин, або злочинця мали стратити як ворога чи зрадника – розсіканням навпіл. У царстві Цинь зрадника карали смертю, а членів його родини обертали на державних рабів³. Уже в імперський період, вважав Л. С. Переломов, колективна відповідальність передбачалась не лише за злочини проти держави та влади, а й за крадіжку худоби, майна, фальшування, підробку офіційних документів, печатки чиновника тощо. Злочинця карали смертю, а жителів у (об'єднання з п'яти дворів) або ши (об'єднання з десяти дворів) позбавлялися волі, і вони ставали державними рабами⁴.

С. Кучера звернув увагу на терміни, які зустрічаються в першоджерелах VII–IV ст. до н. е., де йдеться про колективну відповідальність. Ці терміни, на думку дослідника, чітко класифікують коло людей, на яких поширювалось покарання. Цими термінами є: *ме цзя* чи *ме ши*, що буквально означає «знищити сім'ю», *ме цзу* чи *цзу* – «знищити рід», і *сань цзу* – «знищити три покоління», *цзю цзу* – «знищити

¹ Кучера С. Р. Вказана праця. С. 164.

² Там само. С. 165–166.

³ Переломов Л. С. Вказана праця. С. 132.

⁴ Там само. С. 133–134.

дев'ять поколінь» та *сян* – «знищити увесь округ». Останнє покарання мало місце лише у царстві Вей¹.

Показовим прикладом знищення сім'ї та роду є історія, пов'язана з Цуй Чжу – першим міністром держави Ци. У 546 р. до н.е. в сім'ї Цуй Чжу виникла напружена конфліктна ситуація між дітьми від першого та другого шлюбу міністра, яка завершилася трагічно. Старші сини вбили молодшого та сина мачухи від першого її шлюбу. Цуй Чжу про те, що сталося, розповів своєму підлеглому Цин Фену. Той покарав винних: знищив усю сім'ю Цуя. Коли перший міністр повернувся додому, то побачив, що йому «ніде схилити голову» (тобто нікуди повернутись – авт.), і він повісився. Цин Фей, який після цих подій став першим міністром, у 538 р. до н.е. через невдалу спробу заколоту був страчений, а його рід повністю знищений².

Стосовно «знищення трьох поколінь» (рід батька, матері та дружини), то джерела повідомляють, що на «третьому році правління У-гуна були покарані смертю Сань-фу та знищені їх *сань цзу* за те, що вони вбили правителя Цинь Чу-гуна»³.

Знищення роду означало, що за померлим не буде проведено необхідного ритуалу (молитви, запалювання ритуального вогню, покладення жертвоприношень тощо), що вважалось необхідним для заспокоєння душі в Потойбічному світі.

Слід зазначити, що досьгодні дослідники не мають жодного юридичного підтвердження стосовно того, як і за яких обставин визначалося колективне покарання або ж індивідуальне. Наявні першоджерела дозволяють дійти висновку, що таке рішення залежало скоріш від волі правителя, або високопосадовця, ніж від суду.

До утворення імперії місцеві суди мали право застосовувати всі види покарань, у тім числі й смертну кару. З утворенням імперії необхідно було робити запит на дозвіл про страту до центрального уряду.

¹ Кучера С. Р. Вказана праця. С. 169–170.

² Там само. С. 170.

³ Там само. С. 171.

Як і в країнах Давньосхідної цивілізації, у державах Античного світу чітко прослідковується сакральний характер правових систем. Так, у стародавніх Афінах суворе покарання передбачалося за знищення, пошкодження або крадіжку присвячених богам предметів. Такий злочин називався *ієросілія*, і карався він смертю¹.

Хоча в Стародавній Греції влада жорстко не втручалася в проведення релігійних обрядів та ритуалів, але за їх порушення винному загрожувала страта².

Кримінальне право Афін достатньо чітко визначало покарання за найбільш небезпечні та тяжкі за своїми наслідками злочини. Смертна кара або вигнання загрожували за злочини проти поліса, які вважались антисупільними й антидержавними. До них належали ухилення від сплати військового податку та порушення військового обов'язку – дезертирство, ухилення від військової служби, втеча з поля бою, боягузтво³.

Так, за боягузтво до н.е. під час Пелопоннеської війни у 406 р. були покарані смертю афінські стратеги, які після битви біля Аргинуських островів зі спартанцями не зуміли поховати загиблих⁴.

Історія Стародавньої Греції знає чимало війн, які велися як між полісами, так і з іншими країнами Стародавнього світу. Тому ставлення до війська й до служби в ньому було особливим. Війна в Стародавній Греції мала свої неписані правила: право переможених зібрати й поховати своїх

¹ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. С. 206; Гавриленко О. А. Право античних держав Північного Причорномор'я : навч. посіб. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. С. 62.

² Кравцов Н. А. Симфония полиса. Государственная власть, право и искусство в Древней Греции : моногр. М. : Вуз. кн., 2012. С. 61.

³ Логвиненко Є. С. Покарання військових в Античних державах. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2017. № 1 (64) С. 32.

⁴ Постернак А. В. История Древней Греции и Древнего Рима. М. : Изд-во ПСТГУ, 2008. С. 328.

воїнів, недоторканність трофеїв, культових місць та осіб, що виконують релігійні функції, перемир'я під час релігійних свят. Під час проведення Олімпійських ігор встановлювалося «священне перемир'я», а ті, хто його порушував, як правило, сплачували великий штраф¹. На особливу увагу заслуговує ставлення до військовополонених, яке було, здебільшого, толерантним. Разом із тим, із деяких джерел відомо про випадки надзвичайної жорстокості, коли військовополонених заковували у важкі ланцюги, калічили, змушували працювати на рудниках, клеймували тощо. Наприклад, афіняни кожному самоському полоненому випалювали клеймо (корабель) та відрубували великий палець на правій руці, щоб він не міг тримати спис. У відповідь на таку жорстокість самосці випалювали на полонених афінянах фігуру сови².

Про випадки страт полонених, тим більше масових, у грецьких війнах відомо небагато, тому що вони були не частими. Звичайним знаряддям покарання був меч, однак іноді застосовувались інші способи розправи. Так, Пилип у Фессалії наказав полонених святотатців-фокидян скидати зі скелі або топити в морі. Особливістю такої страти є уникнення прямого контакту між виконавцем покарання та жертвою. Вважалося, що святотатці загинули від впливу природних факторів, а виконавці не забруднили своїх рук безбожною кров'ю³. У 416 р. острів Мелос було насильно приєднано до Афінської держави. За опір Афінам усе доросле населення чоловічої статі було страчене, решту продано в рабство, а саме місто перетворено на колонію⁴.

¹ Логвиненко Є. С. Вказана праця. С. 32.

² Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. 1. М. : Изд-во АН СССР, 1961. С. 215; Медникова М. Б. К вопросу о позитивном и негативном восприятии татуировок в древности. *Этнографическое обозрение*. 2008. № 5. С. 84.

³ Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество: проблемы политической истории* : сб. ст. / под ред. Фролова Э. Д. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. С. 234–235.

⁴ Постернак А. В. Вказана праця. С. 318.

Смертна кара здебільшого проводилась в одній із типових для Стародавньої Греції форм: обезглавлювання (Мессалія), утоплення (Македонія), скидання зі скелі, удушення (Спарта), обезглавлювання, удушення (Афіни¹), забиття камінням, палицями та розпінання (не для вільних громадян)².

Як у Стародавніх Єгипті та Китаї, у античних державах могли присудити смерть через самогубство. Наприклад, у Афінах – через прийняття отрути. Про суд над Сократом та його смерть через прийняття цикути повідомляє нам Діоген Лаертський (III ст. н.е.)³.

Кримінальне право в Давньоримській державі, як і в інших країнах стародавнього світу, було пов'язане з релігією. При визначенні покарання спирались, насамперед, на звичаї та традиції. Ритуальні страти в тогочасному суспільстві не викликали осудження і сприймалися громадянами як необхідність. Під час різноманітних свят та воєн у жертву богам приносили не лише злочинців, засуджених до страти, а й полонених та дітей⁴.

Законами XII таблиць передбачалась смертна кара за обмежену кількість злочинних діянь. Позбавлявся життя кожен, хто потравить або забере врожай «з обробленого плугом (чужого) поля» (Tabl. VIII, 9)⁵. Правомірним вважалося

¹ Словарь античности : пер. с нем. М. : Прогресс ; Лейпциг. библиограф. ин-т, 1989. С. 533.

² Гривняк Л. Ю. Смертна кара в Античному суспільстві та її функції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 30.

³ Постернак А. В. Вказана праця. С. 326–332.

⁴ Логинов О. Казни мира. Древний Рим. URL: <http://nethistory.su/blog/43164669678/Kazni-mira.-Drevniy-Rim> (дата обращения: 10.08.2018).

⁵ Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего мира* / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 1987. С. 31.

вбивство на місці злочину нічного крадія або злодія, захопленого зі зброєю в руках (Tabl. VIII, 12)¹. Вища міра покарання призначалася за лжесвідчення, якщо вони стали причиною смерті особи, яку оговорили. Звинувачений у цьому скидався із Тарпейської скелі (Tabl. VIII, 23)².

Покарання смертю визначалось і тому, хто склав чи співає пісню, що містить у собі наклеп чи ганьбить іншого (Tabl. VIII, 16)³. Є. М. Штаєрман таку жорстокість пояснювала менталітетом тогочасного суспільства, оскільки людина, яка порушила звичай і висміювалася, настільки «тяжко переживала, що іноді кінчала життя самогубством»⁴.

На основі широкого кола джерел, Г. І. Тираспольський запропонував детальну класифікацію смертної кари, яку поділив на традиційну та особливу. За ступенем жорстокості традиційна страта розділялася на п'ять розрядів: звичайну, кваліфіковану, помірковану, пом'якшену, психологічну. Особлива – включала шість різновидів: побиття камінням, призначення актором-смертником, екзотична страта (затоптування, розривання тіла, перепилювання, заморення голодом, підвішування на гак, насильне кровопускання та ін.), децимація (страта кожного десятого воїна), страта як завершення катування (забиття до смерті палицями, ланцюгами, плітями і т. ін.), ритуальну. Окремо дослідник виділив особливу смертну кару тому, що вона, як правило, не передбачалася римським законодавством⁵.

Смертний вирок патриціям виносився в центуріатних комісіях. Вони переважно страчувались відсіченням голови, а плебеї – удушенням. Для рабів застосовувалась особлива смертна кара. Як пояснював Г. Хьофлінг, велика кількість рабів хоч і приносила римським рабовласникам великі прибутки, водночас несла не меншу загрозу життю і здоров'ю

¹ Там само. С. 32.

² Там само. С. 33.

³ Там само. С. 31.

⁴ Культура Древнего Рима : в 2 т. Т. 2 / под ред. Е. С. Голубцовой. М. : Наука, 1985. С. 214.

⁵ Тираспольский Г. И. Беседы с палачом. Казни, пытки и суровые наказания в древнем Риме. М. : Интрада, 2003. С. 26.

своїм господарям. «Тому не дивно, – робить висновок письменник і публіцист, – що більшість рабовласників намагалася тримати в шорах свою «двоного худобу» за допомогою жорстоких покарань»¹. Раб розплачувався за будь-який, навіть незначний, проступок. Покарання визначав сам господар, який не ніс ніякої відповідальності за катування або страту раба. Надзвичайно безжалісно каралися раби-втікачі (лат. *fugitivus*). Їх розшукуванням займалися не лише спеціально призначені рабовласником люди, а й влада. Знайденого втікача клеймували, збивали голову і брови, надягали металевий ошийник з написом імені та адреси господаря, щоб у разі повторної втечі його легше було знайти. Він також міг бути відправлений на арену або покараний смертю з особливою жорстокістю. Провівши детальний аналіз умов життя сільських і міських рабів, М. Є. Сергєєнко показала, що римський законодавець вважав раба рухомим майном, річчю (*res*). Тому в ставленні до них важко побачити прояв людяності. Навпаки, надмірна жорстокість у побуті та покараннях рабів – характерна риса тогочасного суспільства. Захисту від свавілля рабовласників не існувало.

Ведій Полліон кидав рабів у ставок на поїдання муренам, оскільки під час такого покарання він міг спостерігати, як людину розривають на шматки. За незначну провину господарка могла покарати раба розп'яттям, але перед цим – вирізати йому язика².

У разі вбивства господаря своїм рабом колективна відповідальність накладалася на всіх рабів, які жили з ним під одним дахом. Як правило, їх страчували. Найчастіше в Стародавньому Римі рабів карали розп'яттям на хресті. У ті часи воно вважалось найбільш ганебним покаранням і застосовувалося до найбільш небезпечних злочинців – зрадників, убивць, повстанців, військовополонених. Розп'яття було

¹ Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы : Спартак у ворот Рима. М. : Мысль, 1992. С. 173.

² Сергєєнко М. Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта. М. ; Л. : Наука, 1964. С. 257, 263.

скасоване імператорами-християнами, які не бажали очорняти святиню, символ спасіння – хрест, на якому помирав Христос¹.

У доволі складній кваліфікації вищої міри покарання в Давньоримській державі, на думку О. А. Омельченка, особливе місце посідають так звані домашні види смертної кари, коли засудженому надавалася можливість обрати спосіб покінчити з собою – випити чашу з отрутою, розрізати собі вени в теплій ванні тощо². До самогубства засуджувались, як правило, аристократи, і це покарання вважалось почесним.

Стосовно часу виконання смертної кари, то за часів існування республіки засудженого страчували відразу після винесення вироку. В період імперії традицією стала відстрочка вироку від тридцяти діб до одного року.

Стародавній Рим, як і Греція, постійно перебував у стані війни. Тому тут склалася своя особлива система покарань. Так, одним із найжорстокіших видів покарання в римській армії була децимація. У військових загонах, які відступили, дали привід сумніватись у відданості владі, не допомогли іншим воїнам, допустили загибель або потрапляння в полон командира тощо, кожний десятий воїн карався відрубанням голови³.

Із переходом Риму до професійної армії (І ст. до н. е.) воїни починають набувати особливого правового становища. Необхідність підтримки суворої дисципліни, боротьби з порушеннями військової служби та прагнення охороняти гідність воїнів спричинили створення особливих і доволі розгорнутих правил про спеціально-військові злочини та особливі види покарань, які можуть застосовуватися

¹ Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы : Спартак у ворот Рима. М. : Мысль, 1992. С. 178–179.

² Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. С. 47.

³ Потрашков А. С. Загадки истории. Древний Рим. Харьков : Фолио, 2013. С. 332–333.

лише до воїнів¹. Поява цих правил відноситься, головним чином, до періоду імперії. Отже, найтяжчим військовим злочином була зрада (перехід на бік ворога, розголошення військової таємниці тощо). Перебіжчики й особи, які розголовили військові таємниці, спалювалися живими або мали бути страчені через повішення. Крім того, тих, хто перейшов на бік ворога, дозволялося вбити як ворогів, де б вони не були знайдені². Солдат, який утік до ворога і повернувся, піддавався тортурам і віддавався диким звірам або страчувався через повішення. Той, хто під час битви перший утік із поля бою, мав бути покараний смертю перед солдатами³. За дезертирство під час війни страчували⁴.

Вступ на військову службу шляхом обману вважався великим злочином. Не мали права вступати на військову службу раби, вільні, які мали бути кинуті диким звірам або заслані, а також особи, піддані покаранню за тяжкі злочини. Якщо ці особи приховали обставини, які перешкоджали їм бути зарахованими на військову службу, внаслідок чого приймалися у військо, то вони каралися смертю⁵.

Як окремі тяжкі злочини розглядали заколот і невиконання наказу. Організатори заколоту воїнів страчувались. Таке ж покарання призначалося за вчинення під час війни діяння, забороненого начальником, невиконання наказу або образу начальника⁶.

У разі втрати або продажу зброї визначалися такі покарання: у мирний час – розжалування або переведення на

¹ Томсинов В. А. Всеобщая история государства и права : учеб. для вузов : в 2 т. Т. 1: Древний мир и средние века. М. : Зерцало-М, 2011. С. 354.

² Модестиян. Дигесты, XLIX, 16, 3, 1–16. *Хрестоматия по истории древнего мира* / под ред. С. Л. Утченко. М. : Изд-во Социэкиз, 1962. С. 516.

³ Томсинов В. А. Вказана праця. С. 355.

⁴ Аррий Менандр. Дигесты, XLIX, 16, 2, 1; 4; 5. *Хрестоматия по истории древнего мира* / под ред. С. Л. Утченко. М. : Изд-во Социэкиз, 1962. С. 517.

⁵ Там само. С. 516.

⁶ Томсинов В. А. Вказана праця. С. 355–356.

іншу службу; під час війни – страта¹. Жорстоко каралася спроба самогубства. Воїн, який намагався накласти на себе руки й не довів до кінця цієї справи, повинен був бути покараний смертю. Якщо ж він зробив це внаслідок нестерпного болю, хвороби або іншого горя, то повинен був бути звільнений із військової служби з ганьбою².

3.2 ТІЛЕСНІ ПОКАРАННЯ ТА ЇХ РІЗНОВИДИ

Одні з найтяжчих видів покарань у стародавніх державах – тілесні. Про те, які тілесні покарання застосовувались у Стародавньому Єгипті, можна дізнатися з матеріалів судових процесів, насамперед, з текстів клятв їх учасників – свідків та звинувачуваних. Найчастіше тут можна зустріти понівечення, покарання 100 ударами із нанесенням 50 ран. Не так часто зустрічаються такі покарання, як відрізання язика, яке передбачалося за розголошення державної таємниці, та відрубання рук, яке застосовувалося за різні злочини, зокрема за фальшування монет³.

Слід зазначити, що доволі поширеною була практика застосування тілесних з іншими видами покарань, наприклад, з майновими – 100 ударів і втрата прав на долю або усе майно; зі штрафами – 100 ударів і сплата подвійної або потрійної вартості спірного майна; з каторгою – понівечення та відправка на каторжні роботи в Єфіопію; зі смертною карою – понівечення та насадження на кіл⁴.

Згадки про тілесні покарання, які застосовувались у Стародавньому Єгипті, можна знайти і в інших документах, зокрема в декреті Сеті I в Наурі, яким надавалися привілеї та захист храму Осіріса, що мав назву «Будинок мільйонів років царя Верхнього і Нижнього Єгипту». Тут ідеться

¹ Аррий Менандр. Дигесты, XLIX, 16, 2, 1; 4; 5. С. 516.

² Томсинов В. А. Вказана праця. С. 356.

³ Беккер К. Ф. Мифы Древнего мира. Всемирная история. Саратов : Надежда, 1995. С. 32.

⁴ Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 108.

про нанесення 100 або 200 ударів і 5 ран за спричинення матеріальної шкоди храму або за крадіжку з нього речей. Це покарання загрожувало тому, хто «виведе силою або за згодою будь-яку людину цього храму» на інші роботи, або з метою виконання «будь-яких доручень», або буде «чинити перешкоди птахо- і риголовам храму». Відрізання носа і вух мало застосовуватись до тих, хто порушував межі храмового поля або викрадав тварин, які є власністю храму¹.

За крадіжку речей царської могили передбачалося більш суворе покарання – відрізання рук. Це покарання згадується у скарзі ремісника Амоннахта на незаконні дії одного із начальників ремісників Фіванського некрополя Панеба, яку було подано фараону. Амоннахта стверджував, що за крадіжку в некрополі, яку насправді вчинив Панеба, постраждала невинна людина, оскільки їй відрізали руки².

Фрагменти текстів клятв свідків та звинувачених під час судових розглядів, пов'язаних із пограбуванням царських могил, показують, що за одне й те саме злочинне діяння покарання могло бути різним: понівечення, понівечення і насадження на кіл, понівечення і каторжні роботи. Так, клятва свідка писця Паоємтаумта передбачала найсуворіше покарання: «Як існує Амон, як існує правитель. Якщо буде з'ясовано, що я спілкувався з грабіжниками із числа цих грабіжників, я буду понівечений у моєму носі і вухах і я буду насаджений на кіл»³. У інших текстах свідки клялися в разі обману «власним понівеченням», «власним побиттям, відрізанням власного носа та вух і насадження на кіл», «понівеченням і відправленням у Куш» (тобто на каторжні роботи – авт.)⁴. Різні покарання за одне й те саме злочинне діяння, на наш погляд, пояснюються ступенем вини тих, хто притягався до кримінальної відповідальності.

¹ Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 108, 117, 146–148; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 481–489.

² Лурье И. М. Вказана праця. С. 114–115.

³ Там само. С. 115.

⁴ Там само.

Цікавим є протокол судового процесу в справі хули на фараона Сеті I, опублікований І. М. Лур'є. Ремісники Пенамон, Птахшед, Уннефер і Траусер звинуватили свого начальника Хаї в тому, що він ганебно висловлювався на адресу фараона. Під час судового розгляду було встановлено, що звинувачення хибне і ремісникам було призначено «100 важких ударів палками». Разом з тим, з матеріалів судового процесу видно, що в разі замовчування і недонесення про такий злочин винним мали відрізати ніс та вуха¹.

Тілесні покарання – побиття палками, понівечення або відрізання носа та вух – загрожувало і за лжесвідчення, а також тим, хто в ході судового розгляду підтверджував слова лжесвідків. Покарання їм виносилось таке, як і звинуваченому².

Зазвичай за порушення зобов'язань сплачувався штраф. Однак траплялися випадки, коли, крім штрафу, застосовувалось тілесне покарання, зокрема побиття палицями. І. М. Лур'є припускав, що побиття палицями передбачалось, коли умови правочину було безпідставно оскаржено винною стороною, і це розцінювалось судом як лжесвідчення³.

Тяжкі тілесні покарання передбачались за зґвалтування. Гвалтівника кастрували, оскільки вважалось, що цей злочин містить в собі три великих зла: образу, занепад моралі та невизначеність походження дитини. За адюльтер без насилля чоловік приговорювався до тисячі ударів різками, а жінці відрізали носа. Цим покаранням Законодавець намагався зробити так, щоб жінка втратила свою красу й не здатна була зваблювати чоловіків⁴.

У наш час адюльтер порушує норми моралі, а не права. У країнах Стародавнього світу перелюбство – це кримінальний злочин. Про це свідчать записи судових процесів, де розглядалися справи, пов'язані з подружніми зрадами,

¹ Лурье И. М. Вказана праця. С. 308.

² Там само. С. 121.

³ Там само. С. 123.

⁴ Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 492–493.

які знайдені на місці поселення будівників царських гробниць у Дейр-ель-Медина. Датовані записи періодами правління XIX і XX династій¹.

Один із записів – це по суті протокол допиту писця Мері-Секхмета, якого звинувачували в перелюбстві з дружиною іншого чоловіка. Після з'ясування всіх обставин справи Мері-Секхмет визнав, що такий факт мав місце. Суддя наказав писцю поклястися в тому, що він більше не буде зустрічатися із одруженою жінкою. Звинувачуваний погодився і дав таку клятву: «Як Аммон продовжує існувати, так і цар продовжує існувати, якщо я заговорю з нею, з дружиною, нехай мій ніс, мої ніздрі і мої вуха будуть відрізані і я буду засланий на землю Куш»².

Наведений фрагмент протоколу судового засідання дозволяє спростувати твердження В. В. Струве, що писці мали багато пільг та були єдині, хто «звільнювались від побоїв», тобто до них начебто не застосовувались тілесні покарання³.

Таке покарання, як відсікання вух, в уяві давньоєгипетського суспільства мало не лише фізичні, а й трагічні релігійні наслідки. Саме через органи слуху людина могла сприймати настанови бога й підготувати себе до переходу в Потойбічний світ. Відрізання вух фактично позбавляло можливості знайти шлях до вічного життя⁴.

Тілесні покарання в Стародавньому Єгипті, відзначив А. Є. Демидчик, не сприймалися «як щось таке, що знищує особистість», оскільки саме покарання в розумінні давніх єгиптян, ішло зверху від фараона і мало божественний характер⁵. Взагалі тілесні покарання, на думку В. І. Авдієва, у Стародавньому Єгипті були звичним явищем, і «особливою гордістю єгиптянина була можливість сказати про себе,

¹ Там само. С. 493.

² Там само.

³ Струве В. В. История Древнего Востока. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. С. 141.

⁴ Томсинов В. А. Вказана праця. С. 493.

⁵ Демидчик А. Е. Безымянная пирамида : Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетейя, 2005. С. 26.

що його ніколи не били в присутності якої-небудь посадової особи»¹.

У порівнянні з Єгиптом у Шумері тілесні покарання були менш жорстокими. За часів III династії Ура більшість текстів судових розглядів (*дитілл*) було систематизовано в особливі картотеки царських архівів. Аналіз *дитілл* та норм Кодексу Ур-Намми дозволяє дійти висновку, що, по-перше, тілесні покарання не набули широкого застосування в Шумері; по-друге, при призначенні цього виду покарань не керувалися принципом таліону; по-третє, не присуджувались членушкодження².

Як правило, за спричинення каліцтва або травм передбачалася грошова компенсація. Однак деякі статті Кодексу Ур-Намми прямо передбачали тілесне покарання без будь-якої можливості матеріальної чи грошової компенсації. Так, у разі побиття раба вільна людина підлягала побиттю «кріпильним ремнем 60 разів і 60 разів шкіряним батоном» (ст. 26), або ж якщо під час кулачного бою було застосовано «якийсь важкий предмет у якості зброї», у наслідок чого були пробиті голови більше ніж у двох осіб, то винного мали пороти нанесенням 180 ударів (ст. 22)³. Рабині за чаклунство або нанесення образи мали натерти сіллю рота (ст. 30)⁴.

Значну відмінність у застосування та різноманітності тілесних покарань можна побачити у Вавилоні за часів царювання Хаммурапі. У деяких випадках передбачалося призначення тілесних покарань за принципом талона. Так, приписувалося, «якщо чоловік ушкодить око сина чоловіка, –

¹ Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. С. 168.

² Трикоз Е. Н. «Кодекс Ур-Наммы»: особенности шумерской правовой традиции. *Правоведение*. 2013. № 1. С. 231.

³ Кодекс Ур-Наммы / Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 77.

⁴ Там само. С. 77, 98.

слід ушкодити його око» (ст. 196), або «зламає кістку чоловіку, – слід зламати його кістку» (ст. 197), «якщо виб'є зуб рівного собі, – слід вибити його зуб» (ст. 200)¹.

Закони царя Хаммурапі передбачали й інші тілесні покарання. Так, відрізання пальців загрожувало сину, якщо він ударить свого батька (ст. 195); лікарю – у разі невдалої операції, наслідком якої буде смерть пацієнта або він пошкодить йому око (ст. 218); найманому робітникові, якщо той «украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках» (ст. 253); цирульнику, якщо він прибере або накладе рабу «знак непродажного» без дозволу на це його хазяїна (ст. 226)².

Законодавець суворо карав за невдячність прийомних синів: «Якщо син євнуха або син блудниці скаже своєму названому батькові або названій матері: «Ти не батько мені» або «Ти не матір мені», йому слід відрізати язик». У наступній статті зазначалось: «Якщо син євнуха або син блудниці дізнається про дім свого рідного батька і зненавидить свого названого батька або названу матір і піде в дім свого батька, – йому слід вирвати око» (ст. 192, 193)³.

Жорстоке покарання застосовувалось до жінок, які прийняли чуже немовля на кормління, але воно померло через нестачу грудного молока: «Якщо чоловік віддасть свою дитину до мамки і ця дитина умре в руках мамки, а мамка без відома її батька та її матері підмінить її іншою дитиною, – її слід викрити, і за те, що вона без відома її батька та її матері підмінила її іншою дитиною, слід відрізати їй груди» (ст. 194)⁴.

При призначенні покарання враховувався соціальний статус винного. Так, відрізання вуха застосовувалось, як правило, до рабів, «якщо раб чоловіка ударить по щоці сина чоловіка» (ст. 205). Або у випадку, коли раб не визнавав свого хазяїна, останній мав спершу доказати своє право на нього,

¹ Закони царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 24–25.

² Там само. С. 24, 26, 28.

³ Там само. С. 24.

⁴ Там само. С. 24.

а вже потім покарати (ст. 282). У разі рукоприкладства між рівними Законодавцем передбачалась грошова компенсація. Але якщо «чоловік ударить по щоці вищого за становищем, ніж він сам, слід на зборах публічно ударити його 60 разів батоном з волової шкури» (ст. 202)¹.

Отже, у Вавилоні часів Хаммурапі тілесні покарання призначались як за принципом таліону, так і з врахуванням обставин злочину та соціального стану звинуваченого. На відміну від Стародавнього Єгипту, у Вавилоні тілесне покарання мало більш світське, ніж сакральне підґрунтя.

У порівнянні з Законами Хаммурапі у Вавилонському Талмуді тілесні покарання були більш упорядковані. Тут передбачалося одне тілесне покарання – «удари», які призначалися судом у трьох випадках:

1. Коли самою Торою прямо визначалося це покарання за конкретний злочин. Наприклад, мав зазнати «ударів» чоловік, який безпідставно звинувачував свою дружину в перелюбстві.

2. Якщо в Торі встановлювалася заборона, але не вказувалося покарання в разі її порушення. Це означало, що покарання має бути тілесним.

3. Давньоєврейські Мудреці могли призначити так звані «удари» за злочини, які порушували встановлений порядок у суспільстві. Здебільшого «ударами» карали за порушення прийнятих ними постанов, статевий зв'язок із жінкою, яка не була єврейкою, порушення клятви, неповагу до суду².

Особу, яка приговорювалася до такого покарання, прив'язували до стовпа і били ременем із шкіри. Екзекуція продовжувалась, доки звинувачуваний не зобов'язувався більше не порушувати закон. Цікавим є те, що за Торою кількість ударів не могла бути більше тридцяти дев'яти. Вважа-

¹ Там само. С. 25, 30.

² Казанник А. И. Наказание по Вавилонскому Талмуду. *Вестник Омского университета*. 1999. Вып. 2. С. 157.

лося, що покарання в сорок чи більше ударів може призвести до понівечення людини, а метою покарання має бути запобігання повторного злочину¹.

Найбільшого законодавчого впорядкування та ідеологічного обґрунтування тілесні покарання знайшли в Стародавній Індії. Закони Ману в настановах царю визначають три заходи щодо приборкання «беззаконних» – ув'язнення, заковування в ланцюги та тілесні покарання (ст. 310, VIII)². Закони визначають «десять об'єктів покарання», однак вони не стосуються брахманів, які мали право «піти неушкодженими», тобто уникали тілесних покарань (ст. 124, VIII). «[Ці об'єкти]: орган дітородний, черево, язик, обидві руки і п'яте – обидві ноги, [а також] око, ніс, обидва вуха, майно і тулуб» (ст. 125, VIII). Неважко помітити, що більшість так званих «об'єктів» передбачалась для застосування саме тілесних покарань. Заслужовує на увагу те, що визначався і порядок, так би мовити, черговість, їх застосовування: «Спочатку слід зробити зауваження, після нього – догану, третім [іде] штраф [і тільки] після цього вище – тілесне покарання» (ст. 129, VIII). Але в разі необхідності можна одночасно накласти всі названі покарання (ст. 130, VIII)³. Цар мав право призначати тілесні покарання усім, крім брахманів, навіть жінкам, дітям, старим людям, психічно хворим, безпорадним. Карати їх «різкою, розщепленими стеблами бамбука, мотузякою та іншими [предметами подібного роду]» (ст. 230, IX)⁴.

Брахмани, як відомо, мали особливі привілеї, що було закріплено в давньоіндійському законодавстві. Так, шудра, у випадку нанесення брахману травм, мав понести тілесні покарання, що «викликають страх» (ст. 248, IX)⁵. За образу словом шудра теж підлягав тілесному покаранню (ст. 267, VIII). У Законах Ману записано: «Народжений один раз (шудра. – авт.), який жажливо злословить на двічі народже-

¹ Станкевичус А. М. Тора и другие: сравнительный анализ древних законов. СПб. : Реноме, 2015. С. 101.

² Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 318.

³ Там само. С. 228.

⁴ Там само. С. 378.

⁵ Там само. С. 381.

них, заслуговує відрізання язика, адже він – найнижчого походження» (ст. 270, VIII). У наступній статті приписувалось, що за образу брахмана винному в рот мав бути «вткнутий залізний розпечений стрижень довжиною в дванадцять пальців» (ст. 271, VIII). Тому, хто зневажливо повчав брахмана, загрожувало вливання кип'ячого масла у вуха та рот (ст. 272, VII). Жорстокі покарання передбачались і за образу дією: «Той член, яким людина нижча вдарить вищого, саме він – у неї повинен бути відрізаний... Підняв руку чи палку, він заслуговує відрізання руки; ляснувши в гніві ногою заслуговує відрізання ноги» (ст. 279, ст. 280, VIII). Обидві руки можна було втратити за спробу схопити брахмана за бороду, волосся, шию, ноги, проміжність (ст. 283, VIII)¹.

Навіть за спробу «зайняти місце поруч з вищим» шудрі або чандалу загрожувало клеймування стегна та відрізування сідниць (ст. 281, VIII). Відрізати губи могли за плювання на брахмана, позбавити дітородного органу – за обливання його сечею. Якщо в присутності брахмана в когось із нижчих сталися проблеми зі шлунком і відійшли гази, то йому мали вирізати задній прохід (ст. 282, VIII)².

Слід зазначити, що законодавство Стародавньої Індії захищало не лише особу та привілеї брахмана, а і його майно. У випадку викрадення корови або «дрібних тварин» крадій «негайно мав бути позбавлений половини ноги» (ст. 325, VIII)³. Якщо в період дощів, восени та взимку більше одного разу на день доїли корів, то винному відрубували великий палець⁴. За незаконне привласнювання майна «різні види тілесних покарань» застосовувались не лише до того, хто його привласнив, а й до спільників оборудки (ст. 193, VIII)⁵. Як бачимо, підґрунтям цього покарання був принцип колективної відповідальності, який, до речі, як і принцип таліону, не став основою всієї системи покарань Стародавньої Індії.

¹ Там само. С. 314.

² Там само. С. 311–313.

³ Там само. С. 320.

⁴ Артхашастра или наука политики. С. 137.

⁵ Законы Ману. С. 299.

Також тілесні покарання передбачалися за крадіжку коштовних металів, дорогого одягу (ст. 321, ст. 322, VIII) або зерна (ст. 320 VIII)¹. За продаж обманом зіпсованого зерна продавець мав бути понівечений, таке ж покарання мав понести і той, хто порушував або знищував межовий знак (ст. 291, IX)².

Особливо жорстоко каралося перелюбство. Закони Ману, насамперед, захищали жінок, які відносилися до «двічінароджених»³. За Законами цар повинен виганяти з країни тих, хто домагався чужих дружин, попередньо піддавши їх покаранню, яке «викликає трепетання» (ст. 352, VIII)⁴. Безвідкладне тілесне покарання передбачалося за згвалтування (ст. 364, VIII), також за зносини чоловіка з нижчої варни з жінкою вищої варни (ст. 366, VIII). Але якщо чоловік «нагло обезчестить дівчину, два його пальці повинні бути відрізані і він заслуговує штрафу в шістсот пан» (ст. 367, VIII). У разі розбещення дівчини іншою дівчиною винна мала сплатити штраф у двісті пан, сплатити подвійну шлюбну винагороду, а також отримати десять ударів різками (ст. 369, VIII)⁵. За непристойну поведінку жінці призначалося десять ударів пліттю на торговій площі посеред поселення. Нанести по п'ять ударів «по кожному боку» мав чандал, який вважався недоторканим, що робило для представниць вищих варн це покарання ще ганебнішим. Тому передбачалося можливість замість побиття сплатити штраф⁶. Для порівняння: покарання гетери, яка проігнорувала царський наказ і не пішла до вказаного їй чоловіка – тисяча ударів різками або штраф у п'ять тисяч пан, а жінкам нижчих варн, які залишилися без годувальника, у разі неякісної роботи

¹ Там само. С. 319–320.

² Там само. С. 388.

³ Лященко Е. Н. Правовое положение женщины по древнеиндийским источникам. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 210.

⁴ Законы Ману. С. 324.

⁵ Там само. С. 326–327.

⁶ Артахаштра или наука политики. С. 167.

в прядильні відрізали верхні фаланги великого і вказівного пальців¹.

Давньоіндійське законодавство не допускало інцест: «Якщо хтось має зносини з сестрою батька або матері, з дружиною брата матері, з дружиною вчителя, із невісткою, з власною дочкою або сестрою, то йому відрубують статеві органи і він підлягає страті»². Отже, можна побачити, що тілесні покарання застосовували й до тих, кого присуджували до страти.

Як у Стародавньому Єгипті, так і в Індії під час допитів із метою з'ясування обставин скоєного злочину застосовувались тортури. У Єгипті, як видно з матеріалів судових процесів, здебільшого це побиття або «скручування» кінцівок³. В Індії арсенал катувань був значно більшим і передбачав тортури як для звичайних злочинців (6 палок, 7 плітей, 2 підвищування та вливання води в ніс), так і для особливо небезпечних: 12 ударів тонким свіжим очеретом, 2 удари по стегну, 20 ударів тростиною нактамала, 32 удари по долонях і по ступні, 2 способи «зв'язування скорпіона», 2 способи підвищування, проколювання руки голкою, спалювання одного суглоба пальця, пиття кислого рисового відвару, пиття масла з подальшим виставленням підозрюваного на сонце або лежання вночі на шипах трави балбаджа⁴.

¹ Там само. С. 131, 120.

² Там само. С. 258.

³ Дела грабителей царского некрополя г. Фив во времена Рамсеса IX / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 231; Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 266, 272–276, 279–281; Документы, касающиеся ограбления храмов / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 294.

⁴ Артхашастра или наука политики. С. 242.

При цьому знаряддя катувань, їх розміри та тривалість мали враховуватись виходячи із статури того, кого допитують. У разі скоєння державного злочину тортури погоджувалися з государем¹.

Брахман не підлягав катуванням, але на його лобі ставилося клеймо осудного. Якщо він украв – клеймо робилося у вигляді собаки, якщо вбив – безголове тіло, якщо звинувачений у перелюбстві з «дружиною вчителя» – у вигляді жіночого статевого органу, якщо звинувачений у п'янстві – знак продавця спиртного. Клеймо робило брахмана ізгоєм, позбавляло будь-якого спілкування (ст. 237, ст. 238, IX)². «Артхашастра» прописувала, що брахмана, який вчинив злочин і «носить рану від зробленого клейма, государ повинен вигнати з країни або ж помістити на роботи в рудники»³.

Важливо відзначити, що фізична смерть не розглядалася давньоіндійським законодавцем як страшне і, головне, корисне для винного покарання, оскільки вона не могла покращити карму. Однак смерть застосовувалась у випадках нанесення значної та непоправної шкоди. Саме тому законом, як слушно зазначив С. В. Левчук, нижчим кастам передбачалося тілесне покарання, щоб дати можливість злочинцю усвідомити наслідки і ступінь важкості заподіяної шкоди та покращити карму. Стосовно вищих каст, то їх відповідальність визначалась «ідеальним правом», тобто релігійно-етичними й моральними основами права⁴.

У Стародавньому Китаї за часів правління Яо (2353–2234 рр. до н.е.) з'явилися перші кодекси, які представляли собою «зводи кримінальних покарань»⁵. Уже в той час, на

¹ Там само. С. 243.

² Законы Ману. С. 379.

³ Артхашастра или наука политики. С. 243.

⁴ Левчук С. В. Религиозно-правовые особенности государственного и общественного строя Древней Индии по законам Ману. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2012. № 3 (83). С. 205.

⁵ Кычанов Е. И. Кодификация традиционного права. *Духовная культура Китая*. Т. 4. М.: Вост. лит.; РАН, 2009. С. 403.

думку М. Я. Бічуріна, існувала система покарань, яка включала, крім страти, і тілесні покарання: відрізання ніг, носа, клеймування обличчя¹.

В Уложенні про покарання часів чжоуського Му-вана (947–927 рр. до н.е.) налічувалося вже близько 3000 статей і передбачалась кваліфікована розроблена система покарань, за якою розрізняють п'ять основних: *мо сін* (клеймо тушшю на обличчі) – за 1000 провинностей; *фей сін* (відрізування ніг) – за 500 провинностей; *ісін* (відрізування носа) за 1000 провинностей; *чужин* (кастрація для чоловіків і перетворення в рабінь жінок) – за 300 провинностей; *данисін* (відрубання голови) – за 200 провинностей².

Також джерела того часу інформують про таке покарання, як побиття палицями – тонкими або товстими – від 100 до 500 ударів. 500 ударів товстими палицями було рівносильним смертній карі³.

До утворення імперії тілесні покарання призначались за принципом відплати за вчинене. Відплата мала відповідати й бути схожою на заподіяне зло від злочину. Такий підхід при визначенні покарань домінував у епоху Цинь. У період династії Хань з'являється інший принцип застосування покарань, який передбачав за тяжкі злочини (насамперед убивства) смертну кару, а за нетяжкі (крадіжка, поранення, побиття тощо) – понівечення злочинця⁴.

¹ Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : в 2 ч. М. : Вост. дом, 2002. С. 135.

² Всеобщая история государства и права : учеб. / ред. К. И. Батыр. М. : Велби, 2002. С. 57; Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 2-ге вид. перероб. й допов. Київ : Центр учб. літ., 2008. С. 63; Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. С. 580–581.

³ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 132.

⁴ Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 22.

Л. С. Переломов, відзначаючи надзвичайну жорстокість та різноманітність тілесних покарань у Давньому Китаї, виділив найбільш поширені з них: *бін* – вирізання колінних чашечок; *ні* – відрізання носа; *цзін* – клеймування (просто); *гун* – кастрація; *дай* – побиття по п'ятах¹.

Клеймування передбачалося за самовільне вбивство дитини або підпорядкованих людей. «Якщо хтось самовільно вбиває дитину, то його клеймують і відправляють на каторжні роботи. Якщо в цієї людини дитина новонароджена, і в дитини на тілі є каліцтво або тіло неповноцінне, то вбивство цієї дитини не вважається злочином. Якщо в новонародженого немає каліцтва на тілі, і з причини наявності великої кількості дітей один із батьків не бажає його життя, не піднімає його двома руками, убиває його, за що судять когось із батьків? За вбивство дитини», – записано в циньському збірнику «Фа люй да вень» («Відповіді на питання про циньські закони»)². У цьому збірнику можна знайти моделювання іншого випадку: «Якщо слуги чи наложниця *це* б'ють дитину бамбуковими палками, дитина через це помирає, винуватим клеймують целепи й лоба та віддають знову хазяїну. Якщо в боротьбі один з одним слуги наносять поранення, їх обох покарають? Обох»³.

Клеймування з каторжними роботами загрожувало тим, хто застосовував насильство до батьків або інших родичів похилого віку. Клеймування та гоління бороди присуджували чоловіку за побиття бамбуковими палками дружини або нанесення їй травм: злам кінцівок чи пальця, відірване вухо, спричинення каліцтва тощо⁴.

Сима Цянь (135–86 рр. до н.е.), історик династії Хань, у своєму трактаті «Ши цзи» («Історичні записки») повідомив

¹ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 140.

² Законы об убийствах и избиениях / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 51.

³ Там само. С. 52.

⁴ Там само. С. 53.

про жорстоке покарання Цзин-гуном танцюристів і скомо-рохів за те, що вони відразу не припинили свій виступ, як цього вимагав правитель. Усім відрізали руки і ноги¹.

Сима Цянь був прибічником закону. Цікавою є його розповідь про покарання спадкоємця престолу Цяня за порушення закону: «Вей Ян сказав: Коли закони не проводяться в життя, починається це з того, що їх порушують ті, хто стоїть нагорі». Він мав намір передати спадкоємця суду. Але спадкоємець був наступником правителя, і його не можна було піддати покаранню. Тому замість нього покарали його наставника царевича Цяня, а його вчителя Гуньсунь Цзя клеймували...» Але врешті-решт через декілька років за вчинення повторного злочину царевичу відрізали ніс².

Давньокитайський історик указував і на надмірну суворість покарань. «Коли людина вчинила безглуздя, її не наставляють, – писав він, – а застосовують тяжкі тілесні покарання, але якщо хтось побажав би виправитися й зайнятися доброю справою, у нього немає такої можливості. Ми засмучені цими порядками. Адже в покараннях доходять до того, що відрубують кінцівки, здирають шкіру, що спричиняє страждання на усе життя»³.

Отже, покарання в Стародавньому Китаї відрізнялися надзвичайною жорстокістю та різноманіттям способів, засобів та технік їх здійснення. Так, кастрували в спеціально призначених приміщеннях, а клеймування, відрубування однієї чи обох ніг, відрізання носа відбувалося в будівлі, щоб запобігти передчасній смерті злочинця від переохолодження. Як і в інших країнах стародавнього світу, у Китаї при визначенні тілесного покарання враховувався соціальний і ранговий (службовий, державний) статус особи.

У країнах Античного світу застосування тілесних покарань мало свої особливості. Так, у Локрах Епізефірських

¹ Сыма Цянь. Исторические записки. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 384.

² Там само. С. 391–392

³ Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 2 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2003. С. 237.

662 р. до н.е. було прийняте законодавство Залевка, де вперше було визначено й законодавчо закріплено міру покарання за кожен вид злочину. До цього визначення покарання покладалося лише на суддів¹.

Один із законів Залевка про нанесення каліцтва винному було складено за принципом таліону. Повністю текст закону не зберігся. Він згадується у виступі Демосфена проти Тимократа. На думку Л. Пальцевої, цим законом було введено в письмовий кодекс принцип рівної відплати, і фактично це означало встановлення державного контролю над тими сторонами суспільного життя, які раніше регламентувалися лише звичаєм². Однак, проаналізувавши кодекс Залевка, І. А. Шишова дійшла іншого висновку, що принцип таліону не був базовим при визначенні покарань. Законодавство включало в себе багато настанов, та особливо жорстоко карало за злочини проти приватної власності. У локрів, наприклад, за крадіжку карали виколуванням очей. Аристотель передає розповідь про Залевка, котрий виколов око собі й сину за те, що останнього звинуватили в крадіжці³. Цей вчинок пояснюється давньоримським письменником та філософом Клавдієм Еліаном: Залевк вирішив пожертвувати своїм оком, щоб врятувати сина від повної сліпоти⁴.

Авторство закону, де передбачалося таке покарання, як виколування очей, не з'ясоване. Одні науковці приписують його Харонду (біля 640 р. до н.е.), інші – Салону⁵. Незважаючи на невизначеність авторства, важливим є те, що в ранньому давньогрецькому законодавстві було письмово

¹ Шишова І. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 68.

² Пальцева Л. А. Основные направления развития судебной системы в архаической Греции (VII в. н. э.). *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2005. № 4. С. 77.

³ Шишова І. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 68.

⁴ Там само. С. 113–114

⁵ Пальцева Л. А. Вказана праця. С. 77; Суриков І. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. С. 43.

зафіксовано вищезгадане тілесне покарання вільних людей (громадян і негромадян поліса), яке приписувалося не лише за крадіжку, а й за перелюбство¹.

Однак наявні джерела показують, що тілесні покарання в полісах застосовувались здебільшого до рабів. Ставлення до рабів у Стародавньої Греції не було сталим. Якщо, наприклад, у ранньому Афінському законодавстві Драконта за вбивство раба загрожувало смертне покарання, то пізніше до рабів широко застосовувалися різноманітні тілесні покарання, серед яких найчастіше – побиття та клеймування². Пояснюється це тим, що рабство спочатку не було численним, а тому вбивство чужого раба розглядалося як зазіхання на приватну власність, яка жорстко захищалася законом. Разом з тим, сам хазяїн міг застосовувати до раба будь-які тілесні покарання. Навіть за вбивство раба він уникав відповідальності³.

Варто зазначити, що ставлення до рабів не було однаковим у різних полісах. У Спарті знуцання над рабами та публічні тілесні покарання були нормою, а в Афінах раб мав можливість оскаржити надмірну жорстокість стосовно себе і вимагати свого продажу більш гуманному хазяїну. А. Валлон зазначив, що в стародавніх Афінах, де життя рабів було значно легшим у порівнянні з іншими полісами, «палка була тим, що в повсякденному житті й у законодавстві найбільш яскраво проводило межу, яка відрізняла раба від вільної людини. Там, де вільному присуджувався штраф у 50 драхм, раб мав отримати 50 ударів бичем»⁴.

Грамастик Поллукс перераховує «знаряддя», якими «чесали хребет» рабам: ремінь, батіг, палиця, ціпок. Способи побиття були різні: від простого побиття палкою («вдарити») до підвішування на стовпі й побиття бичем («видрати»).

¹ Пальцева Л. А. Вказана праця. С. 77.

² Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 57; Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 96.

³ Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 26, 576.

⁴ Валлон А. История рабства в Античном мире. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. С. 132.

Останній спосіб найбільш жорстокий, оскільки на тілі залишались глибокі болючі криваві рубці, що довго загоювались¹. Тілесні покарання в Стародавній Греції могли застосовуватись до рабів, як за рішенням суду, так і з власної волі хазяїна.

У Стародавньому Римі періоду республіки також застосовували тілесні покарання, які накладали за розпорядженням Народних зборів чи магістратів. Вищих магістратів, як правило, супроводжували ліктори з пучками прутів, які й виконували накладене на винного покарання. Побиття прутами, наприклад, загрожувало римському громадянину за непокору адміністрації або за несанкціоноване перебування на території чужого володіння². До того ж, тілесні покарання були не рідкістю і в римській армії. Так, консул Аппій Клавдій за поразку під Кремерою наказав побити палками кожного десятого воїна³.

Переважно тілесні покарання полягали в побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були й калічніцькі кари – відрізання пальців, вух, язика тощо. У Законах XII таблиць прямо вказувалось, що в разі спричинення членоушкодження і не замирення з постраждалою стороною винному мали нанести такі самі каліцтва (Tabl. VIII, 2)⁴. Особам, яких звинувачували в наклепі, повторній крадіжці, а також рабам-втікачам голили голову, брови та випалювали на лобі клеймо⁵.

¹ Там само. С. 253.

² Ельницкий Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII–III вв. до н. э. М. : Наука, 1964. С. 136, 173.

³ Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. III / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1993. С. 558.

⁴ Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего мира* / под ред. В. И. Кузицина. М. : Высш. шк., 1987. С. 31.

⁵ Апулей. Апология или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. *Метаморфозы. Флориды* / пер. с лат. М. А. Кузмина, С. П. Маркиша. М. : Изд-во АН СССР, 1956. С. 53; Логвиненко Є. С. Становлення та розвиток системи покарань у Давньоримській державі. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2015. № 3 (58). С. 33.

У період імперії тілесне покарання присуджувалося здебільшого як додаткове. Лише за крадіжку дітей воно було основним. Взагалі, в Давньоримській імперії вважалося ганебним тілесне покарання, а тому застосовувалося, як і в Греції, в основному до рабів¹. Як у Греції, так і в Стародавньому Римі для вільних людей і рабів за один вид злочину встановлювались різні покарання.

Покарання рабів у Стародавніх Греції й Римі теж були схожими. До звичайних покарань рабів відносилось побиття пустотілою палицею, шкіряним бичем, батогом з накрученими на нього вузлами, а інколи просто колючим дротом. Заковування в кайдани або ланцюги, одягання на жертв ошийників було звичайним явищем у давньоримському суспільстві. Більш легким покаранням вважалося одягання на раба *фурки* – спеціальної колодки, у якій закріплювалась шия злочинця, а до її кінців прив'язувалися руки. У такому вигляді раб мав ходити по людних місцях і голосно розповідати про свою провину. Як правило, так вчиняли з рабом, який скоїв дрібну крадіжку. За більш суттєву провину, а тим більше злочин рабу загрожували каторжні роботи в каменоломнях чи рудниках, що було по суті рівнозначно смертному вироку².

Наявність великої кількості рабів у Стародавньому Римі з одного боку було джерелом збагачення його громадян, а з іншого – загрозою владі та суспільному устрою. Саме останнє, на нашу думку, пояснює надмірну жорстокість до рабів. Своєю жорстокістю хизувалися навіть імператори. Так, Август віддав наказ прибити до корабельної щогли свого керуючого справами й перебити ногу секретарю за продаж його листа, а Адріан (117–138 рр.) виколов грифелем око рабу³.

У Стародавньому Римі до раба могло застосовуватись будь-яке тілесне покарання: побиття, роздроблення кісток,

¹ Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. С. 43.

² Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы : Спартак у ворот Рима. М. : Мысль, 1992. С. 175.

³ Там само.

кастрація, відсічення кінцівок тощо. Під час судового слідства раб давав свідчення лише під тортурами, оскільки вважалося, що тільки так раб може говорити правду. Тому, як слушно зауважив Г. Хьофлінг, достатньо м'яким вважалося таке покарання, як продаж раба в школу гладіаторів¹.

3.3 ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ОБЕРНЕННЯ В РАБСТВО

Рабство як соціальне явище притаманне всім країнам Стародавнього світу. Його джерелами в Стародавній Месопотамії були: полон, народження від рабині, продаж дітей у рабство батьками, потрапляння в рабство за невідплатні борги (т. зв. боргове рабство), обернення в рабство як покарання злочинця за скоєний злочин. Так, за Законами царя Хаммурапі, за лжесвідчення можна втратити свободу й стати рабом: «Якщо хто-небудь, простягнувши палець проти божої сестри чиєїсь дружини, виявиться не правим, то цю людину повинні представити перед суддями й остригти їй волосся» (ЗХ, ст. 127)².

З приводу клеймування рабів серед науковців немає єдиної думки. Так, О. Станкевичюс вважає, що раби клеймувалися двома способами: перший – коли рабу стригли волосся й залишали лише локон (*абуттум*), а другий – нанесення клейма розпеченим залізом³. Д. Суровень переконаний, що клеймування залізом у той період ще не було і єдиний спосіб вирізнити раба – бриття скронь⁴.

¹ Там само.

² Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1). С. 34; Законы царя Хаммурапи (XVIII ст. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 18.

³ Станкевичюс А. М. Тора и другие: сравнительный анализ древних законов. СПб. : Реноме, 2015. С. 15.

⁴ Суровень Д. А. Правовой статус вардум в старовавилонский период (XX – начало XVI вв. до н. э.). *Історико-правовые проблемы: Новый ракурс*. 2014. Вып. 8. С. 199.

Звичайно, що в такому випадку позбавитися знака раба було доволі просто – досить змінити зачіску або збрити волосся повністю. Напевне, так і робили ті, хто отримував волю. Проте самовільне позбавлення *абуттуму* жорстоко каралось. Цирульнику, який збривав без дозволу хазяїна знак раба, відрізали пальці. Якщо це було зроблено несвідомо, то того, хто ввів його в оману, карали смертю, а тіло закопували біля воріт будинку (ЗХ, ст. 226, 227)¹.

Розуміння статусу раба дає пояснення жорстокості вищевказаних покарань. Для тогочасного суспільства раб – це категорія майнова. Тобто раб ототожнювався з майном, яке мало свого власника. Отож зазіхання на раба як на державну, чи приватну, чи храмову власність жорстоко каралося Законодавцем.

Раб не мав ніяких прав. І. М. Дьяконов, характеризуючи правовий стан рабів, зазначив, що вони формували особливу безправну верству тогочасного суспільства. Разом з тим, дослідник зауважив на деяких особливостях рабства давньовавилонського періоду, зокрема на ступені експлуатації та умовах існування різних категорій рабів. У цей час, на переконання науковця, максимальна «класична» експлуатація рабів була неможливою. Дослідник вважав, що обернути члена общини на повного раба було неможливо, адже «він був пов'язаний родинними та культовими зв'язками з іншими общинниками, і вони приходили йому на допомогу. Наприклад, майже тисячу років у долині нижнього Євфрату общинники добивались періодичного визволення всіх своїх земляків, які потрапили в рабство за борги»².

Дійсно, шумерське розуміння справедливості включало видання царських указів про звільнення від боргів (т. зв. укази про «повернення до матері». – авт.). Відповідно до давнього звичаю, такі укази видавали лугалі в перший рік свого правління, а починаючи приблизно з XVIII ст. до н.е. –

¹ Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1). С. 44.

² Дьяконов И. М. Пути истории : От древнейшего человека до наших дней. М. : КомКнига, 2007. С. 31–32.

з інтервалом у три або сім років¹. Ці укази де-юре звільняли общинників із боргового рабства.

Інше ставлення було до тих, хто потрапив у рабство за кримінальний злочин. Жорстокі тортури ставали нормою для такої категорії рабів. За Законами Ешнуни раби, яких вели на продаж або в інше поселення, повинні були мати абуттум, кайданки та спеціальну дерев'яну колодку на шиї. А місцеві раби за ворота Ешнуни мали виходити лише з дозволу хазяїна обов'язково закованими².

Французький дослідник Д. Шарпен, аналізуючи ставлення до рабів у Месопотамії, звернув увагу на існування обмежень тих покарань, що застосовував хазяїн до свого раба. «Звичай дозволяв господарю карати слугу, який провинився, але до певної межі: так, призначення смертної кари було прерогативою правителя. Принаймні, так було в царстві Марі. Коли людина (на ім'я Хардум) наздогнала одного із своїх рабів-утікачів, вона виколола йому очі, але пізніше вирішила, що цього покарання недостатньо, і звернулася до вищого – племінного вождя»³. О. М. Трикоз, вивчаючи діяльність Ур-намми та створення ним кодексу законів, зазначила, що традиція отримання санкції правителя у випадку продажу вільної людини в рабство за скоєний злочин існувала в багатьох містах Шумера. Без затвердження правителем не набувало чинності жодне судове рішення щодо об'єднання в рабство вільної людини або страти раба⁴.

¹ Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 24; Трикоз Е. Н. «Кодекс Ур-Наммы»: особенности шумерской правовой традиции. *Правоведение*. 2013. № 1. С. 229.

² История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I: Месопотамия / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1983. С. 360.

³ Шарпен Д. Хаммурапи, царь Вавилона. М. : РГГУ, 2013. С. 22.

⁴ Трикоз Е. Н. Вказана праця. С. 92.

У Стародавньому Єгипті рабство набуло масового характеру в період Середнього царства (2160–1785 рр. до н.е.)¹. Воно мало свою специфіку. Так, термін «джет», який доволі часто зустрічається в давньоєгипетських джерелах, буквально трактується як «люди власності». До *джет* відносилися як просто раби, так і «раби царя». У приватних господарствах «раб царя» йменувався «*неджет*» (букв. – «той хто відноситься до власності»). Як відзначив у своєму дослідженні О. Д. Берлев, «раби царя» зазвичай виступають у документах під тією чи іншою професійною назвою»². Наприклад, у Бруклінському папірусі (35.1446), котрий датовано кінцем епохи Середнього царства, складено список 80 рабів, де вказано професії: домашній слуга, повар, пивовар, садівник, ткаля, робітник, цирульник, землероб тощо³.

Маємо зазначити, що О. Д. Берлев, трактуючи давньоєгипетські терміни, посилається на доробок Ю. Я. Перепьолкіна, який дійшов висновку, що, характеризуючи залежне населення Стародавнього Єгипту, слід вирізняти слова «б'к» і «*хем*», оскільки вони не вичерпуються у своєму значенні поняттям «раб». На думку єгиптолога, багато в чому умовно, «заради зручності», можна перекласти «б'к» як «раб», а «*хем*» як «слуга»⁴.

Стати «б'к» рабом або «*хем*» слугою можна було як покарання за посягання на храмову власність. Відомо про указ Сеті I (1296–1279 рр. до н.е.), який надавав привілеї та захи-

¹ История государства и права Древнего востока и античного мира: учебное пособие / под общ. ред. Е. В. Суверова. Барнаул : Барнаул. юрид. ин-т МВД России, 2015. С. 5.

² Берлев О. Д. «Рабы царя» в Египте эпохи Среднего царства : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л., 1965. С. 4–5.

³ Стучевський І. А. О специфических формах рабства в Древнем Египте в эпоху Нового царства. *Древние цивилизации от Египта до Китая. Вестник Древней истории. 1937–1997*. М. : Ладомир, 1997. С. 107–108.

⁴ Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Журн. «Нева», 2000. С. 43–44.

щав власність храму «Задоволене серце Менмаатра в Абідосі»¹. За використання людей храму «насилено або за згодою» у власних інтересах передбачалося разом із тілесним покаранням (200 ударів палками і п'ять ран) і віддання до храму того, «хто образив» культове місце, на ту кількість діб, на яку він забирав людей храму. Таке ж покарання загрожувало і за затримку судна чи людей храму². Більш жорстоке покарання передбачалося за порушення межі храмового поля. Винному відрізали ніс та вуха й довічно віддавали у власність храму, де він ставав землеробом. Так само карався суддя, який ігнорував звернення «людей храму» до нього. У випадку крадіжки храмових тварин це покарання посилювалося відданням дружини та дітей злочинця у «неджети начальника храму»³.

Отже, давньоєгипетське право передбачало таке покарання, як віддання в неджети (*віддання у власність*. – авт.), тобто фактично перетворення вільного на *хема* (слугу). Це покарання було тимчасовим. Зовсім інше – обернення на «б'к» (раба). Це безстрокове покарання. Йому зазвичай передувало понівечення. Інколи обернення злочинця на раба тягнуло за собою перетворення в залежних людей членів його родини – дружини та дітей.

І. М. Лур'є вважав, що таке покарання як «відрізання носа і вух та відсилка до Нубії», по суті означало віддання в раби й відправлення на тяжкі роботи. Воно передбачалось

¹ Декрет Сети I из Наури. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. С. 90–96.

² Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» / Лурье И. М. *Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.* Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 146.

³ Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» / Лурье И. М. *Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.* Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 148, 151; Декрет Сети I из Наури. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. С. 94.

не лише за крадіжку, а й за надання неправдивих свідчень¹. Таке покарання доволі часто зустрічається в протоколах допитів звинувачених у пограбуванні царських гробниць часів Рамсеса XI (бл. 1105–1107 рр. до н.е.) та протоколах звинувачених у розкраданні храмового майна².

Варто звернути увагу на те, що в джерелах можна зустріти згадки про тюремне ув'язнення. В одній із доповідей уповноважених щодо стану гробниць, яка датується періодом правління Рамсеса IX (бл. 1127–1109 рр. до н.е.), зазначалось, що всі грабіжники гробниць встановлені, арештовані та посаджені в тюрму³. У іншому протоколі допиту звинувачуваних у пограбуванні царських гробниць записано, що всіх грабіжників помістили «як людей заарештованих у тюрму будинку верховного жерця Амона-Ра, царя богів, разом з їх співучасниками – грабіжниками, поки фараон, наш владики, винесе їм вирок...»⁴.

Як свідчать джерела, арешт застосовувався доволі часто й пов'язувався з необхідністю проведення судом слідчих дій та встановлення винного або ступеню вини особи, що вчинила злочин⁵. Арештантів до вироку тримали в тюрмах. Ці заклади використовувались у якості тимчасового перебування заарештованих на час проведення судом необхідних слідчих дій, допитів та винесення остаточного вироку звинуваченому. Отже, на нашу думку, ув'язнення як виду покарання в Стародавньому Єгипті не існувало.

¹ Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 121.

² Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 259, 261, 263, 289.

³ Дела грабителей царского некрополя г. Фив во времена Рамсеса IX / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 223.

⁴ Там само. С. 232.

⁵ Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI. С. 268, 279–281, 284.

У Стародавній Індії рабство не набуло масового характеру, як у країнах античного світу. Окремої варни рабів не існувало. Однак, як зазначив А. Бешем, «за відповідних обставин член будь-якого стану міг стати рабом»¹. Раб (*даса*, «ворог». – авт.) не мав ніяких прав і розглядався як майно або як різновид домашніх тварин. Так, у «Артхашастрі» раби – це «двоногі тварини», які при купівлі або продажу вказувались поряд із домашніми тваринами: коровами, буйволами, козами тощо².

Варто зауважити, що в Стародавній Індії за кримінальні злочини не передбачалося такого покарання, як обернення в рабство. Принаймні в наявних джерелах немає про це згадок. А от про тюремне утримання можна знайти деякі повідомлення. Так, у Законах Ману чітко вказувалось, де саме повинна будуватися тюрма: «Усі тюрми (*bandhana*) треба розміщувати поблизу головної вулиці, де всі можуть побачити страждених та понівечених злочинців (*parakarin*)» (ЗМ, IX, ст. 288)³. За будівництво тюрми відповідав зберігач казни. «Особливо він повинен побудувати будинок суду, – указувалось у «Артхашастрі», – будинок адміністрації та тюрму з окремими приміщеннями для чоловіків і жінок, з камерами, які мають добре охоронятися від втечі»⁴. Законодавцем поділялися всі засуджені на «ув'язнених за цивільними справами» й так званих «державних злочинців». У зв'язку з цим, передбачались різні міри покарання за втечу таких злочинців: «Той, хто звільняє з тюрми або сприяє втечі засудженого (за цивільними справами. – авт.), сплачує середній вид штрафу сахаса й повинен відшкодувати те, що вимагається за судом за даною справою. При сприянні втечі з тюрми державних злочинців покарання полягало в конфіскації усього майна та смертної кари»⁵.

¹ Бешем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 164.

² Артхашастра или наука политики. С. 205, 207.

³ Законы Ману. С. 388.

⁴ Артхашастра или наука политики. С. 62, 63.

⁵ Там само. С. 246.

Стосовно застосування такого покарання, як ув'язнення, то А. Бешем переконаний, що «воно було звичайним явищем» як до, так і в перший період існування Маурійської імперії. «Ашока, – писав він, – був гордий тим, що визволив із тюрм багатьох ув'язнених. Відповідно до більш пізнього переказу, у нього в перші роки правління, до повернення в буддизм, була тюрма, де застосовувалися настільки витончені катування, що з неї ніхто не виходив живим»¹.

Із збільшенням імперії Ашока (268–231 рр. до н.е.) в одному зі своїх наскальних едиктів (Великому наскальному указі №5 на горі Гирнар) пояснював таке покарання, як обмеження волі, необхідністю залучати підкорені племена до дхарми «заради блага і щастя всіх»². Зважаючи на інші джерела, маємо відзначити, що тюрми використовувались у Стародавній Індії здебільшого як місця тимчасового утримання, допиту та страт.

У Стародавньому Китаї рабство теж було диференційованим. На початку періоду Шань-Інь рабство ще мало патріархальний характер і не було поширене. Характерною особливістю епохи Інь були війни, у результаті яких до полону потрапляла значна кількість людей. Як свідчать археологічні розкопки, до численних полонених ставилися з надзвичайною жорстокістю. Т. В. Стипутіна, на підставі аналізу археологічних матеріалів та масових захоронень біля м. Аньяна в провінції Хенань (датовані XIV–XII ст. до н. е.) дійшла висновку, що з «військовополоненими поводитися так само, як і з тваринами, яких приносили в жертву: їх спалювали, топили, закопували живими в землю». Пізніше, з розвитком економіки, «стало бажаним залучення нової робочої сили»³. Саме війна, на думку дослідниці, її «поставляла: військовополонених

¹ Бешем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 127.

² Индийские надписи. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 219.

³ Стипутина Т. В. К вопросу о социально-экономических отношениях в Китае в XIV–XII вв. до н. э. *Древние цивилизации от Египта до Китая. Вестник Древней истории. 1937–1997*. М. : Ладомир, 1997. С. 1205.

стали обертати в рабство». Т. В. Стипугіна переконана, що в Китаї чи не єдиним «джерелом рабства були війни»¹.

Це твердження викликає сумніви, оскільки дослідження В. Рубіна, де подано етимологію термінів, що пов'язані з історією виникнення та поширення рабства в Китаї, переконливо показує існування й інших джерел рабства. Так, термін «*ту*», який у VII–V ст. розумівся як «оточення аристократа» або «піші солдати», пізніше вказував на державних рабів як на соціальний стан². Здебільшого державними рабами ставали особи, засуджені за скоєння злочину на строк від одного до п'яти років, а інколи й довічно. Працювали вони в залізних ошийниках та кайданах. Обличчя таких рабів, як правило, татуювали³.

Потрапити в державне рабство можна було як у разі скоєння злочину, так і внаслідок дії принципу колективної відповідальності. Так, наприклад, якщо на зораному полі знаходили труп, то чоловіка, який таким способом сховав його, обертати на раба. Державною рабинею мала стати також дружина злочинця⁴.

Привертають увагу висновки, яких дійшов Л. С. Переломов, вивчаючи історію та особливості давньокитайського рабства. Дослідник указав на непоодинокі випадки, коли державний раб збирав або позичав (інколи у свого хазяїна) певну суму грошей, яку використовував задля здобуття свободи. «Маючи велику суму грошей, державний раб усе ж залишався рабом; лише ставши земельним власником, він отримував свободу, – стверджував історик. – Більше того, він автоматично міг стати рабовласником, якщо йому вдавалося схопити того, хто на його полі насмілювався поховати мерця»⁵.

¹ Там само. С. 1208.

² Рубин В. А. Рабовладение в древнем Китае в VII–V вв. до н. э. *Вопросы древней истории*. 1959. № 3. С. 21.

³ Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). 2-е изд., доп. / пер. с кит., вступ. ст., коммент., послесл. Переломова Л. С. М. : Ладомир, 1993. С. 253.

⁴ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 97.

⁵ Там само. С. 99.

У період імперій принцип колективної відповідальності зазнав кореляції та поширився, крім смертної кари, на інші види покарань¹. Варто зазначити, що закон про колективну відповідальність було перенесено і в законодавство Хань. Так, на початку II ст. до н.е. в Китаї активно застосовувався закон, відповідно до якого перетворювалися на державних рабів усі близькі родичі злочинця. На недосконалість цього закону вказував імператор Сяо Вень-ді. У своїй промові він відзначив: «А нині, якщо вже говорити про порушення закону, то бувають випадки, коли невинного батька (батьків), матір (матерів), дружину (дружин), дітей, старших і молодших братів, які взаємопов'язані дорученням, обертають у державних рабів»².

Взимку 179 р. до н.е. Сяо Вень-ді видав указ, яким скасував закон, що передбачав колективну відповідальність. Однак подальша практика застосування покарань показала, що цей указ фактично не виконувався³. Свідченням того є діяльність імператора Ван Мана (45 р. до н.е. – 23 р. н.е.) – першого й останнього представника династії Сінь. Після узурпації престолу династії Хань він провів низку реформ, серед яких було п'ять грошових. В одному із едиктів про боротьбу проти приватного карбування монет Ван Ман наказував: «Тих із п'яти осіб, які знали про злочин та не повідомили про це місцеву владу, – позбавити волі, перетворити на державних рабів»⁴. Отже, тут ми можемо побачити, що відповідальність покладалася на об'єднання із п'яти сімей⁵.

Л. С. Переломов вважав, що за доби імперії Цинь покарання за принципом колективної відповідальності поширювалося в основному на «простий люд і в першу чергу на землеробів». У подальшому, після смерті в 210 р. до н. е Цинь Ши-хуана і приходу до влади Ер Ши-хуан-ді (229–207 рр. до н.е.), кримінальна відповідальність за цим принципом була поширена на аристократію та чиновників. Це було зроблено з метою зміцнення особистої влади молодого імператора

¹ Там само. С. 133.

² Там само. С. 133–134.

³ Там само. С. 134.

⁴ Там само. С. 135.

⁵ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу). С. 122.

й ліквідації власних братів як можливих претендентів на престол. У цьому жорстокість Ер Ши-хуан-ді не знала меж. Колективна кримінальна відповідальність накладалася на всіх, хто був запідозрений у зв'язках із братами імператора. Давньокитайський історик Сима Цянь повідомляв, що покараних Ер Ши-хуан-ді людей було дуже багато і їх «неможливо порахувати»¹. Організовувались численні ринки рабів, де в загонах поряд із тваринами вони утримувались та, як тварини, і продавались².

Отже, зважаючи на вищевикладене, можна дійти висновку, що запровадження у 221 р. до н. е. Цинь Ши-хуаном у кримінальне законодавство принципу колективної відповідальності та поширення його на всю країну мало наслідком значне та стабільне зростання чисельності рабів. Прийнятною, на наш погляд, є думка Л. С. Переломова, що «ця система покарань служила одним із основних джерел державного рабства в імперії Цинь»³. Обернення на державних рабів було найбільш розповсюдженим покаранням в імперський період Китаю⁴. У зводі законів *Эр нянь люй лин* («Закони й укази Другого року»), який відноситься до періоду Ранньої Хань, міститься «Закон про обернення в рабство» (*Шоу люй*). Ним передбачалось застосування такого покарання, як обернення в рабство, до всіх родичів злочинця, які своєчасно не донесли на нього⁵.

В епоху Цинь широко застосовувалось таке покарання, як каторжні роботи. Засудженим брили на голові волосся чи клеймували, після чого посиляли на будівництво

¹ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 135.

² Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзиба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. : Мысль, 1989. С. 265.

³ Переломов Л. С. Вказана праця. С. 136.

⁴ Там само. С. 125.

⁵ Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 33.

Великої китайської стіни або доріг чи інших об'єктів державного значення. Тим, кому збивали голову, термін робіт установлювався в п'ять років, а з клеймом мали працювати чотири роки. Жінки не працювали безпосередньо на будівництві. Вони залучалися до робіт зі збору, очищення або переробки рису¹.

Покарання у вигляді каторжних робіт могло бути призначене відповідно до цинського законодавства «*Фа люй да вен*» за побиття пристарілих близьких родичів або просто за бійку: «Хтось б'ється з іншим чоловіком, зв'яже його, повністю видирає брови і бороду. Яке покарання варто застосувати? Його відправляють на каторжні роботи»². Клеймуванню і відправленню на каторжні роботи підлягали також ті, хто підробив печатку або документи дрібних чиновників³ або вершив несправедливий суд. Так, Сима Цянь повідомляв, що в 213 році Цинь Ши-хуан відіслав на будівництво Великої стіни і в «землі південних юе всіх несправедливих суддів»⁴.

Відомо, що імператор був прихильником легізму. Він віддав наказ спалити всі трактати конфуціанців. Того, хто проігнорував волю правителя, клеймували та направляли на каторжні роботи⁵.

Як покарання призначалось служіння в так званих державних кумирнях або храмах. Це покарання, ініційоване Цинь Ши-хуаном, було продиктоване бажанням правителя запровадити єдину державну релігію та ліквідувати місцеві культу. Оскільки всі храми були виведені із обцин і встановлювався державний контроль, то обцинники відмовлялися їх обслуговувати. Незважаючи на свої релігійні уподобання, засудженні мали виконувати різні роботи в цих культових

¹ Переломов Л. С. Вказана праця. С. 139.

² Законы об убийствах и избиениях / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 53.

³ Там само. С. 59.

⁴ Сыма Цянь. Исторические записки. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 377.

⁵ Сыма Цянь. Вказана праця. С. 379; Авдиев В. И. *История Древнего Востока*. М. : Высш. шк., 1970. С. 587.

місцях. До того ж, було запроваджено *гуї сін* – покарання терміном на три роки, яке полягало в тому, що засуджені мали забезпечувати храми та кумирні: чоловіки – дровами, а жінки – відбирати найкращий рис. Дрова та рис були необхідні для проведення релігійних ритуалів та жертвопринесень¹.

Цинь Ши-хуан започаткував покарання, яке називалося *сикоу* – виконання різноманітних важких робіт на кордоні держави. Як правило, такі роботи були пов'язані з будівництвом фортифікаційних споруд. До *сикоу* засуджувалися як чоловіки, так і жінки. Більш легке покарання *шу-фацзо* передбачало неважкі роботи на кордоні із обслуговування гарнізону. Термін такого покарання встановлювався від трьох місяців до року².

Варто зазначити, що інколи імператори оголошували амністію. Так, з метою заспокоїти рабів і відвернути можливий бунт у серпні 202 р. до н.е. Лю Бан видав указ, який звільняв із рабства всіх, хто через голод змушений був продати себе в неволю³. Тобто йшлося лише про боргове рабство. Щодо амністії державних рабів, то такі випадки не відомі.

Відносно тюремного ув'язнення, то скоріш за все як окремого виду покарання його ще не було. Про існування тюрем є нечисленні згадки, що пов'язані або із племенами сюнну, які завоювали частину царства Чжао на півночі Китаю у III ст. до н.е., або з періодом Шан-Інь, коли під час воєн велику кількість полонених, яких обертали в рабство, утримували в спеціальних приміщеннях – «цю»⁴.

Як у країнах Стародавнього Сходу, так і в античній Греції лави рабів поповнювали злочинці, які вчинили вбивство. Вони обертались у рабство за рішенням суду. Ставши рабами, відзначив А. Валлон, «вони (вбивці. – авт.) виганяли з себе колишню людину і очищувались від гріха. Самі боги слугували тому прикладом. Аполлон був рабом у Адмета, щоб очиститися

¹ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 139–140.

² Там само. С. 140.

³ Там само. С. 175, 219.

⁴ Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. С. 568.

від убивства Піфона. Коли Геракл, окроплений кров'ю своєї власної родини, прийшов до олтаря бога-очищувача просити про спокутування провини, Аполлон у покарання обернув його в рабство. Він був рабом цілих дев'ять років, як був ним ще раз у Омфали, проданий за волею Зевса...»¹.

Усе ж таки співгромадяни поліса скоріш потрапляли в рабство через неспроможність віддати борги. В Афінах лише державних боржників могли обернути на рабів, але як зазначив А. І. Доватур, це покарання застосовувалось нечасто і як виняток із загального правила: громадянин не має бути покараний позбавленням волі та стати державним рабом². Про випадки обернення в рабство за неповернення державі боргів не лише в Афінах, а і в Мегарах та деяких інших полісах пише також Л. Пальцева³. Державні раби виконували різні роботи, серед яких – вартування в тюрмі та виконання покарань⁴.

Рада п'ятисот мала право призначити покарання: штраф, тюремне ув'язнення або навіть страту⁵. Тюрмами та виконанням покарань у Афінах відала колегія одинадцяти⁶. У випадку громадських звинувачень до тюремного ув'язнення могли присудити за несплату штрафу⁷. Проте громадянин не мав позбавлятися волі і навіть зв'язуватись, якщо за нього ручалися три й більше особи того ж класу⁸.

¹ Валлон А. История рабства в Античном мире. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. С. 19.

² Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI–V вв. до н. э. Л. : Наука, 1980. С. 58.

³ Пальцева Л. А. Из истории архаической Греции : Мегари и мегарские колонии. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. С. 257.

⁴ Доватур А. И. Вказана праця.. С. 82.

⁵ Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 212.

⁶ Лурье С. Я. Вказана праця. С. 466; Античный способ производства в источниках / под ред. С. А. Жебелева, С. И. Ковалева. Л. : Изд-во ГАИМК, 1933. С. 257.

⁷ Античный способ производства в источниках / под ред. С. А. Жебелева, С. И. Ковалева. Л. : Изд-во ГАИМК, 1933. С. 256.

⁸ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець

У Спарті Лікурґ запровадив посади ефорів, які наділялися широкими повноваженнями. Ксенофондт повідомляв, що ефори мали право невідкладно покарати будь-кого «якщо лише забажають», відсторонити від виконання обов'язків будь-якого посадовця і навіть ув'язнити до тюрми магістратів¹. Тюрми в Спарті здебільшого використовувалися для тимчасового утримання полонених та проведення жорстоких катувань, які часто закінчувались смертю. Так, за свідченням Діодора, полонених афінян відправляли до тюрми, де всі вони загинули, «зазнаючи жахливих страждань»².

У Стародавньому Римі, так само як у Греції, батько мав право віддати кредитуру за борги свого сина. Однак варто тут звернути увагу на деякі особливості. Так, у ранній період римської історії батько за будь-яку провину сина міг продати його в рабство за межі держави (*trans Tiberim*) або віддати в кабалу іншій особі. У першому випадку рабство було довічним, у другому – тимчасовим позбавленням волі. Батько у своїх діях не мав ніяких обмежень [26, с. 95–96]. Лише Законами XII таблиць його права було дещо впорядковано та обумовлено здобуття сином свободи: «Якщо батько тричі продасть сина, то нехай син буде вільний від влади батька» (IV, ст. 2)³.

Однак громадянин за певних обставин міг стати рабом через «вищий ступінь утрати громадських прав» (*capitis diminutio*). Це означало, що він позбавлявся права вважатися членом не лише власної родини, не лише держави, а як би людства в цілому. Така людина начебто викреслювалася з числа вільних людей. Це покарання за часів

VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. С. 212.

¹ Ксенофонт. Лакедемонская полития. *Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции* / под ред. В. И. Кузицина. СПб. : Алетейя, 2000. С. 138.

² Диадор. XII-XIII книги. *Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции* / под ред. В. И. Кузицина. СПб. : Алетейя, 2000. С. 216.

³ Законы XII таблиц (451–450 гг. до н. е.). *История державы и права зарубежных стран* : хрестоматия / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 78.

Сервія Туллія застосовувалося до тих, хто ухилявся від перепису¹. Позбавлення громадянських прав та обернення в рабство загрожувало також за ухилення від військової служби². Це покарання призначалось і до тих, хто з метою наживи приховав свій статус та дозволив купити себе як раба, а потім вимагав анулювання незаконного продажу, посилаючись на своє громадянство. Врешті, «вищий ступінь утрати громадських прав» застосовувався до злочинців, яким було присуджено смертну кару. «На відміну від нашого права, – пояснював А. Валлон, – ця громадська смерть наступала не після приведення вироку, а безпосередньо після винесення його (*statim, ut de his sententia dicta ets, conditionem permutant* – як тільки відносно їх оголошено вирок, вони змінюють своє становище); вони ставали рабами в силу накладеного покарання, *servi roenae* – раби в силу покарання; через повагу до громадянина, до вільної людини, до рук ката мали віддаватися лише раби»³.

Оберненням у рабство карали здебільшого в період республіки. Проте на початку імперського періоду були непоодинокі випадки застосування цього покарання.

Стосовно тюремного ув'язнення, то в законодавстві відсутні згадки про нього. У дослідженні, присвяченому історії та особливостям такого виду покарання як тюремне ув'язнення, М. С. Генкін відзначив: «Позбавлення волі у вузькому сенсі в давніх народів не застосовувалось. Перші приклади ув'язнення знаходимо в римлян: за Анка Марція побудовано будівлю для утримання злочинців в ув'язненні, а за Сервія Туллія – підземелля *Tullianum*, яке поєднувало в собі несамовиті страждання та катування...»⁴. У свою чергу історик права О. А. Омельченко вважав, що в Давньоримській державі тюремне ув'язнення допускалося лише до рабів у випадку незначних злочинів: відмову свідчити під

¹ Валлон А. История рабства в Античном мире. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. С. 292.

² Логвиненко Є. С. Покарання військових в Античних державах. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2017. № 1 (64) С. 33.

³ Валлон А. Вказана праця. С. 292–293.

⁴ Генкин Н. С. О тюремном заключении. *Московские университетские известия*. 1870. № 4. С. 238.

час проведення слідчих дій та зібрання необхідних доказів; непослух власним господарям тощо. Тюрмами здебільшого були храмові чи «підземні приміщення» при цирках, школах гладіаторів. Якогось регулювання терміну ув'язнення не існувало, і все залежало, вважав дослідник, від адміністративної практики в кожному окремому випадку¹.

На тюремне ув'язнення як вид покарання також указував О. І. Сидоркін. На його думку, воно застосовувалось не часто. Дослідник переконаний, що існувало в Стародавньому Римі й довічне ув'язнення, яке поєднувалось із конфіскацією майна. Як доказ О. І. Сидоркін наводить розгляд справи про змову Луція Катиліни в 63 р. до н.е. На засіданні Сенату Гай Юлій Цезар пропонував довічно ув'язнити змовників, а їхнє майно конфіскувати².

Але здебільшого тюрма в Римі, як і в Греції, була місцем утримання арештантів до винесення їм вироку, катувань звинувачених, очікування виконання смертного вироку та страт³. Давньоримський історик Тіт Лівій повідомляв про надзвичайно важкі умови утримання ув'язнених у тюрмі, які, як правило, постійно знаходились у оковах та пильно охоронялись⁴. Тюремні справи знаходились у компетенції *triumviri capitalis*. Тріумвіри мали достатньо широкі повноваження: перевіряли нічні караули в місті, здійснювали нагляд за тюрмами та виконанням вироків (мали бути присутніми й контролювати проведення смертної кари), приймали доноси про скоєння злочинів та мали право прийняти рішення щодо дрібних правопорушень⁵.

¹ Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. С. 43.

² Сидоркин А. И. Лишение и ограничение свободы как наказания в Византийском праве. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 13. С. 106.

³ Тираспольский Г. И. Беседы с палачом. Казни, пытки и суровые наказания в древнем Риме. М. : Интрада, 2003. С. 56–57; Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. III / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1993. С. 731.

⁴ Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. III / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1993. С. 65, 568.

⁵ Там само. С. 698.

М. Ю. Сергієнко відзначила, що на початку II ст. н.е. тріумвіри продовжували наглядати за старими тюрмами часів республіки, але всі інші підпадали під юрисдикцію префекта преторія. Безпосереднім розпорядником тюрми був наглядач, який підпорядковувався префекту. Штат наглядача складався із писарів, до функцій яких входило вести списки арештованих, та вартових, що несли однакову відповідальність із наглядачем у разі втечі арештантів¹.

Варто зазначити, що в Стародавньому Римі присудження до довічних робіт у каменоломнях або рудниках розумілося як надзвичайно тяжке тюремне покарання, що пов'язане із позбавленням волі. Марк Тулій Цицерон у своїй промові проти Гая Верреса так охарактеризував це покарання: «Ви всі чули про сіракузькі каменоломні; багато хто з вас знає їх; це велике і величаве творіння царів і тиранів, усі вони висічені в скелі на незвичайну глибину, задля чого знадобилася праця величезної кількості робітників. Неможливо ні облаштувати, ні навіть уявити собі тюрму, яка б настільки виключала можливість втечі, була так гарно огорожена з усіх сторін і настільки надійна. У ці каменоломні навіть і з інших міст Сицилії за наказом доставляють державних злочинців, щоб утримувати під вартою»². Як показав Г. І. Тираспольський, здебільшого римський законодавець не відрізняв ув'язнення до державної тюрми від покарання роботами в каменоломнях і рудниках³.

3.4 ВИГНАННЯ ТА ГАНЕБНІ ПОКАРАННЯ

Вигнання в країнах Стародавнього світу вважалось одним із тяжких видів покарання. Нерідко йому передувало ганебне покарання. Так, у Вавилонському Тал-

¹ Сергеев М. Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта. М. ; Л. : Наука, 1964. С. 301.

² Цицерон М. Т. Речь против Гая Верреса. «О казнях». Речи : в 2 т. Т. 1: Годы 81–63 до н. э. / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 130.

³ Тираспольский Г. И. Вказана праця. С. 69.

муді доволі часто застосовувалося так зване «відсторонення», суть якого полягала в розриві звичних родинних та общинних зв'язків. Воно передбачалось у разі повторного скоєння нетяжкого злочину, що вважалось наслідком порушення законів Тори. Це покарання мало змусити злочинця строго та послідовно виконувати настанови Талмуду¹.

«Відсторонений» не мав права стригти волосся й носити взуття зі шкіри. Заборонялось наблизитися до нього ближче ніж на чотири лікті. Якщо це покарання не виправляло злочинця, то його очікувало більш суворе: вигнання з общини. Таке покарання призначалося судом не лише до «відстороненого», який не змінив свою поведінку і не став на шлях виправлення, а й до того, хто кровно помстився або вчинив убивство з необережності. Засуджений мав перебувати в одному із шести спеціально призначених для цього міст. Яке саме місто стане притулком злочинця, визначав суд. Термін вигнання був пов'язаний із Первосвященником, при якому було скоєно злочин. Лише після його смерті засуджений мав право повернутися додому².

Закони царя Хаммурапі також передбачали такі покарання, як «вигнання з місцевості» та «вигнання з дому». Так, до «вигнання з місцевості» засуджували того батька, який «познав свою дочку» (ЗХ, ст. 154). «Вигнанням з дому» мав бути син, який після смерті свого батька «ляже зі своєю мачухой, яка народила дітей»³.

З огляду на вищевикладене можна констатувати, що в Стародавньому Вавилоні до вигнання засуджували тих, хто вчинив аморальні вчинки, які в тогочасному суспільстві розцінювались як злочин. Саме ж вигнання сприймалося як ганебне покарання.

Щодо Стародавнього Єгипту, то здебільшого в історико-правовій літературі про існування такого покарання,

¹ Казанник А. И. Наказание по Вавилонскому Талмуду. *Вестник Омского университета*. 1999. Вып. 2. С. 158.

² Там само.

³ Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммурапи. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1). С. 37.

як вигнання, не йдеться. Також відсутні згадки і про ганебні покарання. Це пояснюється тим, що, незважаючи на тривалу історію Давньогипетської держави, до нашого часу не збереглися кодекси законів, які б дозволили ретельно проаналізувати її систему покарань. Дослідники, як зазначалося вище, вивчають фрагменти законів, декретів, указів, грамот царів та тексти судових процесів, що збереглися.

Однак, на наш погляд, наявні джерела дозволяють припустити, що зазначені покарання застосовувались у Стародавньому Єгипті. Так, наприклад, у матеріалах судових розслідувань гаремної змови проти Рамсеса III містяться списки її учасників та покарання, яких вони зазнали. У п'ятому списку повідомлялося, що одного із звинувачених, який був разом зі змовниками – «тяжкими злочинцями» Маном, Таінахтом та Нанаїлом, – ганили «дуже ганебними словами», після чого залишили наодинці та більше «не зробили йому поганого». Таке покарання настигло «тяжкого злочинця» Горі, який був штандартноосцем піхоти¹. Чому саме так був покараний лише один звинувачений, не повідомлялося. Можливо, було враховано його військові заслуги, або ж те, що діяв несвідомо, або знайшлися інші вагомі обставини.

Про існування в Стародавньому Єгипті такого покарання, як вигнання, вказують інші джерела. Ю. Я. Переполкін, вивчаючи історію Нового царства, проаналізував політичну ситуацію, що склалася після смерті Пі-су-ха-н-ніі (Пі-су-ше-н-не) I – одного із значних представників XXI царського дому. Після його сорока дев'яти років правління в південному царстві посилилась боротьба за владу. Вигнання, позбавлення посад та заслання в пустелю (у т. зв. «Великий

¹ Документы, касающиеся гаремного заговора при Рамсесе III / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 304; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 479.

Оазис») застосовувалось до політичних опонентів як інструмент боротьби за владу¹. Згадки про таке покарання, як вигнання, містяться також у літературній пам'ятці «Мандри Синухета» (приблизно XX–XVIII ст. до н. е.). Тут головний герой тривалий час перебував у вигнанні, однак, здобувши славу і прощення фараона, уже старцем повертається до Єгипту, де його знову визнають єгиптянином, надають помістя та виділяють «помертний наділ» – гробницю².

У кримінальному праві Стародавньої Індії покарання вигнанням було доволі поширене. Проте вивченню цього виду покарання в спеціальній науковій літературі приділялось недостатньо уваги. Так, наприклад, А. Бешем лише відзначив, що брахмани, за незначними винятками, не підлягали катуванням, тілесним покаранням та смертній карі. Найважчим покаранням брахмана, на переконання історика, було позбавлення знаку варни, конфіскація та вигнання³.

У свою чергу Я. В. Безсонова, досліджуючи Дхармашастру Яджнавалк'ї та не вдаючись до аналізу інших джерел права Стародавньої Індії, дійшла висновку, що вигнання передбачалось за такі злочини, як крадіжка, розбій та перелюбство⁴. При цьому, за яких обставин або ж умов воно призначалось, науковцем не вказувалось.

Дійсно, за дрібну крадіжку злодію присуджувався штраф і ганебне покарання або ганьба і вигнання. Це залежало від вартості вкраденого. У «Артхашастрі» вказувалось: «Якщо ж хто (не з чиновників) краде в сторонніх вдень таємно з полів, гумна, будинків чи лавок сирий матеріал, товар чи начиння вартістю від 1 маша до 1/4 пана, то за це має бути штраф у розмірі 3–х пан. Також можливо, щоб крадій

¹ Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Журн. «Нева», 2000. С. 386.

² Повесть Синухе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 33–50.

³ Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 130.

⁴ Безсонова Я. В. Дхармашастра Яджнавалкьи как источник нормативного регулирования общественных отношений в Древней Индии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. № 1. С. 168.

вимазувався коров'ячим гноєм і про нього оголошувалось би всюди. При крадіжці предмета вартістю до 2/4 пана має бути штраф у 6 пан або розголошення після того, як крадій вимазаний коров'ячим гноєм і золою». Якщо ж вартість украденого не перевищувала 3/4 пана, накладався штраф у дев'ять пан та «розголос після того, як вимазаний коров'ячим гноєм і золою, а також після того, як йому надягнуть пояс (чи намисто з глиняних предметів)»¹.

У тому випадку, якщо вартість украденого складала до одного пана, то штраф визначався у дванадцять пан. Окрім того, звинуваченому «гладко брили голову» та виганяли. Якщо вкрадено на суму до двох пан, то злочинець мав сплатити двадцять чотири пана, йому або голили голову сколком цеглини, або ж виганяли².

Важливим, на наш погляд, є те, що в «Артхашастрі» передбачалася санкція за несправедливе вигнання з общини: «Якщо сільський старшина виганяє з села кого-небудь, хто не є крадієм чи перелюбником, то він сплачує штраф у розмірі 24 пана. Якщо ж (таке вигнання було проведено) усім селом, то з нього збирається вищий вид штрафу – сахаса»³. Покарання за несправедливе вигнання є важливим, оскільки воно змушувало більш ретельно проводити розслідування, з'ясовувати обставини злочину та висувати аргументовані звинувачення.

Законодавством Стародавньої Індії вигнання передбачалось і за інші злочини. Так, за вимогу хабара чиновнику загрожувало це покарання разом із конфіскацією майна (ЗМ, VII, ст. 124)⁴. У разі неодноразового порушення умов трудового договору робітник «мав бути вигнаний із місця роботи. А у випадку більших злочинів із ним мають вчинити як з державним злочинцем»⁵. Вочевидь, так суворо каралися робітники, що працювали на державних об'єктах.

¹ Артхашастра или наука политики. С. 244.

² Там само. С. 244–245.

³ Там само. С. 186.

⁴ Законы Ману. С. 247.

⁵ Артхашастра или наука политики. С. 202.

Мали зазнати такого ж покарання ті, хто знав про пограбування села, розбій на дорозі, зламану греблю і не прийшов своєчасно на допомогу. Така категорія злочинців виганялася з дозволом узяти «власні пожитки» (ЗМ, IX, ст. 274)¹.

Особливе ставлення в давньоіндійському суспільстві було до тих, хто скоїв суїцид. Приписувалося, що «трупі таких осіб слід передавати чандалі, щоб він витяг їх за мотузку по головній вулиці». Заборонялося проводити із самовбивцями похоронні обряди. У разі порушення близькими особами встановлених заборон їм загрожувала страта або вигнання. При цьому категорично не дозволялося мати будь-які зносини з вигнанцями. У разі недотримання цих вимог порушника виганяли на один рік, позбавляли права проводити обряди, вчити, одружуватись, а також «мати будь-які інші відносини»². Відповідно до Ганапаті Шастрі, «усякий, хто має відносини з вигнанцем через здійснення жертвоприношень, навчання чи одруження, повинен сам бути вигнаним (або виключеним із касты – *partita*) протягом року, так само як і будь-хто інший, що мав який-небудь зв'язок з такими знедоленими особами»³.

Законодавством Стародавньої Індії передбачались суворі покарання за антидержавну діяльність. Учасників заволодіння, як правило, очікувала смертна кара. Не був винятком навіть царевич. Проте стратити його було можливо лише за умов наявності в правителя ще одного сина. Незважаючи на «велику вину», головний жрець не позбавлявся життя, його мали ув'язнити або вигнати⁴.

Найбільш законодавчо захищеним був брахман. Жорстоко припинялися будь-які спроби урівняти себе в правах з вищою варною. Це вважалося тяжким злочином, який карався клеймуванням на стегні, відрізанням сідниць та вигнанням (ЗМ, VIII, ст. 281) Вигнанням каралося нанесення брахману представником нижчої варни травми з переломом кістки (ЗМ, VIII, ст. 284)⁵.

¹ Закони Ману. С. 385–386.

² Артхашастра или наука политики. С. 240.

³ Там само. С. 659.

⁴ Там само. С. 394.

⁵ Закони Ману. С. 313.

Максимальним покаранням самого брахмана було гоління голови або вигнання з вимогою жити відлюдником. Навіть у випадку скоєння «великого гріха» – убивства рівного собі, п'янства, крадіжки, «спаплюження ложа гуру – брахману загрожувало вигнання з країни. При цьому дозволялось узяти з собою гроші та власні речі. За такі ж злочини представники інших вищих варн ішли у вигнання, але наперед позбавлялись усього власного майна (ЗМ, IX, ст. 235, ст. 240, ст.241)¹.

Вигнанці позбавлялися будь-якого статусу та прав. «Вони, – указувалось у Законах Ману, – з якими ніхто не повинен їсти, приносити жертви, читати священні тексти, одружуватись, – нехай бродять по землі, нікчемні, позбавлені усякої драхми». Родичам заборонялося мати відносини з такими злочинцями, навіть виявляти до них співчуття (ЗМ, IX, ст. 238, ст. 239)². Самі вигнанці мали вести аскетичне життя та не робити зачісок, оскільки зачіска вказувала на причетність особи до того чи іншого роду чи варни³.

Правочин, складений вигнанцем, не вважався законним⁴. Виключений із касты позбавлявся права на спадок, і в цьому він прирівнювався до євнухів, сліпих, прокажених, розумово відсталих та психічно хворих. При цьому діти двох останніх категорій, якщо вони визнавалися здоровими, отримували право спадкування, а діти позбавлених касты – ні⁵.

Характеризуючи таке покарання, як вигнання, можна погодитись із умовиводом, якого дійшов С. В. Левчук. Це покарання в Стародавній Індії мало, на думку науковця, певні особливості: «Вигнанець підлягав ордалії (суду бога), а не матеріальній і не особистій відповідальності перед судом касты чи царським судом. Цей принцип породжував серйозну відповідальність, але без реального кримінального покарання, оскільки вигнання не відповідає принципу таліону (рівне за рівне), але відповідає ордалії – суду бога. Висновок

¹ Там само. С. 379–380.

² Там само. С. 379–380.

³ Харивамша. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 154.

⁴ Артхашастра или наука политики. С. 158.

⁵ Там само. С. 174.

напрошується сам собою: буква презумпції невинуватості не повинна виключати духу презумпції вини. У противному випадку під удар потрапляє і мораль, і справедливість, і право, і всі світові релігії»¹.

Покарання в Стародавньому Китаї вирізнялися надмірною жорстокістю, проте й тут застосовувалися ганебні (т.зв. «символічні») покарання та заслання. Ще в XIX столітті один із засновників російської школи китаєзнавства М. Я. Бичурін, вивчаючи становлення й розвиток кримінального права Китаю, відзначав, що зі стародавніх часів у цій країні існували ганебні покарання й засуджували до тимчасового та довічного заслання. Проте, на переконання дослідника, навіть «побиття малою планкою», на відміну від «побиття великою планкою», не вважалося тілесним покаранням, оскільки воно не призводило до суттєвих фізичних ушкоджень. «Покарання малою планкою робиться задля сорому, оскільки маловажливі злочини соромом повинні каратися... – писав М. Я. Бичурін. – Тимчасове заслання є неволею, адже винний за якістю злочину повинен бути покараний ганьбою рабства. Довічне заслання є смертною карою для важливого злочинця, що заслуговує за обставинами справи поблажливості, оскільки він звільнюється від смерті за умови довічного розставання з Батьківщиною»².

У свою чергу Л. С. Переломов, аналізуючи законодавство Стародавнього Китаю, виділив заслання як окремий вид кримінальної відповідальності, при цьому ніяких пояснень щодо сутності цього покарання не надав. «У зводі законів цинської імперії мав місце спеціальний вид покарання,

¹ Левчук С. В. Религиозно-правовые особенности государственного и общественного строя Древней Индии по законам Ману. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2012. № 3 (83). С. 209.

² Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : в 2 ч. М. : Вост. дом, 2002. С. 190–191; Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : С приложением географической карты на пяти листах : в 2 ч. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1842. С. 232.

який поширювався лише на чиновників, – заслання рядовим у прикордонні частини», – констатував історик¹.

На наш погляд, наведені цитати не дають однозначної відповіді про наявність ганебних покарань у Стародавньому Китаї, а тому потребують коментування. Так, М. Я. Бичурін щодо оцінки покарання «побиття малою планкою» і визначення його як ганебного спирався на законодавство династії Тан (618–907 рр.). Кримінальний кодекс «Тан люй шу і» – перший із китайських юридичних зводів, текст якого повністю зберігся до наших часів. «Тан люй шу і» датується періодом середньовіччя, проте містить роз'яснення багатьох положень та настанов, де робляться посилання на законодавство епох Цинь і Хань. Саме в «Тан люй шу і» побиття легкими палками кваліфікується як ганебне покарання, оскільки воно «застосовується задля сорому», щоб «напоумити» особу, яка вчинила «легкий проступок». При цьому зазначається, що з часом це покарання не зазнало значних змін: «За часів Хань для покарання легкими палками використовувався бамбук, нині використовуються прутки *чу*»².

На наше переконання, ми маємо спиратися на сучасне розуміння суті тілесного покарання. Тому будь-який спосіб побиття застосовується лише при тілесному покаранні. Виятком є смертна кара, яка може здійснюватися через фізичні ушкодження засудженого, у тому числі й через побиття. Інша річ, якщо мова йде про саму процедуру виконання покарання в Стародавньому Китаї: тут особливого значення надавали публічному гнобленню засудженого безпосередньо перед виконанням вироку.

Стосовно заслання, то в «Тан люй шу і» є роз'яснення цього покарання з посиланням на «Шу-цзін» – одну з класичних книг, що входить до конфуційського «П'ятикнижжя»

¹ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 65. 198; История Китая с древнейших времен до наших дней / отв. ред. Л. В. Симоновская, М. Ф. Юрьев. М. : Наука, 1974. С. 36.

² Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 1–8 / введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. С. 76.

(«У-Цзін») і де зібрані тексти різних епох Стародавнього Китаю: «В «Шу-цзіні» сказано: заслання є пом'якшенням п'яти покарань. Мається на увазі, що [Шунь], не підтримавши [необхідності] карати смертю, пом'якшив [це покарання] до відправки в віддалені місця. Ще сказано: тим, хто карається п'ятьма [різнovidами] заслання, визначені місця поселення. Для п'яток [типів] місць поселення приписані три розташування. [Тих, хто вчинив] крупні злочини, відправляють на чотири окраїни чи засилають за море. [Тих, хто вчинив] менш [крупні злочини], – за межі дев'яти округів. [Тих, хто вчинив] найменш [крупні злочини], – за межі Серединної держави (тобто Китаю. – авт.) Це починалось при Яо і Шуні»¹.

В. М. Рибаків вважав, що у Стародавньому Китаї заслання використовувалося доволі часто, насамперед, проти політичних супротивників. Більшість засуджених відправляли на південь країни, зокрема на Хайнань².

Американський дослідник М. Е. Льюїс також відзначив, що заслання було поширеним покаранням за династії Цинь, оскільки існували малонаселені тільки захоплені області, яким «ішло на користь переселення туди людей на постійне проживання». За часів династії Хань засуджених до заслання стало значно менше. Як правило, ними були ті, кому «виконання смертного вироку відкладали, а засуджених до нього відправляли за кордон»³.

Варто зазначити, що при визначенні покарання чиновнику велике значення мали ранг службовця та його походження. Представник знаті, службовець високого рангу в разі звинувачення у важкому злочині мав можливість уникнути страти, обмежившись лише втратою посади або ж засланням, куди він мав слідувати разом із родичами. Проте

¹ Там само. С. 78–79.

² Там само. С. 79.

³ Льюїс М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / пер. с англ. С. А. Белоусова. М. : Центрполиграф, 2016. С. 341.

в період ранньої Хань цього також можна було уникнути, сплативши відкуп до державної казни¹.

Вбачається необхідним зазначити те, що в епоху Цинь заслання поступово поєднується з примусом виконувати різноманітні роботи на державних об'єктах, а в епоху Хань – з каторжними роботами.

Щодо ганебних покарань у Стародавньому Китаї, то тут у ранній період його історії існували так звані «символічні» покарання. Одним із перших, хто розглянув своєрідну систему «символічних» покарань, був С. Р. Кучера².

Так, у 167 р. до н.е. імператор Сяо-вень видав указ про заміну тілесних покарань символічними – злочинцю розфарбовували одяг та головний убір яскравою фарбою, татуювали різні частини тіла: обличчя, коліна, руки тощо. Його виділяли з-поміж інших, щоб зганьбити³.

За Яо і Шуна, вважав С. Р. Кучера, застосовувалися такі заходи впливу, які відрізнялися від покарань епох Инь, Чжоу і Хань. «Суть їх полягала в тому, – пояснював науковець, – що злочинцю не наносили тілесних ушкоджень, які мають незворотний характер, як це було у випадку застосування п'яти видів покарань, а лише розфарбовувався його одяг. У результаті він виділявся серед своїх односельців, а значить, і відділявся від них, будучи постійно, мабуть, протягом установленого часу, виставленим на загальний осуд. Інакше кажучи, фактор публічного осуду й певного відокремлення від колективу замінив тут пізніше каліцтво злочинця»⁴.

Отже, таке «символічне» покарання не мало на меті завдати фізичного болю злочинцю або його скалічити. Злочинець мав відчувати осуд громадськості та ганьбу за свій про-

¹ Крюгер Р. Китай. История страны. М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. С. 155.

² Кучера С. Р. Символические наказания в древнем Китае. *Китай: общество и государство* : сб. ст. М., 1973. С. 30–54.

³ Кучера С. Р. Вказана праця. С. 35; Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 135.

⁴ Кучера С. Р. Вказана праця. С. 36.

типравний вчинок. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що так звані «символічні» кари і являли собою ганебні покарання.

Вигнання з країни в Стародавній Греції передбачалося за різноманітні політичні, релігійні злочини та найважчі злочини проти особи у всіх грецьких містах. Як уже зазначалося, з метою обмеження кровної помсти в Афінах законодавством Драконта в більшості випадків за вбивство передбачалося вигнання. Як правило, із конфіскацією майна злочинця. Також за часів Солона кожний магістрат наприкінці року звітував перед демосом про виконану роботу. В разі позитивної оцінки він отримував нагороду, а у випадку негативної – мав пройти через публічний осуд та сплатити штраф у 10 талантів. Якщо цієї суми магістр не мав, то виганявся на п'ять або сім років¹.

Все ж таки в переважній більшості випадків вигнання використовувалось у політичній боротьбі між олігархами та демократами, а також при встановленні тиранічної влади.

У 488/487 р. до н. е. Клісфеном в Афінах (на думку І. Є. Сурікова, у 508–507 рр. до н.е.²) було видано закон про остракізм, яким передбачалося винесення рішення про вигнання за допомогою особливої процесуальної форми – остракізму. Французька дослідниця А.-М. Бюттен, розкриваючи сутність остракізму, стверджувала, що це інституція виключно афінська, скоріш політична, ніж юридична. Вона дозволяла видалити з міста громадянина без проведення судового переслідування. Це превентивна інституція, яка не карала за злочин чи проступок, а робила його неможливим³. Це твердження викликає сумніви. Як аргументовано показали С. І. Гінзбург, І. Є. Суріков та О. А. Гавриленко, остракізм набув широкого використання і був запозичений іншими державами не лише материкової Греції (Аргосом, Ефесом, Мілетом, Сиракузами, Мегарами), а й полісами

¹ Круглов Е. А. Очерки истории государства и права античной Греции : учеб. пособие. Уфа : Вост. ун-т, 2000. С. 39.

² Суриков И. Е. Остракизм в Афинах. М. : Языки славян. культуры, 2006. С. 182.

³ Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 85.

Північного Причорномор'я, де, правда, покарання було менш суворим¹.

Відомо, що в Афінах рішення про ostracism приймали Народні збори шляхом таємного голосування (до урн опускалися черепки (ostrakoni) з видряпаними на них іменами)². При цьому, як відзначив О. А. Гавриленко, необхідно було зібрати не менше 6 тисяч голосів. Якщо голосів було менше, то процедура визнавалася не дійсною³.

На думку І. Є. Сурікова, процедура ostracism була дещо ширшою й починалася вона з того, що Рада П'ятисот готувала проект постанови (пробулевму), яка й виносилася на голосування. Тут рішення приймалося простою більшістю голосів. «Важко сказати, – пише історик, – чи розгорялися при цьому якісь дебати. У всякому разі, одне можна стверджувати практично без сумніву: ніякі конкретні «кандидатури» на вигнання ані в ході цього попереднього голосування, ані потім, на самій ostrakonoforii, не висувались. Кожний афінський громадянин не обмежувався в написанні на черепку імені будь-якого політичного діяча»⁴. До того ж, вважається необхідним звернути увагу на один суттєвий аргументований висновок І. Є. Сурікова: 6000 тисяч голосів, які традиційно вказуються в юридичній літературі у зв'язку

¹ Гинзбург С. И. Остракизм как средство политической борьбы в Афинах в V в. до н. э. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / С.-Петербург. гос. ун-т. СПб., 1991. С. 21; Суриков И. Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита. *Вестник древней истории*. 2004. № 1. С. 3; Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : Парус, 2006. С. 211.

² Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. СПб. : Алетейя, 1999. С. 132–134.

³ Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : Парус, 2006. С. 211.

⁴ Суриков И. Е. Остракизм в Афинах. М. : Языки славян. культуры, 2006. С. 230.

з остракізмом, «являють собою не загальний кворум для визнання процедури, що відбулася, а мінімальну кількість голосів проти однієї особи, яка необхідна для її вигнання»¹. Засуджені виганялися з країни на 10 років. На збори та врегулювання домашніх справ їм надавався десятиденний термін. Родичі вигнанця не зазнавали ніяких утисків, його майно, як правило, не конфісковували².

Спершу закон Клісфена про остракізм не передбачав вигнанням якогось конкретного місця перебування, більше того, він не містив стосовно них ніяких спеціальних обмежень. Вважалося, що вигнанцю достатньо залишити поліс. У 480 р. до н. е. до закону було внесено поправку, якою вигнанцю заборонялося переходити в напрямі до Афін лінію, що визначалася такими пунктами, як Герест і Скіллей. Це доповнення до закону було внесено задля позбавлення політичних опонентів будь-якого можливого впливу на громадян поліса, що, врешті, могло порушити устої існуючої влади³.

Отже, остракізм у «класичному» вигляді функціонував у V ст. до н.е. Суть його полягала в позасудовому вигнанні з міста найбільш впливових громадян поліса з політичних причин на чітко визначений термін. При цьому вигнанці не позбавлялись громадянських та майнових прав, а в разі повернення поновлювались і політичні права. Кожна конкретна акція застосування остракізму мала назву «остракофорія» (букв. «несення черепків»). Варто відзначити, що не в усіх демократичних містах-державах голосу-

¹ Там само. С. 256.

² Круглов Е. А. Очерки истории государства и права античной Греции : учеб. пособие. Уфа : Вост. ун-т, 2000. С. 45; Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : Парус, 2006. С. 211.

³ Суриков И. Е. Вказана праця. С. 268.

вали черепками. У Сіракузах, наприклад, голосували листям маслин і від того сам інститут називався петалізм¹. Термін вигнання тут був меншим, ніж в Афінах, і визначався в п'ять років².

Передбачалася процедура дострокового повернення вигнанця в разі виникнення загрози полісу. Задля цього Народні збори мали прийняти відповідну постанову. Так, наприклад, перед битвою біля Саламіну були повернуті до Афін двоюрідний дід та батько Перікла³.

У Стародавній Греції існували ганебні покарання. Вони застосовувалися за різноманітні правопорушення. Так, у Беотії тих, хто не сплатив своєчасно борг, приводили на майдан, надягали на них корзину. Це був своєрідний ритуал «покарання корзиною», який свідчив про позбавлення громадянських прав боржника, так звану атимію⁴.

Атимія (грец. безслав'я, презирство) – позбавлення засудженого політичних прав, яке мало своїм наслідком заборону обіймати державні посади. Virізнялись різні ступені позбавлення прав: повне (засуджений не мав права з'являтися на площі, у публічних місцях, Народних зборах, не мав можливості зі скаргами звертатися до суду) та часткове⁵. Наприклад, накладання штрафу та часткову атимію суд міг призначити за порушення закону Солона, який зобов'язував дітей піклуватися про своїх престарілих батьків⁶.

¹ Там само. С. 15.

² Гинзбург С. И. Остракизм как средство политической борьбы в Афинах в V в. до н. э. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / С.-Петербург. гос. ун-т. СПб., 1991. С. 15.

³ Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 86.

⁴ Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 84.

⁵ Кафиатулина А. В. История возникновения института лишения прав как прототипа уголовного наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью. *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: естественные, общественные науки*. 2016. № 1. С. 13.

⁶ Бюттен А.-М. Вказана праця. С. 150.

Отже, атимія в Стародавніх Афінах – суворе покарання, яке, за влучним висловом А. І. Максимова, перетворювало громадянина на «юридично мертвого» та супроводжувалося публічним безчестям та презирством до засудженого¹.

Крім вищезазначених покарань, у кожному полісі не виключалась можливість застосування власних. Так, наприклад, у Спарті правопорушника змушували публічно співати пісні, тексти яких принижували та ганьбили самих виконавців, а в мітиленців найбільш ганебним вважалося покарання заборорою вчити дітей писати, читати, тобто це була своєрідна кара безграмотністю. Так вони мстилися за зраду своїм колишнім союзникам².

У Стародавньому Римі позбавлення правоздатності громадянина та вигнання відносилось до суворих видів покарання. Втрата правоздатності громадянина поділялась на дві категорії. Перша – це повне позбавлення громадянських прав (*capitis deminutio maxima*), що пов'язувалося із позбавленням волі (вигнання з общини, обернення в рабство та продаж за межі країни). Друга – часткова втрата громадянського статусу зі збереженням особистої свободи (*capitis deminutio media*), що пов'язувалося із вигнанням (*deportatio*)³.

Саме відбування цього покарання могло бути різним: або засуджений мав покинути Рим та переселитися до конкретного пункту призначення, як правило, на який-небудь острів чи на нові завойовані території, або ж він мав покинути столицю та мешкати в будь-якому регіоні за умови згоди на це місцевої влади⁴.

¹ Максимов А. И. Лишение права в современном мире. *Симбирский научный вестник*. 2013. № 3 (13). С. 88.

² Кравцов Н. А. Симфония полиса. Государственная власть, право и искусство в Древней Греции : моногр. М. : Вузов. кн., 2012. С. 170, 197–198.

³ Тираспольский Г. И. Беседы с палачом. Казни, пытки и суровые наказания в древнем Риме. М. : Интрада, 2003. С. 68.

⁴ Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. С. 48.

Доволі поширеним в Античному Римі було так зване «добровільне вигнання» (*exilium*), коли особа з політичних причин залишала місто, а часто Батьківщину, щоб уникнути політичного переслідування, репресій та смертної кари. «Добровільне вигнання» супроводжувалося втратою громадянських прав та конфіскацією майна. Спершу це покарання посилювалося заборонаю проживати поряд зі своїми громадянами (так звана заборона води і вогню (*interdictio aquae et ignis*)). У випадку несанкціонованого повернення такого вигнанця будь-хто мав право його вбити і не нести за свій вчинок ніякої відповідальності¹.

Розглядаючи еволюцію системи покарань у Стародавньому Римі, І. О. Покровський показав характерні зміни, що відбулись у ній. Він писав: «Що стосується покарань, то тут варто відзначити таку особливість республіканського періоду. Вже в першу половину його утворилося правило, що звинувачений перед *comitia centuriata*, якому загрожує смертна кара, може уникнути її, залишивши до вироку Рим і пішовши у вигнання... У другій половині це вигнання – *interdictio aquae et ignis* (заборона води і вогню. – авт.) супроводжувалося, за загальним правилом, утратою громадянської правоздатності особи та конфіскацією майна, стає звичайним покаранням за усі вищі злочини, замість колишньої смертної кари. Найдовше смертна кара зберігалася за вбивство родичем, але за Помпея її скасували й тут»².

Вигнання застосовували за різноманітні державні, посадові, релігійні, військові злочини та правопорушення: за «підтримку ворогів Риму», «образу величі римського народу», спробу заколоту, підготовку вбивства посадової особи, невизнання величі богів, Сенату, відпущення без дозволу полонених на волю, дезертирство, відсторонення від посади магістратів, невизнання влади народних трибунів, тощо³.

¹ Тираспольский Г. И. Вказана праця. С. 68.

² Покровский И. А. История римского права. СПб. : Лестний Сад, 1998. С. 171.

³ Першина Ю. В. Наказания за «оскорбление величия римского народа» в уголовном праве Древнего Рима. *Концепт*. 2015. № 12 (декабрь). С. 61–65. URL: <http://e->

У 62 р. відбувся перший судовий процес «з приводу образи величі імператора». Незважаючи на очікування Нерона, Сенат не виніс смертного вироку звинуваченому претору Антистію, а призначив вигнання з конфіскацією майна¹.

Т. Моммзен відзначив, що злочини «про образу величі» в судах за часів республіки розглядалися нечасто. Зі звинуваченнями в цьому злочині «діяли обережно, його висували у випадку зради Батьківщини та у виявленні малодушності». Крім того, справу розглядали в суді присяжних засідателів, що, на переконання історика, «вказувало на значні обмеження при визначенні покарання; також фактично було скасовано смертну кару». В імперський період склад злочину значно розширився. За імператора Августа до нього було включено правопорушення, а справа вже розглядалась у Сенаті, тобто посадовими особами. До того ж, крім вигнання, було поновлено смертну кару (її можна було замінити добровільним вигнанням. – авт.) та введено конфіскацію майна як покарання за цей злочин².

У період становлення Римської імперії за вимагання хабара магістратам або іншим посадовим особам призначались покарання: штраф або обмеження в правах. У 59 р. до н. е. Юлій Цезар видав закон, згідно з яким посадовцю-хабарнику загрожувало як виключення з членів Сенату, так і вигнання за межі Римської держави³.

koncept.ru/2015/15419.htm (дата обращения: 12.07.2018). С. 61–62.

¹ Межеріцкий Я. Ю. *Iners otium. Быт и история в античности*. М. : Наука, 1988. С. 65

² Моммзен Т. *История римских императоров. По конспектам Себастьяна и Пауля Хензелей 1882–1886 гг.* СПб. : Ювента, 2002. С. 158.

³ Першина Ю. В. *Наказания за должностные и воинские преступления в римском уголовном праве. Концепт*. 2016. № 3 (март). С. 66–70. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16052.htm> (дата обращения: 07.08.2018). С. 66.

Едикт Антоніна Пія (138–161 рр.) передбачав вигнання за крадіжку грошей із монетного державного двору або золота чи срібла з державних рудників¹.

Звертають на себе увагу антикорупційні заходи давньоримської влади. За організацію розкішних трапез виборцям, підкуп впливових осіб, а також спроби тиску на суддю з метою прийняття вигідного рішення у справі, що розглядалася, – призначалося вигнання та обмеження або повне позбавлення громадянських прав. У зв'язку зі збільшенням звинувачень у корупції диктатор Корнелій Сулла (138–78 рр. до н. е.) законодавчо ввів нове покарання – установлення десятирічної заборони на обрання в магістрати².

У середині V ст. до н. е. в Стародавньому Римі було засновано посаду цензора, до обов'язків якого входило наглядати за мораллю з правом накладати покарання за порушення встановлених правил поведінки, тобто за ті правопорушення, які не підпадали під юрисдикцію суду. Наприклад, за погане виховання дітей, жорстоке поводження з рабами й клієнтами, порушення клятви, неправильний спосіб життя, непристойну поведінку посадових осіб тощо. У цих випадках цензорами призначались або таке покарання як *ignominia* (позбавлення чесного імені, клеймування ганьбою, безчестя), або *nota* (осуд, зауваження в усній чи письмовій формі). Цензорам надавалося право в залежності від вчиненого правопорушення виключити посадову особу із Сенату або із верстви вершників, перевести в нижчу трибу (із сільської в менш значну міську) чи зовсім виключити з триб, унаслідок чого особа ставала ерарієм, яким без будь-яких обмежень установлювались податки. Це теж робили цензори, призначаючи для такої категорії податки, що були в два, чотири, а то й вісім разів більшими, ніж у інших громадян³.

¹ Там само. С. 67.

² Там само. С. 68.

³ Маркин А. Н. Институт цензуры в Римской республике. *Вестник Удмуртского университета*. 2016. Т. 26, вып. 1. С. 11.

Оскільки Стародавній Рим перманентно знаходився в стані війни, то питанням формування війська та його боєздатності приділялась посилена увага. Військові злочини та порушення встановленого порядку та дисципліни в римській армії суворо каралися. Здебільшого вигнання з країни або вигнання з війська застосовували до дезертирів. Вигнання з армії або розжалування могло призначатися також за крадіжку чужої зброї, постійні скарги на умови служби, залишення місця караулу (тут могли призначити й тілесне покарання. – авт.), нанесення поранення камінням товаришу по службі (якщо ж поранення нанесене мечем, то карали смертю), залишення охорони в ставці командуючого чи іншого начальства тощо¹.

Окрім того, застосовувалося масове вигнання з армії. Воно призначалось у тому випадку, якщо легіонери «у великій кількості змовилися про вчинення ганебного діяння чи коли цілий легіон перейшов на бік ворога»².

Існували й інші принизливі покарання, які застосовувалися лише серед військових: зменшення частки здобичі при розподілі трофеїв, зменшення жалування, тимчасове проживання поза межами військового табору, де ризик бути захопленим у полон або вбитим був значно більшим, заміна в пайку пшениці на ячмінь тощо³.

Варто зауважити, що покарання за однакове правопорушення в мирний та військовий час були різні. Так, батька, який переховував свого сина від набору до армії в мирний період, карали побиттям палками, а сина посиляли служити як штрафника. Під час війни майно родини конфісковували, а її голова відправлявся в заслання. Таке ж покарання

¹ Иванов А. А. Римское право. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2012. С. 50; Першина Ю. В. Наказания за должностные и воинские преступления в римском уголовном праве. *Концепт*. 2016. № 3 (март). С. 69. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16052.htm> (дата обращения: 07.08.2018).

² Книга сорок девятая. Дигесты Юстиниана : избр. фрагм. / в пер. и с примеч. И. С. Петровского. М. : Наука, 1984. С. 429.

³ Иванов А. А. Римское право. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2012. С. 50–51.

передбачалось і за нанесення батьком каліцтва сину з метою визнання останнього нездатним через фізичний стан нести військову службу¹.

З 83 р. до н.е. законами Корнелія Сулли до вигнання на острови з конфіскацією майна засуджували тих, хто виготовляв чи продавав отруту, носив зброю з метою скоїти вбивство, мав при собі знаряддя крадія, замінив чи вкрав або умисно зіпсував чи знищив заповіт. Ці злочини вважалися такими, що потребують суворої кримінальної відповідальності, й інколи каралися навіть смертю².

Обов'язок зберігати в шлюбі вірність законодавчо закріплювався лише за жінками. Спершу покарання за перелюбство віддавалося на розсуд чоловіка або батька. Катон наставляв: «Якщо застанеш свою дружину під час перелюбства, можеш убити її без суду, уникаючи покарання. Вона ж, якщо ти її втягнеш у розбещення чи обдуриш, не сміє пальцем до тебе доторкнутися й не має на це права»³. Закон Августа (18 або 17 рр. до н. е.) зобов'язував чоловіка розірвати шлюб і розпочати проти дружини судове переслідування. У тому випадку, якщо чоловік вибачав свою дружину, то сам переслідувався як перелюбник і мав бути вигнаний, а майно його конфісковували. Звинувачені в перелюбстві жінки підлягали заслання на острови⁴. Такому ж покаранню підлягали близькі родичі, які одружилися, при цьому їх шлюб анулювався⁵.

Вигнанці мали виділятися з-поміж інших вільних громадян. Їм заборонялося носити традиційний римський одяг – тогу⁶. Саме слово «тога» було рівнозначне слову «римлянин», а значить громадянин. Позбавлені громадянських

¹ Там само. С. 52.

² Там само. С. 53.

³ Гуревич Д., Рапсат-Шарльє М. Т. Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме / пер. с фр. Н. Н. Зубкова. М. : Молодая гвардия, 2006. С. 75.

⁴ Там само.

⁵ Афонасин Е. В. Казусы римского права : учеб. пособие. Новосибирск : РИНЦ НГУ, 2014. С. 65.

⁶ Сергеев М. Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта. М. ; Л. : Наука, 1964. С. 112.

прав носили грецький плащ (pallium). Тога була символом тріумфаторів, а паліум – знак переможених¹.

3.5 ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МАЙНОВИХ ПОКАРАНЬ

Кримінальне право як наука вирізняє два види майнових покарань: конфіскацію майна і штрафи. У своєму дослідженні І. І. Голубов дав розширене трактування цього покарання. «Конфіскація майна, – пояснював науковець, – це вид майнових правообмежень, що включає позбавлення винного права власності на майно, яке йому належить, і виражає кримінально-правовий осуд діяння та діяча, який забезпечується державним примусом. Через те конфіскація майна є кримінальною карою, яка здатна обмежувати майнові права людини і, як наслідок, покликана спричиняти їй певні труднощі та втрати»².

Порівнюючи Закони царя Хаммурапі, Книгу Заповіту, з одного боку, а з іншого, – Кодекс Ур-Намми, хеттські закони, Вавилонський Талмуд, то можна побачити, що в першій групі законодавств було збережено принцип таліону, а в другій – він замінений штрафами. Тобто основою при визначенні покарань став принцип грошової компенсації (загальна ідея «міра за міру»), який є більш гуманним, оскільки мінімізував жорстокість та приниження людської гідності. При цьому грошове покарання набувало форми сплати штрафу, де враховувалися нанесені збитки, біль і приниження, яких зазнав потерпілий³.

Так, наприклад, у Законах Ур-Намми в статтях 18–24 міститься перелік санкцій за членоушкодження (так звані

¹ Каган Ю. М. О латинских словах, обозначающих одежду. *Быт и история в античности*. М. : Наука, 1988. С. 130.

² Голубов И. И. Конфискация имущества как вид уголовного наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1999. С. 49.

³ Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 97.

«штрафи поранень»): за відсікання ноги «іншій людині» звинувачений мав «відважити і сплатити» 10 сіклів срібла, зламану в бою або бійці кістку – 1 міну срібла, зламаний ніс – 2/3 міни срібла, пробитий череп – 20 сіклів срібла, вибите око – 30 сіклів срібла. Так само оцінювався і вибитий зуб¹.

Перелік покарань за нанесення тілесних ушкоджень містився і в Законах царя Хаммурапі. У випадку пошкодження ока мушкену чи перелому кістки винний сплачував одну міну срібла (ст. 198). Якщо постраждалий раб, – половину його вартості (ст. 199). За вибитий зуб мушкену мали віддати 1/3 міни срібла (ст. 201). Якщо авілум дав ляпас рівному собі, то покарання встановлювалось у одну міну срібла (ст. 203), а за нанесену таким способом образу мушкену – у десять сіклів (ст. 204). За неумисно нанесену травму під час бійки: якщо це зробив рівний за статусом, то мав оплатити лікування потерпілому (ст. 206), а в разі його смерті сплатити половину міни срібла (ст. 207); якщо потерпілий син мушкена, то винний мав віддати третину міни срібла (ст. 208)².

Звертає на себе увагу, що інколи розмір штрафу встановлювався в частинах його купівельної вартості: «Якщо хто-небудь украде вола, чи вівцю, чи осла, чи свиню, чи судно, то, якщо це є власністю храму чи палацу, він зобов'язується відшкодувати це в трикратному розмірі, а якщо це належить вільновідпущенику, він має віддати в десятикратному розмірі, якщо ж крадію нічим віддати, то його треба стратити» (ст. 8)³. Раб прирівнювався до майна, а тому в Законах Хаммурапі було записано: «Якщо він (авілум або му-

¹ Кодекс Ур-Наммы / Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 77.

² Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1). С. 42–43.

³ Там само. С. 23.

шкен. – авт.) пошкодить око у чийогось раба чи зламає кістку в чийогось раба, то має сплатити половину його вартості» (ст. 199)¹.

Усі закони Месопотамії закріплювали норми, за якими відшкодування отримував господар, оскільки саме він визнавався потерпілою стороною. Тому у випадку скалічення раба законодавство захищало не життя та здоров'я раба, а майнові права його хазяїна. Так, наприклад, у Законах Хаммурапі сказано: «Якщо лікар, роблячи важкий надріз бронзовим ножем рабу вільновідпущеника, спричинить його смерть, то він має віддати раба за раба» (ст. 219). У разі невдалої операції, яка призвела до сліпоти, лікар сплачував грошима половину вартості раба (ст. 220)².

У Кодексі Ур-Намми штраф призначався також у якості додаткового покарання: «Якщо людина насильно утримує [іншого], то таку людину мають ув'язнити до тюрми, і вона повинна відважити й сплатити 15 сіклів срібла» (ст. 3)³.

Таку ж суму мав сплатити той, хто намагався зробити підробку в судовому процесі. У випадку відмови свідка в суді скласти клятву він мав сплатити компенсацію, рівну повній вартості предмета спору (ст. 37, 38)⁴.

Накладався великий штраф і за несправедливе звинувачення в чаклунстві. У разі успішного проходження «суду божого» (ордалії) водою, так зване «очищення рікою» звинуваченого (він мав не потонути, а виплисти зв'язаним на поверхню), наклепник мав сплатити 3 сікля срібла (ст. 13). За звинуваченням сторонньою людиною «молодої дружини в перелюбстві», вона також піддавалась ордалії. У випадку проходження випробування обмовник віддавав 1/3 міни срібла (ст. 14)⁵.

¹ Там само. С. 42.

² Там само. С. 43.

³ Кодекс Ур-Наммы / Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 75.

⁴ Там само. С. 78.

⁵ Там само. С. 76.

У 15 сіклів срібла встановлювався штраф за позбавлення рабині невинності (ст. 8)¹. 1/2 міни срібла мав сплатити той, хто вдарив вагітну жінку і це призвело до втрати «плоду в животі» (ст. 33). Якщо ж потерпілою була рабиня, то сума визначалась у 5 сіклів срібла (ст. 35). У разі смерті рабині винний «повинен віддати «голову за голову». [Якщо її просто поранено], то він повинен віддати [за принципом «голова за голову»]; але рабиню, яку він ударив, може взяти собі. Якщо в нього немає рабині, то він може зважити і сплатити її господарю 10 сіклів срібла...» (ст. 36)².

Принцип рівнозначної заміни можна побачити також у Законах Ліпіт-Іштара, де за приховування чужого раба необхідно віддати свого (ст. 17) або виплатити потерпілому 15 сіклів срібла (ст. 18)³ та в Законах Хаммурапі, де передбачалося за неякісну роботу, яка стала причиною обвалу будинку, внаслідок якого загинув раб домовласника, віддати йому раба будівника (ст. 231)⁴.

Вищенаведені законодавства, незважаючи на зовнішню відмінність між ними, мають багато схожого в підходах та принципах при визначенні майнових покарань та штрафів. У зв'язку з цим достатньо цікавими вбачаються доводи Р. Вестбрука щодо визначення розмірів матеріального відшкодування в усіх клинописних зводах. Стягнення в розмірі від двох до десяти сіклів дослідник вважав штрафом. Поряд з цим, 1/3, 1/2, 2/3 міни, ціла міна срібла й більше – це вже не штраф, а викуп за кров, який майже або зовсім не посилює одній людині. Розглядаючи прояви принципу таліону в давньосхідних законодавствах та порівнюючи їх між собою, науковець дійшов висновку, що, незважаючи на значні зовнішні відмінності давніх «кодексів», вони представляють

¹ Там само. С. 75.

² Там само. С. 78.

³ Суровень Д. А. Правовой статус вардум в старовавилонский период (XX–начало XVI вв. до н. э.). *Историко-правовые проблемы: Новый ракурс*. 2014. Вып. 8. С. 192.

⁴ Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1). С. 44.

принципово схожу систему покарань, «експліцитно фіксує лише одну з двох сторін однієї системи»¹.

Ці висновки є небезпідставними, проте не абсолютними. Щодо встановлення великого розміру виплати як «викупу за кров» (тобто за тяжкий злочин, зворотною реакцією на який була кровна помста), то це твердження безсумнівно можна було б прийняти в разі визначення в самих законодавствах більш суворих покарань за несплату означених штрафів. Однак у них, як правило, такі санкції не передбачались.

У свою чергу, В. В. Кучма вважав, що поширенням штрафів у країнах Стародавньої Месопотамії намагалися витіснити кровну помсту, оскільки вона була несумісна з інтересами верховної влади. Передбачались штрафи й за майнові злочини. Вони замінювали поступово інші покарання. Особливо великі штрафи, відзначив науковець, накладались за крадіжку царського або храмового майна, які в 10–30 разів перевищували вартість украденого. Несплата штрафу каралася, на його переконання, стратою. Як особливість майнових покарань В. В. Кучма виділив практику «колективної штрафної відповідальності» общини за злочини, які скоєні на її території, у випадку, якщо не знайдено винного. «Община повністю відшкодовувала збитки людині, яку пограбували на її території, а якщо пограбованого було вбито, община виплачувала 60 сіклів срібла його родичам», – резюмував він².

Майнові покарання та штрафи в Стародавньому Єгипті призначалися в основному за крадіжку. Тут, як і в Стародавній Месопотамії, особливо великі штрафи мали сплачувати ті, хто спокусився на майно правителя або храму. Майно божественного фараона, як і майно храму, яке вважалося «річчю божою», було недоторканим. Царські імунні

¹ Немировская А. В. Система наказаний на Древнем Востоке. История вопроса. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 13: Востоковедение и африканистика*. 2010. Вып. 1. С. 57.

² Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков : в 2 ч. Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2001. С. 79–80.

грамоти захищали жерців, службовців, робітників храмів від посягання посадових осіб на власність святої обителі¹.

У грамоті Сети I храму «Задоволене серце Менмаатра в Абідосі» за крадіжку храмового майна передбачалося «нанесення 100 ударів» і стягнення з нього (тобто з крадія. – авт.) у власність цього храму... як відшкодування 100 за 1», за викрадення храмового пастуха – 200 ударів, а в разі зменшення стада – ще й відшкодування в стократному розмірі². Якщо ж хтось із посадовців: «начальник биків», «начальник собак» або ж пастух – продав хоч одну тварину, то він мав бути страчений, а його дружина, діти і все майно переходили у власність храму. Покупець, у свою чергу, мав відшкодувати храму в стократному розмірі за кожну придбану ним тварину³.

Щодо покарання за крадіжку приватного майна, то злодій зобов'язувався повернути вкрадене майно і сплатити в якості штрафу дво- чи трикратну вартість украденого. Цей штраф сплачувався на користь потерпілого. Однак останній міг відмовитися від стягування штрафу⁴. У тих випадках, коли вкрадені речі було знайдено, а злодій ні, то майно поверталось власнику. З поверненням майна слідство припинялося, а сама справа вважалася закритою⁵.

Вивчаючи законодавство Стародавнього Єгипту, І. М. Лур'є відзначив, що за крадіжку домашніх тварин покарання передбачалося більш жорстоке – відрубання рук.

¹ Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Журн. «Нева», 2000. С. 136.

² Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 147.

³ Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 117; Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 150.

⁴ Лурье И. М. Вказана праця. С. 114.

⁵ Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 485–486.

Це, на думку дослідника, пояснювалося тим, що домашні тварини мали важливе значення в житті пересічного єгиптянина того часу, оскільки від наявності в господарстві бика чи корови залежав не стільки добробут, скільки саме його життя¹.

На наш погляд, треба звернути увагу ще на одну обставину: у наявних джерелах не вказано, як вчиняли з тими крадіями, які не спроможні сплачувати великий штраф або у великому розмірі відшкодувати майно. Зважаючи на дослідження І. М. Лур'є, можемо припустити, що в таких випадках покарання призначалося більш жорстоке: або тілесне – побиття, або ж скалічення – відрубання рук².

Розмір штрафу чи пеня на повернення вкраденого встановлювалися єгипетським судом із урахуванням статусу потерпілого та майна, яке в нього вкрали. Також майнове покарання могли застосувати за неправдиве звинувачення особи в крадіжці чи неправдиве свідчення проти неї. У цьому разі за лжесвідчення майнове покарання (розмір штрафу, пеня за відшкодування майна) визначалось таке, яке мало бути призначене за самий злочин. Варто зауважити, що майнові покарання за лжесвідчення присуджувались у якості додаткових, а основними були тілесні, як правило, – побиття палками³.

За злочини проти влади, палацової або храмової власності підсудного могли позбавити майна. Це покарання призначалося як додаткове. Могла постраждати й родина злочинця. У цьому випадку конфіскація майна могла бути як основним, так і додатковим покаранням⁴.

Як особливість застосування майнових покарань єгиптолог О. Д. Берлев указав на позбавлення посад. Вивчаючи надписи на пам'ятках епохи Середнього царства, він дійшов висновку, що «посади були такими ж об'єктами власності,

¹ Лурье И. М. Вказана праця. С. 118.

² Там само. С. 118–120.

³ Там само. С. 120.

⁴ Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Журн. «Нева», 2000. С. 149, 339; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 482–483.

як земля, тварини, речі. Посади присвоювались і відчужувались, як і інше майно, до якого входили люди, а разом з ними й реальне забезпечення посади» Єгиптяни розрізняли приватне й посадове майно. «Відмінність ця полягала зовсім не в тому, що приватне майно було, так би мовити, постійною, а посадове – тимчасовою власністю. Оскільки тримання посади було спадковим, то ця різниця не помічалася. Суттєвим було лише те, що посадове майно було невід’ємне від посади й могло відчужуватися лише разом із нею», – зазначив науковець¹.

Таким чином, таке покарання, як зміщення з посади, автоматично позбавляло державного майна особу, яке вона, як правило, отримувала у спадок. Втрати ці для чиновника та його родини були доволі відчутними. В. Томсинов показав, що службова кар’єра чиновника по суті являла собою «накопичення посад», які той обіймав за час своєї діяльності. А з посадами збільшувалось і державне майно, яке передавалося йому у власність². Позбавлення посади – покарання, яке могло бути як основним, так і додатковим.

У Стародавній Індії майнові покарання були досить поширені. Навіть у перших сутрах указувався розмір компенсації за такий злочин, як убивство. Так, за вбивство кшатрія мали віддати тисячу корів, вайші – сто, шудри і жінки будь-якої варни – десять. Лише вбивство брахмана не підлягало майновому покаранню і санкція була суворішою. Худобу віддавали царю, який передавав її родичам загиблого. За такі послуги винний мав подарувати царю теля. Участь царя та велике майнове покарання мали на меті стримати родичів жертви від кровної помсти. З часом майнові покарання стали розглядатися як спокутування провини даром, який передається брахманам. Саме ж майнове покарання у вигляді штрафу стало характерною рисою давньоіндійського

¹ Берлев О. Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. М. : Наука, 1972. С. 254–255; Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. С. 293.

² Томсинов В. А. Вказана праця. С. 335.

правосуддя. Штраф накладався як основне або ж як додаткове покарання. Досить часто практикувалась конфіскація майна¹.

У своїх записках китайський паломник Фа Сянь (3–4 ст.) про Індію того часу пафосно писав: «Населення благоденствує, і немає такого, щоб палаци були віддані в підпорядкування чиновників... Цар править, не застосовуючи страт. А якщо є порушники законності, то обкладаються штрафом, у залежності від вини легким або важким, організатору заколоту всього лише відсікають праву руку»². Безумовно, що така ідеалізація не зовсім відповідала дійсності, проте згадування китайським мандрівником штрафів як одного із основних видів покарання в Індії було не безпідставним.

Майнові покарання, зокрема штрафи, були важливим джерелом поповнення державної казни. Тому законодавством Стародавньої Індії передбачалася велика кількість правопорушень, які каралися штрафами. Серед них: нездатність описати, охарактеризувати річ, про втрату якої заявлено (розмір штрафу визначався вартістю втраченої речі) (VIII, ст. 32); спроба приховати знайдений скарб чи його частину (конфісковували 1/8 частину майна або із врахуванням вилученого скарбу ця частина майна могла бути й меншою) (VIII, ст. 36); безпідставне звинувачення дівчини у втраті невинності (штраф 100 пан) (VIII, ст. 225); потрава худоби «на інших полях» (1,25 пана за кожну голову тварини, а вартість зіпсованого вражаю сплачувалась власнику поля) (VIII, ст. 241); привласнення будинку, ставка, саду або поля (шляхом залякування – 500 пан, іншим способом – 200 пан) (VIII, ст. 264); умисне чи неумисне псування чужого майна (відшкодування збитків власнику і штраф царю в розмірі нанесеного збитку) (VIII, ст. 288); порушення обряду жертвоприношення чи інших релігійних обрядів (VIII, ст. 388; IX, ст. 273); покидання своєї родини через небажання підтримувати її матеріально (штраф 600 пан) (VIII, ст. 389);

¹ Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. С. 127.

² Фа Сянь. Записки о буддийских странах. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 314.

псування системи водопостачання або крадіжка води із штучного ставка («перший штраф») (IX, ст. 281); невдале чаклунство (200 пан) (IX, ст. 290); помилка лікаря «стосовно не до людей» («перший штраф»), а «щодо людей» («середній штраф») (IX, ст. 284); підробка, псування, неправильна обробка коштовного каміння («перший штраф») (IX, ст. 286); свідчення в суді, якщо сталося нещастя з родичами, пожежа чи смерть близької людини і з того часу не минуло сім діб (сплата боргу та штраф) (VIII, ст. 108)¹; лжесвідчення в суді (штраф, конфіскація майна або страта) (VIII, ст. 74) тощо.

За лжесвідчення в суді штраф був диференційованим: якщо свідок давав неправдиві покази «через жадобу», то мав віддати тисячу пан, «через дурість» – карався «нижчим штрафом», через страх – «подвійним середнім штрафом», через дружні відносини – чотирикратним «нижчим»; через любов – десятикратним «нижчим», через гнів – подвійним «вищим штрафом», через невігластво – 200 пан, через безпечність – 100 пан (VIII, ст. 120, 121)².

З метою запобігання корупційних проявів у судах «вищий штраф» у державну казну сплачував той суддя, який вирішив переглянути вже затверджене царем рішення (IX, ст. 234)³.

Закони Ману, як бачимо, визначали три основних ступені штрафу: «нижчий», або перший, складав 250 пан; «середній» – 500 пан; «вищий» – 1000 пан (VIII, ст. 138)⁴.

Штраф був як основним, так і додатковим покаранням за крадіжку. Так, якщо злодій забере від колодязя мотузку або посудину, він карався штрафом в одну мащу і мав повернути на місце вкрадене (VIII, ст. 319)⁵. Але викрадення більше десяти кумбха зерна каралося значно суворіше: тілесно з виплатою вартості вкраденого в одинадцятикратному розмірі та поверненням забраного зерна власнику (VIII,

¹ Закони Ману. С. 278 – 343.

² Там само. С. 287.

³ Там само. С. 379.

⁴ Там само. С. 290.

⁵ Там само. С. 319.

ст. 320)¹. Такий само штраф накладався й за крадіжку коштовних металів, вартість яких не перевищувала п'ятдесяти пал (VIII, ст. 322)². Якщо вартість украденого була більшою, то передбачалося тілесне покарання або страта (VIII, ст. 321, 322)³.

У Дхармашастрі Яджнавалк'ї вказувалось, що покаранню підлягав не лише виконавець злочину, а й той, хто підбурював до нього: «Того, хто спонукає до здійснення грабежу, слід змусити сплатити подвійний штраф»⁴.

Характерним є те, що в Законах Ману містився доволі вичерпний перелік груп речей, викрадення яких каралося грошовою компенсацією. Встановлювалися чіткі штрафні санкції до кожної групи (VIII, ст. 326, 327, 328, 329, 330, 331)⁵.

Штрафні санкції передбачалися за образу словом. За образу брахмана кшатрій виплачував 100 пан, вайш'я – 250, а шудра карався тілесно. Якщо обляяли кшатрія, то брахман сплачував 50 пан, вайш'я – 25, шудра – 12. У разі образи брахмана рівним собі штраф визначався в 12 пан, а у випадку скривдження родичів (дружини, матері, дочки) штраф подвоювався (VIII, ст. 267, 268, 269)⁶. Штраф у 200 пан сплачував той, хто висловлював сумніви щодо благородного походження брахмана чи його вченості (VIII, ст. 273)⁷. Рукоприкладство стосовно брахмана жорстоко каралося. Якнайменше 100 пан штрафу призначалось за нанесену йому подряпину, з якої виступила кров (VIII, ст. 284)⁸. Вочевидь таке порівняно м'яке покарання призначалось із врахуванням немисних дій винного, які призвели до вказаних наслідків.

¹ Там само. С. 319–320.

² Там само. С. 320.

³ Там само. С. 320.

⁴ Безсонова Я. В. Дхармашаstra Яджнавалкьи как источник нормативного регулирования общественных отношений в Древней Индии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. № 1. С. 167.

⁵ Законы Ману. С. 320–321.

⁶ Там само. С. 311–312.

⁷ Там само. С. 312.

⁸ Там само. С. 314.

Разом з тим, брахман, який через жадобу, користуючись своїм становищем, принижував та примушував до служіння собі представників інших вищих варн, штрафувався на 600 пан. Ці кошти йшли не постраждалим від свавілля брахмана, а до царської казни (VIII, ст. 412)¹.

За образу людини з фізичними вадами винний штрафувався «за меншою мірою у каршапану» (VIII, ст. 274)². У сто пан каралась непристойна поведінка у ставленні до своїх рідних – батька, матері, брата, сина, а також неповага до гуру (VIII, ст. 275)³. Покарання за взаємну лайку між брахманом і кшатрієм визначалось накладанням штрафів: на першого «нижчий», а на другого – «середній». Якщо посварились вайш'я і шудра, то вони сплачували такі ж штрафи (VIII, ст. 276, 277)⁴.

Законодавство Стародавньої Індії доволі широко практикувало застосування штрафних санкцій за перелюбство. Так, у Артхашастрі перерахована різна ситуативна поведінка дружини, яка оцінювалась як непристойна та підлягала штрафуванню, зокрема: натяки на бажання статевих відносин «з чужим чоловіком» словесні або тілом (жінка сплачує 24 пани, а чоловік – подвійну суму); натяки на бажання статевих відносин та встановлення фізичного контакту: «хватування за волосся, укуси, шкрябання нігтями» (96 пан стягується з жінки, а чоловік вносить подвійну суму). У разі порушення встановленої судом заборони на відносини між чоловіком і жінкою передбачалися різні штрафи, враховуючи, чи була близькість між ними, чи ні. Великим штрафом карались і гомосексуальні відносини⁵.

Непорушність сімейних устоїв охоронялась давньоіндійським законодавством. В Артхашастрі наголошувалося,

¹ Там само. С. 334.

² Там само. С. 312.

³ Там само. С. 313.

⁴ Там само. С. 313.

⁵ Артхашастра или наука политики. С. 167–168.

що «у випадку, якщо жінка ставиться вороже до влади, здійснює проступки чи тікає від чоловіка, вона позбавляється права володіння жіночим майном, приданим і викупу»¹.

Майнові покарання в Законах Ману прописувалися за порушення встановлених норм поведінки між чоловіком і жінкою в залежності від їхньої варнової приналежності. Тут майнові покарання призначались здебільшого в якості додаткових: «Шудра, який проживає з жінкою двічінароджених варн, – під охороною чи не під охороною, – позбавляється: якщо не під охороною – дітородного члена й усього майна, якщо під охороною – усього, навіть життя. Вайш'я має бути оштрафований на все його майно після ув'язнення на рік; кшатрій повинен бути оштрафований на тисячу пан і поголений із сечею. Але якщо вайш'я чи кшатрій мають зв'язок із брахманкою не під охороною, вайш'ю треба оштрафувати в п'ятсот пан, а кшатрія – в тисячу». Якщо ж брахманка була під охороною, усім загрожувала смертна кара. Брахман, який зійшовся з рівною собі проти її волі, мав платити тисячу пан, а за згодою – п'ятсот. Така ж сума встановлювалась і за представниць інших вищих варн. У разі низького походження жінки накладався «вищий штраф» (VIII, ст. 374, 375, 376, 377, 378, 385)². Кшатрій і вайш'я за зв'язок з щудрянкою, яка була під охороною, штрафувалися на тисячу пан. У випадку, якщо співмешканкою вайш'я була представниця варни кшатрійів, сплата становила п'ятсот пан, а кшатрій міг обрати або ганебне покарання (гоління голови з сечею), або такий само штраф (VIII, ст. 382, 383, 384)³.

Законодавством Стародавньої Індії передбачались обставини, за яких штрафом замінялися більш суворі кари: вигнання, клеймування, тілесне покарання. У Законах Ману вказувалося, що представникам вищих варн, які «виконали

¹ Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 168; Ляшенко Е. Н. Правовое положение женщины по древнеиндийским источникам. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 215.

² Законы Ману. С. 328–329, 330.

³ Там само. С. 303.

покаяння як призначено, нехай цар не ставить клеймо на лобі, проте вони мають бути примушені сплатити царю вищий штраф» (IX, ст. 240). За однин і той же злочин передбачалася різна кримінальна відповідальність: у брахмана була альтернатива: або вигнання, або виплата «середнього штрафу», а іншим присуджувалась або конфіскація усього майна (якщо злочинне було неумисним), або вигнання (IX, ст. 241, 242)¹.

На цьому фоні дещо декларативний характер мала стаття про відповідальність царя: «Якщо якась проста людина повинна бути оштрафована на одну каршапану, тоді за [той же злочин] цар має бути оштрафований на тисячу: таке встановлене правило» (VIII, ст. 336)². Та зовсім ідеалістично звучить: «[Наприкінці життєвого шляху царю] треба роздати брахманам усе надбання, придбане штрафами, передати царство сину та закінчити життя в битві» (IX, ст. 323)³.

У підсумку маємо спростувати твердження О. М. Станкевичюса про те, що штрафи в Стародавній Індії накладалися лише за адміністративні правопорушення⁴. Викладений вище матеріал дає підстави зазначити, що суди признавали це покарання також при розгляді як цивільних, так і кримінальних справ.

Майнові покарання також застосовувались у Стародавньому Китаї. У науковій літературі вони спеціально не досліджувались. Щодо навчальних видань, то в них або зовсім не згадується про майнові покарання, або без будь-яких пояснень лише вказується на наявність серед інших видів покарань штрафів. Зрозуміло, що про розгляд особливостей майнових покарань у Стародавньому Китаї тут не йдеться⁵.

¹ Там само. С. 380.

² Там само. С. 322.

³ Там само. С. 393.

⁴ Станкевичюс А. М. Тора и другие: сравнительный анализ древних законов. СПб. : Реноме, 2015. С. 80–81.

⁵ Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 5–те, допов. Київ : Атіка, 2006. С. 31–38; Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 133–135; Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн :

В. С. Беліченко, порівнюючи кримінальні законодавства імперій Цинь і Західної Хань, відзначила, що штраф (*цзи*) застосовувався переважно до чиновників: «Ці штрафи за Цинь обчислювались не грошовим еквівалентом, а зброєю, тобто обладунками, щитом. На жаль, ніде не вказана вартість та їх кількість. Інколи *цзи* називалась рекрутська служба (як покарання). Людей відправляли служити на рік, два, або ж на 30 діб вони обкладалися трудовою повинністю»¹.

Отже, у імперії Цинь чиновники каралися штрафами, які являли собою визначену судом кількість військових обладунків, що мали бути передані війську. Вивчаючи соціальне становище китайського чиновника, М. Е. Льюїс писав: «Ці діячі, уже захищені своїми титулами, тим самим користувались додатковим привілеєм спокутування будь-якого проступку примусовими пожертвуваннями на користь імператорського війська... Люди без титулу й державної посади могли спокутувати провину за злочини лише через трудову повинність протягом призначеного терміну або через державне рабство...»².

Дійсно, існував так званий «відкуп від покарання» (*шу*). Іноді винного могли приговорити «до відкупу від покарання». Законодавством передбачалась можливість відкупитися від каторги, заслання, скалічення, кастрації й навіть смертної кари. О. К. Мазуркевич здійснив спробу реконструкції кримінального права Стародавнього Китаю за історичним джерелом «Ши цзі» («Історичні записки»), автором

навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стер. Львів : Новий Світ – 2000, 2008. С. 95; История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 : учеб. для вузов / под ред. Крашенинниковой Н. А., Жидкова О. А. М. : Норма, 1996. С. 59–60; История государства и права зарубежных стран : учеб. для вузов : в 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. 2-е изд., стер. М. : Норма, 2004. С. 66–76.

¹ Беліченко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 47.

² Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / пер. с англ. С. А. Белоусова. М. : Центрполиграф, 2016. С. 185.

якого є Сима Цянь (135–86 рр. до н.е.), і дійшов висновку, що відкупом могло замінюватися «будь-яке з п'яти видів покарань, але лише в тому випадку, якщо були сумніви в необхідності застосування покарань. Відкуп за клеймування складав 100 шуа; відрізування носа – 200 шуа; відсікання ніг – 400 шуа; кастрацію – 500 шуа; смертну кару – 1000 шуа»¹.

У «Відповідях на запитання про [цінські] закони» (*Фалюй да вєнь*) прописувалось: «А підбурює В [здійснити крадіжку]. Одного разу В йде [здійснювати крадіжку], проте не доходить, його ловлять. Обидва відкупаються від клеймування»². У період ранньої Хань, на думку Р. Крюгера, штрафами замінювались переважно покалічення, побиття палками та примусові роботи, оскільки «західна ідея тримання злочинців у непродуктивних та дорогих в утриманні тюрмах тут була невідома»³.

У випадку неспроможності засудженого сплатити всю суму його відправляли на каторжні роботи, де він заробляв на день 6 або 8 цяней залежно від того, надавалась їжа чи ні. Таким чином засуджений відпрацьовував борг. За часів імперії Хань така практика «відкупу від покарання» втратила юридичну силу і штрафи сплачувалися грошима, переважно золотом⁴.

¹ Мазуркевич А. К. Уголовное право Древнего Китая: попытка реконструкции по историческому источнику «Ши цзи». *Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу»*. 2013. № 6. С. 26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnoe-pravo-drevnego-kitaya-popytka-rekonstruktsii-po-istoricheskomu-istochniku-shi-tszi> (дата обращения: 02.08.2018).

² Законы о кражах / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 55–56.

³ Крюгер Р. Китай. История страны. М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. С. 155–156.

⁴ Законы об убийствах и избиениях / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 48.

У Стародавньому Китаї мати статус чиновника було почесно. Чиновник наділявся владними повноваженнями й перед ним відкривалася перспектива зростання власного добробуту. Однак стати чиновником було непросто. Передбачалось складання спеціальних екзаменів. У разі негативного результату кандидат підлягав штрафуванню¹.

За династії Хань на чиновника накладався штраф у чотири лян (*лян* – 15,5 г., міра ваги в ранньоханській імперії. – авт.) золотом за підробку імператорського указу, але лише в тому разі, якщо це не мало «поганих наслідків». А якщо такі наслідки були, то винний підлягав страті. Таку ж суму мав віддати той, хто загубив печатку й сам повідомив про втрату начальника повіту. За втрату офіційних документів, вірчої грамоти, перепустки, ключів від воріт – штраф два лян золота за кожную одиницю. На один лян золота штрафувався посадовець за «зміну ієрогліфів», тобто за підробку документа, який скоріш за все мав локальне, місцеве значення².

Велику суму штрафу сплачував той чиновник, який побив засудженого і той протягом двадцяти діб помер від нанесених поранень³.

Штрафні санкції в Хань могли накладатися за побиття батьків, наложниць, дружини рідного брата, родичів старшого покоління, а також батьків дружини. Тут винному призначався «відкуп від клеймування *най* (гоління бороди. – авт.)». У разі лише образи когось із родичів сплачувалось

¹ Корольков М. В. Судебник из Чжанцзяшань: некоторые проблемы изучения раннеханьских законодательных текстов на бамбуковых планках. *Общество и государство в Китае : XXXIX научная конференция*. Вып. 1. М. : Вост. лит., 2009. С. 43; Законы об убийствах и избиениях / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 48; Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 1–8 / введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. С. 23.

² Законы о подделке документов. С. 58–61.

³ Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / пер. с англ. С. А. Белоусова. М. : Центрполиграф, 2016. С. 198.

чотири лянн золотом. За Цінь такі ж злочини безальтернативно каралися клеймуванням і каторгою¹.

У епоху Цінь штрафні санкції могли накладатися на всю общину. Так, під час хвороби царя Чжао вана (306–250 рр. до н.е.) кожна община купила бика, якого було принесено в жертву задля одужання правителя. Однак цар був незадоволений такою «турботою підданих» і наказав накласти штраф на общини. Він полягав у тому, що кожна община мала виділити двох озброєних воїнів понад норму військової повинності. Така ж історія повторилась при захворюванні наступного царя Чжуан Сян-вана (249–247 рр. до н.е.)².

Однією з характерних рис системи кримінальної відповідальності Стародавнього Китаю є її філософське обґрунтування. Так, Гуань Чжун – перший радник царства Ці за часів правління Хуань-Гуна (684–643 рр. до н.е.) – у трактаті «Гуань-цзи» писав, що необхідно «вказати народу шляхи, що неминуче ведуть до смерті, встановленням суворих штрафів та покарань... [Якщо] встановити суворі штрафи і покарання, то народ буде уникати зла (тобто не скоювати злочинів. – авт.)»³. Штраф, на переконання політика, – один із ефективних засобів, за допомогою якого «народ можна привести в порядок»⁴. І коли «виховання та настанови увійдуть у традицію, кількість покарань і штрафів скоротиться – це непорушна істина», – стверджував він⁵. Як і в Законах Ману, у трактаті «Гуань-цзи» дещо ідеалістично йдеться про відповідальність царя: «Якщо люди, які завідують покараннями, не будуть уникати покарань і штрафів стосовно

¹ Законы об убийствах и избиениях. С. 53.

² Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). М. : Вост. лит., 1962. С. 77.

³ Цыренов Ч. Ц. Трактат Гуань Чжуана «Гуань-цзы», его место и роль в культурной традиции Древнего Китая. Улан-Удэ : Издат.-полигр. комплекс ФГБОУ ВПО ВСГАКИ, 2013. С. 157, 158.

⁴ Там само. С. 177.

⁵ Там само. С. 185.

членів сім'ї правителя, то чутки про могутність такого царства дійдуть до сусідніх ворожих держав»¹.

У Стародавньому Китаї практикувалось таке покарання. як конфіскація майна. Наявні джерела не дозволяють нам з'ясувати, наскільки часто застосовувалося це покарання. Проте маємо підстави стверджувати, що воно здебільшого призначалося як додаткове покарання, наприклад, за крадіжку. Л. С. Переломов у своїй роботі наводить роздуми китайського дослідника Морохасі з приводу можливого покарання за злочин – «перехід до ворога»: «... у випадку скоєння злочину злочинець залишається на волі, а його майно конфіскується у власність держави», і члени родини обертаються на державних рабів².

Такі ж санкції – конфіскація майна та обернення в рабство – широко застосовувались правителем Ер-Ші-хуаном у політичній боротьбі проти своїх братів та їх прибічників. У цей час за принципом колективної відповідальності постраждало багато безвинних людей, які втратили все майно та стали державними рабами³.

В античних державах майнові покарання знайшли широке застосування. У Стародавній Греції, наприклад, штрафи передбачалися не лише за скоєння злочину, а й за адміністративне правопорушення. Як повідомляє Аристотель, ще законодавством Харонда громадян, які ухилялися від участі в Народних зборах, від призначення на управлінську посаду або ж від виконання судових обов'язків, карали штрафом⁴. Подібні штрафні санкції передбачались і законодавством Драконта⁵.

¹ Там само. С. 195.

² Переломов Л. С. Вказана праця. С. 132.

³ Там само. С. 135.

⁴ Аристотель. Политика / пер. с древнегреч. С. М. Роговина. М. : РИПОЛ классик, 2010. С. 300; Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1994. С. 512; Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 70.

⁵ Античная Греция: проблемы развития полиса. Т. 1: Становление и развитие полиса / отв. ред. Е. С. Голубцова ;

До того ж, законодавством Драконта була заборонена кровна помста. Вона замінювалася конфіскацією майна та штрафом, який сплачувався родичам жертви¹.

Показовим є те, що закони Драконта ще визначали штрафи у вигляді голів худоби, і лише через тридцять років у законодавстві Солона йдеться про накладання за правопорушення грошових виплат².

Відомо, що штрафними санкціями в Стародавній Греції карали посадових осіб за хабар. Так, декрет, який було прийнято в Хіосі (перша пол. VI ст. до н.е.), упорядковував роботу органів влади поліса та встановлював штрафи магістрам, демархам, басилеям за хабар³.

Пізніше законодавством Солона кожен магістрат зобов'язувався наприкінці календарного року звітувати про свою діяльність. У разі визнання роботи незадовільною посадовця очікував публічний осуд і великий штраф – 10 талантів. Якщо магістрат неспроможний сплатити або не хотів цього робити, він виганявся з поліса на п'ять чи сім років⁴.

Афіни забезпечували захист своїм проксенам у містах, які входили до єдиного з ними військово-політичного союзу. Перші декрети, що надавали привілеї піроксенам, датовані 40-ми роками V ст. до н. е. За вбивство проксена злочинець мав понести таке покарання, як за афінського громадянина, а місто, де сталося вбивство, мало сплатити Афінам п'ять талантів штрафу⁵.

Г. А. Кошеленко, Г. Ф. Полякова, В. П. Яйленко и др. М. : Наука, 1983. С. 176.

¹ Круглов Е. А. Очерки истории государства и права античной Греции : учеб. пособие. Уфа : Вост. ун-т, 2000. С. 35; Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 93.

² Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI–V вв. до н. э. Л. : Наука, 1980. С. 19.

³ Античная Греция: проблемы развития полиса. Т. 1: Становление и развитие полиса / отв. ред. Е. С. Голубцова ; Г. А. Кошеленко, Г. Ф. Полякова, В. П. Яйленко и др. М. : Наука, 1983. С. 166.

⁴ Круглов Е. А. Вказана праця. С. 39.

⁵ Античная Греция: проблемы развития полиса. С. 362.

З метою послаблення політичних опонентів конфіскація майна і штрафи доволі широко застосовувались у політичній боротьбі за владу¹. Наочним прикладом може бути доля «батька афінської демократії» Перикла. Незважаючи на тривалу політичну діяльність, відстоювання демократії в Афінах, у 430 р. до н. е. проти нього було розпочато судовий процес, де вимагали звіту за 14 років перебування на посаді стратега, звинуватили у фінансових розтратах, присудили до сплати великого штрафу – 50 талантів та змусили скласти з себе повноваження стратега².

С. Г. Карп'юк, вивчаючи діяльність Клісфена, звернув увагу на участь Народних зборів у політичній боротьбі за владу в Афінах. Саме Народні збори ухвалювали постанови (*псефісми*), якими засуджувалися до страти прибічники Ісагора, давнього й активного ворога Клісфена. Цими ж постановами приймалися рішення щодо конфіскації їхнього майна та руйнування будинків, де вони проживали³.

Оскільки історія Стародавньої Греції – це історія війн, то зрозуміло, що питанням дисципліни та військовим злочинам приділялась особлива увага.

До військових злочинців могло бути застосоване таке покарання, як конфіскація майна. Так, у 481 р. до н.е. низка грецьких полісів об'єдналась і утворила Еллінський союз для боротьби проти персів. Союзники прийняли постанову, де наголошувалося на тому, що в разі добровільного переходу грека на бік ворога він мав понести суворе покарання

¹ Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 154; Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. С. 61, 108.

² Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 35; Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 401.

³ Карпюк С. Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в познеархаических Афинах. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 23.

після війни – конфіскацію усього майна, десята частина якого передавалася храму Аполлона Дельфійського¹.

Держава була зацікавлена в поповненні війська, тому неодружені чоловіки в деяких полісах сплачували штраф. Вони позбавлялися почестей та не мали права бути стратегами². Чоловік мав знайти собі дружину. Великий штраф сплачував той, хто спокусив непорочну дівчину або мав статевий зв'язок із заміжною³.

Старість дуже шанувалась греками. Турбота про батьків похилого віку, забезпечення їх пристойного існування було обов'язковим. Якщо громадянин ігнорує своїх батьків або родичів, які потребують допомоги та догляду, то на нього накладався штраф і часткова атимія⁴.

Великого значення греки надавали Олімпійським іграм. Вони проходили кожні чотири роки. До них спеціально готувались. Усі грецькі міста направляли на них своїх представників. На час їх проведення (7 діб) оголошувалося священне перемир'я, у разі порушення якого накладався великий штраф. У Олімпійських іграх брали участь лише греки, які складали особливу клятву, що вони є повноправними громадянами та не судимі. За порушення клятви передбачалась довічна заборона брати участь в олімпіадах та сплата чималого штрафу, який передавався храму на виготовлення бронзової статуї Зевса⁵.

У кримінальному праві Стародавнього Риму широко практикувалися майнові покарання. Штрафи та конфіскація майна фігурували як у якості основних, так і додаткових покарань.

¹ Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. С. 258–259.

² Блаватский В. Д. Античная цивилизация. М. : Наука, 1973. С. 110.

³ Лихт Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции / пер. с англ. В. В. Федорина. М. : Крон-пресс, 1995. С. 25.

⁴ Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. С. 150.

⁵ Бюттен А.-М. Вказана праця. С. 320; Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладі и Северном Причерноморье. Киев : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2009. С. 249.

Закони XII таблиць поступово обмежують застосування таліону штрафами. Так, за покалічення, якщо не відбулось замирення сторін, постраждалому ще надавалось право помсти за принципом рівної відплати (Табл. VIII, 2). За травмування, наслідком якого не стало каліцтво, сплачувався штраф: 300 асів за зламану кістку вільній людині, удвічі менше отримував раб (Табл. VIII, 3)¹. «За злочини менш важливі приватна помста вже, однак, забороняється: потерпілому надавалось лише право вимагати на свою користь визначений штраф. Цей штраф не є штрафом у сенсі нашого кримінального права; він не стягується державною владою для себе (не йде до казни), а розглядається як приватний борг постраждалому, який він може стягувати, але може й не стягувати. Він є заміною попередніх добровільних угод; він уже таксований державою, але й тільки: решта вирішується за початком приватного, цивільного права...», – писав історик права І. О. Покровський².

Варто зауважити, що до середини V ст. до н.е. штраф стягувався худобою, як правило, вівцями та биками. Законом Атернія-Тарпея 454 р. до н.е. один бик чи десять овець прирівнювались до 100 асів (асс – один римський фунт міді. – авт.)³. Штрафні санкції призначали магістрати, по суті, на власний розсуд, без дотримання особливих формальностей. Було встановлено максимальний розмір штрафу – 30 биків і дві вівці, що в грошовому еквіваленті складало суму у 500 асів, які могли накладати магістрати. До того ж, магістрат не мав права накладати штраф на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного. Якщо штраф перевищував максимально встановлену межу, то на рішення магістрату

¹ Законы XII таблиц. *Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана.* М. : Зерцало, 1997. С. 10–11.

² Покровский И. А. *История римского права.* СПб. : Лестний Сад, 1998. С. 58.

³ Ливий Тит. *История Рима от основания города.* Т. I / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1989. С. 526.

можна було подати скаргу до Народних зборів, оскільки лише вони могли накласти більший штраф¹.

Як відзначив історик права О. О. Іванов, у Стародавньому Римі «найпоширенішою реакцією на правопорушення було матеріальне відшкодування, яке йменувалося пеня (*poena*). Це слово мало багато значень і могло розумітися як покарання, нагорода, помста, плата, викуп, задоволення»².

Характерним є те, що Законами XII таблиць визначались фіксовані штрафи за деякі правопорушення. Наприклад, за «образу» (тілесне ушкодження) винний виплачував двадцять п'ять асів (Табл. VIII, 3)³.

У Стародавньому Римі крадіжки відносилися до приватного, а не до публічного права. Тому у випадку скоєння злочину потерпілий за власною ініціативою встановлював розмір штрафу, який стягувався через суд у порядку звичайного цивільного позову. Згодом держава в примусовому порядку починає впорядковувати такі відносини та поширювати свою юрисдикцію на ці справи⁴.

Законами XII таблиць приписувалося зловленого крадія, при якому знайшли викрадене, якщо це вільна людина, то карати тілесно та видавати постраждалому; якщо раб – стратити; якщо неповнолітній, то за рішенням претора могло призначатись або тілесне покарання, або відшкодування збитків (Табл. VIII, 14). Визначався штраф у розмірі потрібної вартості вкраденої речі в тому випадку, коли її знахо-

¹Ткаченко В. В. Кримінальне право і судочинство Стародавнього Риму. *Наука і правоохоронна*. 2015. № 3 (29). С. 111–112; Кофанов Л. Л. Винидикция в римском публичном праве. *Юридические записки*. 2011. № 1 (24). С. 9.

²Іванов А. А. Римское право. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2012. С. 54.

³Законы XII таблиц. *Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана*. М. : Зерцало, 1997. С. 11.

⁴Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : навч. посіб. Львів : Ред.-вид. відд. Львів. ун-ту, 2000. С. 8.

дили при обшуку (Табл. VIII, 15 а.). Якщо крадія не було схоплено на місці скоєння злочину з речовими доказами, дозволялося звернутися до суду з двома позовами: про сплату штрафу та про повернення вкраденого. У разі позитивного вирішення справи потерпілому виплачувалася подвійна сума від вартості вкраденого як штраф (Табл. VIII, 16) і поверталось вкрадене або його вартість¹. Таким чином, стягувалася у сукупності потрібна вартість речі². Ці штрафні санкції підтверджувались також Інституціями Гая³.

Грабіж до середини I ст. до н. е. розглядався як різновид крадіжки, але з часом набув самостійного змісту й трактувався як відкрите та насильне відбирання чужого майна. У тому випадку, якщо майно було державне, винному загрожувала страта. А якщо приватне, то засуджений мав протягом поточного року сплатити штраф, який у чотири рази перевищував вартість украденого майна, а після закінчення року – сплати номінальну вартість майна⁴.

Отже, у кримінальному праві додержавного і республіканського періодів історії Риму не було розподілення на умисне й неумисне нанесення шкоди. З часом будь-яке незаконне діяння отримало свій термін – «делікт». У залежності від того, кому завдана шкода, делікти поділялися на публічні (якщо порушувались інтереси держави) та приватні (у разі заподіяння шкоди інтересам приватної особи). Законами XII таблиць передбачались фіксовані штрафи за такі делікти, як крадіжка чужого майна, пошкодження чи знищення чужого майна та «образи» – нанесення тілесних ушкоджень римському громадянину⁵. На межі III–II ст. до

¹ Там само. С. 11–12.

² Римское частное право : учеб. / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М. : Зерцало-М, 2012. С. 73–74.

³ Институции Гая. Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. С. 113.

⁴ Иванов А. А. Вказана праця. С. 52–53.

⁵ Чичеров Е. А., Назаркина Н. В. Развитие уголовного права в Древнем Риме. Юридические науки: проблемы и перспективы : материалы IV Междунар. науч. Конф. (г. Казань, май 2016 г.). Казань : Бук, 2016. С. 40. URL:

н.е. претором було видано окремий едикт про зміну критерію оцінки завданої шкоди – *Edictum de iniuriis aestumandis*, відповідно до якого кожному образу мусили розглядати з урахуванням статусу осіб: як кривдника, так і ображеного. Також мали враховувати, чи був намір у винного нанести образу¹.

В імперський період у разі вбивства вже враховували, умисне воно чи ні. Якщо вбивство сталося через нещасний випадок, то на винного могли накласти штраф, враховуючи статус загиблого, визначався його розмір. Так само відбувалося у випадку насильної кастрації вільної людини: якщо винний громадянин Риму, то ніс відповідальність «за законом Корнелія» із конфіскацією майна на користь Римської держави; якщо раб, то йому загрожувала страта².

Наприкінці республіки та на початку імперського періоду значно зростає кількість правопорушень, які стали входити до складу публічного делікту, що вже йменується як «злочин». Штрафні санкції накладаються на більшу кількість правопорушень, хоча окремого кримінального кодексу, який би містив характеристику злочинів та покарань за них, не було видано. Визначення покарання з кримінальної справи залежало від суб'єктивної думки імператора або уповноважених на це посадовців³. Покарання за крадіжку так званого «священного майна» нерідко прописувалось у статутах храмів. Так, у статуті храму Юпітера Лібера в Фурфоні, прийнятому в 58 р. до н.е., указувалось покарання за

<https://moluch.ru/conf/law/archive/181/10253/> (дата обращения: 10.08.2018).

¹ Марей А. М. *Iniuria* в системе римских частных деликтов. Д.47.10: проблемы перевода и интерпретации. *Дигесты Юстиниана* / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VIII: Статьи и указатели. М. : Статут, 2006. С. 166.

² Ульпиан Д. Об обязанностях проконсула / пер. с лат. и коммент. А. Л. Смышляева. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 198.

³ Чичеров Е. А., Назаркина Н. В. Развитие уголовного права в Древнем Риме. *Юридические науки: проблемы и перспективы* : материалы IV Междунар. науч. Конф. (г. Казань, май 2016 г.). Казань : Бук, 2016. С. 40. URL: <https://moluch.ru/conf/law/archive/181/10253/> (дата обращения: 10.08.2018).

крадіжку, а саме штраф, який мав бути накладений на розсуд еділа. При цьому зазначалось, що мешканці міста можуть виправдати винних. У статуті священного гаю біля міста Сполецій заборонялося виносити чи вносити будь-що з цього місця. Порушення встановленої заборони каралося жертвоприношенням бика і виплатою трьохсот асів. Штрафні санкції, які учетверо перевищували вартість украденого, передбачались статутом міста Тарента¹.

Зважаючи на відсутність єдиного кодексу законів, маємо відзначити, що основним джерелом, яке дозволяє з'ясувати встановлення штрафних санкцій за злочини, є закони, декрети, едикти, рескрипти та інші документи римських імператорів. Так, Фабіїв закон, який було прийнято у II або I ст. до н.е., установлював кримінальну відповідальність за викрадення вільних людей з метою продажу їх у рабство. Домініцій Ульпіан (170–228 рр.) повідомляв, що «на підставі Фабієвого закону несе відповідальність усякий, хто ховає, ув'язнює або тримає в кайданах, продає чи купує вільнонародженого римського громадянина, а також особу, відпущену на волю в Італії, або ж пособник у подібних справах. Відповідно до першої глави того ж самого закону в покарання призначається (штраф) у 100000 сестерцій. Якщо цей проступок зробить раб (без) відома господаря, то останньому призначається штраф у 50000 сестерцій». Таку ж суму сплачував той, хто підбурював чужого раба до втечі від свого хазяїна або продав чи купив раба проти волі господаря. Той, хто підбурював до цього злочину, карався, як і злочинець².

Сплатою значної суми карався той, хто прийняв чи дав притулок особі, яка у вигнанні. У тому разі, якщо вигнання було присуджено за тяжкий злочин, за надання притулку покарати могли так само вигнанням³.

¹ Сморгков А. А. Правовая защита священного имущества в Древнем Риме (sacrilegium в 48 книге Дигест). *Дигесты Юстиниана* / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VIII: Статьи и указатели. М. : Статут, 2006. С. 191.

² Ульпиан Д. Об обязанностях проконсула / пер. с лат. и коммент. А. Л. Смышляева. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 207–208.

³ Там само. С. 213.

Імператор Пій (138–161 рр.) вніс доповнення до закону Октавіана Августа (27 р. до н.е. –14 р.) про крадіжку з державного монетного двору, яким посилювались покарання за казнокрадство. В залежності від рангу особи, що вчинила злочин, визначалось покарання – вигнання чи каторга. За викрадення породи та виплавляння з неї золота загрожував великий штраф – сплата до казни чотирикратної вартості вкраденого¹.

Законом Октавіана Августа передбачався штраф у 20 золотих за спробу штучного збільшення ціни на хліб чи за тримку корабля, який доставляє зерно до міста².

Також штрафи передбачалися за порушення судового процесу. У рескрипті імператора Трояна (98–117 рр.) до Юлія Фронтоні вказувалося на необхідність застосовувати покарання до свідків та звинувачених, які ігнорували виклики до суду й не з'являлися на його засідання. Якщо злочин не тяжкий, то «до відсутніх краще встановлювати покарання в яких-небудь грошових штрафах або такі, які торкаються громадянської честі». А у випадку тяжкого злочину передбачались і більш суворі покарання³. Римський юрист Ульпіан повідомляв, що відповідальність за неявку звинуваченого до суду ніс також поручитель: «У випадку, коли розмір штрафу не вказаний у договорі про поручительство чи в декреті презида і не вдалося з'ясувати, яку суму слід платити за звичай, презид повинен постановити, скільки треба заплатити»⁴.

Високими штрафами в п'ятсот золотих монет каралися злочини проти порядку управління. До них відносили умисне псування офіційних документів, виставлених на загальний огляд⁵.

¹ Там само. С. 199.

² Там само. С. 207.

³ Там само. С. 196.

⁴ Там само. С. 208.

⁵ Першина Ю. В. Наказания за должностные и воинские преступления в римском уголовном праве. *Концепт*. 2016. № 3 (март). С. 67. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16052.htm> (дата обращения: 07.08.2018).

Великим штрафом могли покарати за чинення перешкод під час проведення набору до війська або за ухилення від військової служби¹.

Крім смертної кари, конфіскація майна і штрафи були доволі поширеними покараннями в Стародавньому Римі за звинуваченням у державній зраді. Про це свідчать судові процеси Емілії Лепіди (20 р.), Клуторія Пріска (21 р.) та Кремуція Корда (25 р.)².

Отже, конфіскація майна (повна або ж часткова) в Стародавньому Римі, як і в Греції, широко застосовувалась у політичній боротьбі. Це була дієва міра, оскільки позбавляла політичних опонентів можливості проводити активну самостійну політику, робила їх матеріально залежними від тих обставин, у які ті потрапляли.

Вигнання та конфіскації майна могли також присудити за «обман астрологів», поширення астрології як псевдонауки, чаклунство тощо³.

Заслугує на увагу рескрипт Адріана (117–138) адресований Аквілію Брадуа, який роз'яснював, що мав право мати засуджений. Це одяг, який був на засудженому, дрібні гроші на їжу або «легкі кільця» вартістю не більше п'яти золотих. Усе інше, що мав із собою засуджений, конфісковували. Конфісковане не розглядалось як прибуток. З відібраних речей створювався спеціальний фонд, з якого виділялися гроші на пергамент «деяким офіціалам», нагороди вої-

¹ Ливий Тит. *История Рима от основания города*. Т. I / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1989. С. 221–222; Ливий Тит. *История Рима от основания города*. Т. II / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1991. С. 190.

² Вержбицкий К. В. Из истории процессов о государственной измене (*laesa maiestas*) в Римской империи: дела Эмилии Лепиды, Клутория Приска и Кремуция Корда (20, 21 и 25 гг. н. э.). *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 1 (13). С. 74–75.

³ Ульпиан Д. Об обязанностях проконсула / пер. с лат. и коммент. А. Л. Смышляева. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 196–197.

нам за подвиги, а також «щоб обдаровувати відтіля варварів, які прибули до президи чи в складі посольства, чи з якогось іншого приводу».

Таким чином, вища міра покарання за порушення звичаїв, традицій та законів була розповсюджена в Стародавньому світі. Смертна кара поширювалася на всі верстви суспільства. Незважаючи на наявність великого арсеналу способів позбавити людину життя, домінуючим було не стільки завдання болю та страждань, скільки бажання якомога скорішої відплати. За часів існування імперій покарання смертю застосовувалося здебільшого проти залежних верств населення. Під час здійснення смертного покарання пріоритетним, наприклад, у Стародавньому Китаї чи в Стародавньому Римі, стало бажання завдати засудженому максимум страждань, що дозволяло отримати задоволення від спостереження за муками злочинця, у зв'язку з чим способи і методи екзекуції стали більш різноманітними.

Такий вид кримінальної відповідальності, як тілесне покарання, був також поширеним у країнах стародавнього світу. При призначенні самого покарання принцип таліону не був базовим. Поступово таліон замінюється більш раціональним підходом – сплатою штрафу або компенсацією потерпілій стороні. Особливо це можна побачити в шумерському, давньоєврейському та, навіть, у вавилонському законодавстві. Особливості застосування тілесних покарань були в стародавні часи в Індії та Китаї. Вони вирізнялися надмірною жорстокістю і застосовувались здебільшого для підтримання встановленого порядку в державі (Індія) та централізації влади правителя (Китай). У період античності різноманітні тілесні покарання застосовувалися переважно до рабів і вирізнялися надзвичайною жорстокістю, особливо в Стародавньому Римі. До вільних людей, в основному, побиття призначалось як додаткове тілесне покарання.

Щодо майнових покарань, то вони широко застосовувалися в державах Стародавнього світу. Введенням штрафних санкцій Законодавці намагався обмежити кровну помсту, яка послаблювала владу та державу. Розмір штрафу в законодавствах стародавніх держав був або фіксованим,

або визначався у частках його купівельної вартості з урахуванням соціального статусу як потерпілого, так і винного. У Китаї практикувалася «колективна штрафна відповідальність». Установлювалась система відкупних штрафів за більш суворі покарання (Індія, Китай).

З часом у Стародавньому Римі при призначенні штрафів враховувалися суб'єктивні обставини скоєння злочину: соціальний стан потерпілого, наявність умислу, ступінь участі тощо. За імператорських часів штрафні санкції поширюються на більшу кількість правопорушень. Характерним є те, що єдиного кодексу щодо застосування покарань не було. Тому розмір штрафу, як правило, залежав від суб'єктивного розуміння скоєного злочину імператором або уповноваженою на це посадовою особою. Конфіскація майна (повна або часткова) все частіше застосовується як додаткове покарання за тяжкі злочини. Воно стає суттєвою складовою політичної боротьби. До того ж, конфісковане йшло до державної казни, тим самим зміцнюючи владу та послабляючи політичних супротивників.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне історико-правове дослідження становлення і розвитку інституту покарання в праві держав Стародавнього світу дає підстави сформулювати обґрунтовані положення, висновки та результати, які полягають у наступному:

1. Розуміння покарання в країнах давньосхідної та античної цивілізації мали схожі та відмінні риси. Так, покарання у більшості країн Стародавнього світу розглядалося як божественна кара, яка має невідворотний характер. Як правило, в давніх трактатах і вченнях пояснювалось, що злочинця очікувало не лише земне покарання, а й потойбічне. Влада правителя пояснювалась і сприймалася як богом чи богами дана, а тому визначені ним покарання сприймалися як єдино справедливі, незважаючи на їх жорстокий характер. Покарання в політико-правових трактатах Стародавньої Індії, філософських ученнях Стародавнього Китаю, літературних творах Стародавнього Єгипту фігурує як необхідний засіб, «інструмент» правителя в управлінні державою. Саме таке розуміння сутності покарання було притаманне давньосхідним деспотіям. Разом з тим, дослідження розуміння покарання в країнах Стародавнього світу показало наявність певних відмінностей у світогляді давніх етносів на місці та значення покарання. Так, у Китаї покарання розглядалося у єдиній взаємопов'язаній системі разом із нагородами (а інколи ще з настановами), у Єгипті зло сприймалося як об'єктивна необхідність існування двополярного світу в гармонії, а покарання мало відновити порушений порядок, у Індії – це могутня енергія, якою треба розумно і вміло управляти тощо.

2. Серед основних чинників, що впливали на становлення та розвиток інституту покарання в стародавніх державах були релігія та міфологія, звичаї та традиції давніх етносів, існуючий політичний режим, ступінь централізації державної влади, розвиток політичних і демократичних інститутів, економічний стан держави, географічні та кліма-

тичні умови тощо. Покарання стародавньої доби мали глибоко сакральний характер. Здебільшого пояснення таких понять та категорій як «злочин», «покарання», «справедливість», «невідворотність покарання», «відплата» та ін. базувалося на релігійно-міфологічних уявленнях того часу. Серед звичаїв, які відіграли помітну роль у становленні інституту покарання була кровна помста. Цей звичай, який зберігся з часів родового ладу, став суттєвою перешкодою в розвитку системи покарань у стародавню добу. Завдяки релігії та традиціям за деякі правопорушення передбачались суворі покарання. Так, перелюбство, яке сьогодні в демократичних країнах розглядається як порушення норм моралі, у давнину розглядалося як кримінальний злочин, який жорстоко карався. Принцип таліону у тій чи іншій мірі відображався у тогочасному позитивному праві.

У давньосхідних деспотіях прослідковується тенденція застосування жорстоких покарань, яка залежала не стільки від тяжкості вчиненого злочину, скільки від загрози скоєного існуючій центральній владі. Тому за однакові злочини могло призначатися різне покарання, адже призначення та застосування покарання в стародавніх державах безпосередньо обумовлювалося ступенем розвиненості та потребами того чи іншого суспільства.

3. У юридичних пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: переважна більшість законодавчих норм складена у казуїстичній манері. Особливістю текстів давніх законодавств є відсутність абстрактного аналізу та чітких формальних розробок, а причинний зв'язок підмінявся асоціативно-аналоговим і, зрештою, детальний опис значно переважає над теоретичними узагальненнями. Схожою є структура законів: спочатку йшов пролог, де розповідалося про божественне походження правителя та його справедливості при визначенні навіть найсуворішого покарання, а потім викладалися правові положення. До загальних рис законодавства давньосхідних країн можна віднести відсутність чіткої межі між моральними та правовими нормами; мораль і право представляли собою цілісну єдину нормативно-регулятивну систему, яка в основному витісняла

кровну помсту, покарання базувалося на принципах справедливості, невідворотності та відплати.

Незважаючи на схожість низки норм та базових принципів побудови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо. До того ж, поступалися вони також за ступенем розробленості правових інститутів та рівнем юридичної техніки. Визначення загальних та специфічних рис у законодавствах різних країн Стародавнього Сходу дозволило більш точно та системно проаналізувати еволюцію інституту покарання в державах античного світу.

Характерною рисою ранніх законодавств є встановлення жорстоких покарань навіть за незначну провину, тим більше за зазіхання на приватну власність. Особливістю було те, що при визначенні покарання законодавством враховувалися стать та соціальний стан злочинця, що свідчить про вибірковість покарання. Це підтверджує і встановлена з часом система відкупів від покарань, навіть від смертної кари. Розмір відкупних штрафів встановлювався настільки великим, що більшість населення була неспроможна його сплатити. Разом з тим, заміщення смертної кари за вбивство сплатою штрафу свідчить про спробу витіснити на законодавчому рівні такий рудимент у житті давніх суспільств як кровна помста.

4. У законодавствах Стародавніх Греції та Риму можна визначити риси схожі з законодавством країн давньосхідної цивілізації, зокрема, точність визначення покарання за конкретний злочин. Характерним було те, що на відміну від країн Стародавнього Сходу, де здійснювалися спроби законодавчо замінити кровну помсту штрафами, у Греції, наприклад, вона заміщувалась вигнанням, про що свідчить законодавство Драконта. Разом з тим, у античних законодавствах Греції та Риму простежується тенденція, щодо обмеження застосування смертної кари судовою процедурою розгляду скоєного злочину, тяжкістю злочину, передбаченням обставин щодо пом'якшення вини, періодичним оголошен-

ням амністії тощо. Встановлюється заборона щодо призначення окремих покарань (зокрема обертання в рабство) до громадян своєї держави.

5. В античному Римі сформувалось сучасне розуміння права, його структура та термінологія. Покарання набуло сучасного трактування. У кримінальному праві Стародавнього Риму склалась відносно стала система покарань, яка передбачала при кваліфікації правопорушення з'ясування сукупності важливих обставин для визнання діяння злочинним. Сама система покарань Стародавнього Риму пройшла декілька етапів розвитку, які мали свої особливості. У ранньоримському праві присудження кримінального покарання від імені народу чітко не визначало форму застосування покарання. Воно призначалось додатково на розсуд вищих магістрів. З розвитком кримінального законодавства покарання стало конкретним та залежало від виду та обставин скоєння злочину. Залежно від характеру скоєння злочину стали застосовувати до основного ще й додаткові покарання. З часом у давньоримському кримінальному праві визначаються деякі загальні критерії визначення форми кримінального покарання, які відповідали загальній меті – залякуванню та відплаті за вчинений злочин та заподіяну шкоду.

6. Аналіз історичних пам'яток права, масиву вітчизняних та зарубіжних історико-правових джерел дозволив визначити своєрідність системи так званих «символічних» покарань, яка існувала в Стародавньому Китаї за часів Яо і Шуна та повторно введена у 167 р. до н.е. імператором Сяо-венем, насамперед, через їхню мету – приниження особистості злочинця через загальний осуд суспільства.

До того ж «символічне» покарання з позицій сучасного праворозуміння доцільно трактувати як профілактично-попереджувальний захід, адресований злочинцю щодо неприпустимості повторних злочинних дій. У разі рецидиву злочину такі покарання не застосовувались.

7. Досліджені у роботі пам'ятки права не дають підстав стверджувати про існування в системі покарань такого виду як тюремне ув'язнення.

Згадки у першоджерелах Стародавніх Єгипту, Індії, Китаю, Вавилону та античних держав про тюремні установи та утримання в них арештантів здебільшого свідчать про те, що це були місця тимчасового утримання звинувачених, проведення допитів, тілесних покарань та страт. Тюрми будувались у багатолюдних місцях: біля ринкових площ, на перехресті великих шляхів та вулиць тощо. Арешт та привід до тюрми відбувався публічно, тобто тюремне ув'язнення виконувало функцію залякування, своєрідного попередження кожному, що може з ним статися у разі скоєння злочину.

8. Публічністю вирізнялось і виконання покарання, яке також переслідувало дві мети – залякування та попередження щодо можливих наслідків у випадку скоєння злочину.

9. Найбільш поширеним покаранням у давньосхідних деспотіях була смертна кара та тілесні покарання, які могли призначатися до всіх підданих без особливих винятків. У античних державах до позбавлених будь-яких прав рабів, здебільшого застосовували найтяжчі покарання. Непоодинокими були випадки коли за злочин свого господаря відповідальність ніс раб. Отож, в античний період, особливо в Стародавньому Римі, саме до рабів застосовувались найжорстокіші тілесні покарання та страти.

10. Принцип колективної кримінальної відповідальності (кругової поруки), який знайшов своє ідеологічне обґрунтування у Стародавньому Китаї був відомий і в інших країнах давньосхідної цивілізації, де встановлювалось деспотичне правління. Колективні страти відомі й у Стародавньому Римі, коли за часів диктатора Луція Корнелія Сулли складались проскрипції, до яких вносилися прізвища тих, хто на думку правителя представляв для нього та його владі загрозу. Колективні покарання мали під собою політичне підґрунтя, хоча у Стародавньому Єгипті призначались і за релігійні злочини.

11. Дослідження становлення та розвитку інституту покарання в державах Стародавнього світу наочно показує, що встановлення та підтримання правопорядку в країні не

залежить безпосередньо від акцентованого застосування суворих покарань. Напроти, правопорядок має ґрунтуватися на демократичних та соціальних цінностях, повазі до закону, наданням громадянину прав і свобод, що гарантовані Конституцією. Покарання має виконувати не лише карну, а й охоронну функцію – захищати від злочинних посягань державу, суспільство та кожного громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрашкевич М. М. Эволюция идеи о преступлении и наказании. Одесса : Экон. тип., 1903. 48 с.
2. Баршев С. М. Общие начала теорий и законодательств о преступлениях и наказаниях : в 2 разд. М. : Тип. ун-та, 1841. 250 с.
3. Генкин Н. С. О тюремном заключении. *Московские университетские известия*. 1870. № 4. С. 224–304.
4. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. С подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. 3-е изд. Киев : Изд. Ф. А. Иогансона, 1891. 850 с.
5. Колоколов П. Е. Уголовное право. Общая часть : лекции. М., 1900. 459 с.
6. Познышев С. В. Основные вопросы учения о наказании. М. : Моск. ун-т, 1904. 408 с.
7. Пионтковский А. А. Уголовное право (пособие к лекциям). Часть общая. Казань : Типо-литогр. Император. Казан. Ун-та, 1913. 127 с.
8. Сомнер М. Г. Древний закон и обучай. Исследования по истории древнего права / пер. с англ. А. Амона и В. Дерюжинского ; под ред. М. Ковалевского. М. : Изд. ред. Юридического вестника, 1884. 312 с.
9. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. М. : Астрель, 2006. 618 с.
10. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая, т. 1. СПб. : Гос. тип., 1902. 823 с.
11. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. СПб. : Тип. М-ва путей сообщения (А. Бенке), 1889. 514 с.
12. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики. Понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права. Ч. I–III. Харьков : Тип. Печат. дело кн. Н. Н. Гагарина, 1905. 534 с.

13. Чубинский М. П. Курс уголовной политики. Ярославль : Тип. Губерн. правления, 1909. 441 с.
14. Познышев С. В. Учение о карательных мерах и мере наказания. М. : Типо-литогр. Рус. товарищества печат. и издател. дела, 1908. 181 с.
15. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М. : Территория будущего, 2005. 800 с.
16. Есипов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть общая: Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1894. 420 с.
17. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 464 с.
18. Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с. (Культурно-исторические памятники Древнего Востока / под общ. ред. Б. А. Тураева ; Вып. 1).
19. Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : в 2 ч. М. : Вост. дом, 2002. 464 с.
20. Бичурин Н. Я. Статистическое описание Китайской империи : С приложением географической карты на пяти листах : в 2 ч. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1842. 279 с.
21. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых древностей / пер. с нем. студентов Императорского Харьковского Университета А. (М.+В.). Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1890. 322 с.
22. Гуревич Я. Г. История Греции и Рима. Курс систематический. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 276 с.
23. Лазарев Г. М. Развитие власти в древнем мире. СПб. : Изд-во О. Е. Грозмани, 1908. 100 с.
24. Покровский И. А. История римского права. СПб. : Летний Сад, 1998. 560 с.
25. Стоянов А. Н. Уголовное право Рима от древнейших времен до Юстиниана включительно. *Записки Харьковского университета*. 1895. № 3. С. 99–130.
26. Хвостов В. М. История Римского права : пособие к лекциям. М. : Тип. Товарищества И. Д. Сытина, 1907. 463 с.
27. Черри Р. Развитие карательной власти в древних общинах / пер. с англ. с предисл. и примеч. П. И. Люблинского. СПб. : Сенат. Тип., 1907. 111 с.

28. Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. 608 с.
29. Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзиба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. : Мысль, 1989. 479 с.
30. История древнего мира. Ранняя древность / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1989. 470 с.
31. Авдиев В. И. Идеология обоготворения царя и царской власти в Древнем Египте. *Историк-марксист*. 1935. № 8–9. С. 133–152.
32. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. 357 с.
33. Лурье И. М. К истории древнеегипетского законодательства времени нового царства (опыт реконструкции). *Вестник древней истории*. 1946. № 3. С. 27–45.
34. Лурье И. М. Храмовый суд в Древнем Египте во времена Нового царства. *Вестник древней истории*. 1949. № 2. С. 32–39.
35. Струве В. В. История Древнего Востока. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 491 с.
36. Берлев О. Д. «Рабы царя» в Египте эпохи Среднего царства : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л., 1965. 18 с.
37. Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Журн. «Нева», 2000. 560 с.
38. Постовская Н. М. Начальная стадия развития государственного аппарата в Древнем Египте (По данным источников, современных архаическому периоду). *Вестник древней истории*. 1947. № 1. С. 233–249.
39. Редер Д. Г. Законодательство в Древнем Египте. *Культура Древнего Египта* / отв. ред. И. С. Кацнельсон. М. : Наука, 1976. С. 279–289.
40. Дандамаев М. А. Свидетельские показания рабов в суде в Вавилонии VI в. до н. э. *Вестник древней истории*. 1968. № 1. С. 3–12.
41. Дандамаев М. А. Храм и государство в поздней Вавилонии. *Вестник древней истории*. 1966. № 4. С. 17–39.

42. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. М. : Изд-во вост. лит., 1959. 304 с.

43. Дьяконов И. М. Государственный строй Древнейшего Шумера. *Вестник древней истории*. 1952. № 2. С. 13–37.

44. Струве В. В. Государство Лагаш. Борьба за расширение гражданского права в Лагаше XXV–XXIV вв. до н. э. М. : Изд-во вост. лит., 1961. 104 с.

45. Струве В. В. Община, храм, дворец. *Вестник древней истории*. 1963. № 3. С. 11–34.

46. Скрипилев Е. А. Основные черты права Древнего Востока (Законы Хаммурапи) : лекция. М., 1964. 36 с.

47. Якобсон В. А. Законы Хаммурапи как источник по истории Древней Месопотамии : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 / Ин-т востоковедения. Л., 1988. 41 с.

48. Якобсон В. А. Возникновение писаного права в Древней Месопотамии *Вестник древней истории*. 1981. № 4. С. 9–20.

49. Якобсон В. А. Правовое и имущественное положение воина *redum* времени I Вавилонской династии (обзор новоизданных документов). *Вестник древней истории*. 1963. № 2. С. 129–141.

50. Вавилонский Талмуд. Трактат. Таанит : комментарий. изд. / Раввин Адин Эвен-Израэль (Штейнзальц) ; Ин-т изучения иудаизма в СНГ ; Израил. ин-т талмудич. публ. Иерусалим ; Москва : Рос. науч. центр «Курчатов. ин-т», 1998. 338 с.

51. Бонград-Левин Г. М. Древняя Индия. Индия эпохи Маурьев. М. : Наука, 1973. 407 с.

52. Бонград-Левин Г. М. Республики в Древней Индии (Проблематика и основные материалы). *Вестник древней истории*. 1966. № 3. С. 8–35.

53. Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. М. : Наука, 1985. 758 с.

54. Вигасин А. А. «Устав о рабах» в «Артхашастре» Каутилы. *Вестник древней истории*. 1976. № 4. С. 3–19.

55. Вигасин А. А., Самозванцев А. М. «Артхашастра» проблемы социальной структуры и права. М. : Наука, 1984. 256 с.

56. Ильин Г. Ф. Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов. *Вестник древней истории*. 1950. № 2. С. 94–107.

57. Крашенинникова Н. А. Происхождение права в Древней Индии. *Правоведение*. 1977. № 1. С. 85–93.

58. Крашенинникова Н. А. Источники древнеиндийского права и их развитие в средневековой Индии. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1980. № 1. С. 76–81.

59. Самозванцев А. М. Правовой текст Дхармашастры : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Ин-т востоковедения. М., 1989. 33 с.

60. Бэшем А. М. Чудо, которым была Индия. М. : Наука, 1977. 616 с.

61. История Китая с древнейших времен до наших дней / отв. ред. Л. В. Симоновская, М. Ф. Юрьев. М. : Наука, 1974. 535 с.

62. Васильев К. В. Центральная власть и органы местного управления в годы расцвета Западного Чжоу. *История и культура Китая* : сб. памяти акад. В. П. Васильева. М. : Наука, 1974. С. 121–128.

63. Васильев Л. С. Возникновение и формирование китайского государства. *Китай: история, культура, историография*. М. : Наука, 1977. С. 6–39.

64. Лапова Р. А. История государства и права Китая (рабовладельческий период) : учеб. пособие по истории государства и права. Саратов : Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1960. 37 с.

65. Рогожин А. И., Страхов Н. Н. История государства и права рабовладельческого Китая. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 91 с.

66. Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая / пер. с фр. Л. Лоевского. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 640 с.

67. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н. э.). М. : Вост. лит., 1962. 243 с.

68. Кучера С. Р. Становление традиции коллективной ответственности и наказания в Китае. *Роль традиций в истории и культуре Китая* / отв. ред. Л. С. Васильев. М. : ГРВЛ Наука, 1972. С. 161–183.

69. Кучера С. Р. История, культура и право древнего Китая : собр. тр. М. : Наталис, 2012. 416 с.

70. Кучера С. Р. Символические наказания в древнем Китае. *Китай: общество и государство* : сб. ст. М., 1973. С. 30–54.

71. Кечежян С. Ф. Государство и право Древней Греции. М. : Изд-во МГУ, 1963. 72 с.

72. Колобова К. М. К вопросу о возникновении Афинского государства. *Вестник древней истории*. 1968. № 4. С. 41–55.

73. Зельин К. К. О государстве в эллинский период. *Вестник древней истории*. 1959. № 1. С. 147–151.

74. Галанза П. Н. Государство и право Древнего Рима. М. : Изд-во МГУ, 1963. 124 с.

75. Косарев А. И. Раннеримское право : учеб. пособие. Калинин : Калинин. гос. ун-т, 1977. 83 с.

76. Машкин Н. А. История Древнего Рима. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. 612 с.

77. Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. 680 с.

78. Ельницкий Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII–III вв. до н. э. М. : Наука, 1964. 288 с.

79. Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI–V вв. до н. э. Л. : Наука, 1980. 134 с.

80. Валлон А. История рабства в Античном мире. М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 664 с.

81. Ленцман Я. А. Рабы в законах Салона. *Вестник древней истории*. 1958. № 4. С. 51–69.

82. Мишулин А. В. Спартак. М. : Учпедгиз, 1950. 149 с.

83. Джонс А. Х. М. Гибель Античного мира. Ростов н/Д. : Феникс, 1997. 576 с.

84. Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы : Спартак у ворот Рима. М. : Мысль, 1992. 270 с.

85. Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). М. : Наука, 1971. 328 с.

86. Маринович Л. П. Греческое наёмничество IV в. до н. э. и кризис полиса. М. : Наука, 1975. 276 с.

87. Сергеенко М. Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта. М. ; Л. : Наука, 1964. 336 с.

88. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. 130 с.

89. Смышляев А. Л. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты. Перевод и примечания И. С. Перетерского. М., 1984. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 145–151.

90. Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в Античной Греции. Л. : Наука, 1991. 224 с.

91. Карпюк С. Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в познеархаических Афинах. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 17–35.

92. Апресян Р. Г. Талион и золотое правило: критический анализ сопряженных контекстов. *Вопросы философии*. 2011. № 3. С. 72–84.

93. Беспалько В. Г. Принцип талиона в Моисеевом уголовном законодательстве. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2016. № 2. С. 277–280.

94. Мальцев Г. В. Месть и возмездие в древнем праве : моногр. М. : Норма ; Инфра-М, 2012. 736 с.

95. Библик О. Н. Возмездие как цель уголовного наказания. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2012. № 4 (33). С. 166–171.

96. Корсаков К. В., Кордюков А. А. Принцип талиона как субстрат публичного наказания. *Право в современном мире: баланс интересов государства и бизнеса* : материалы V междунар. науч.-практ. конф. Екатеринбург, 4 дек. 2015 г. Екатеринбург : Урал. ин-т упр. – фил. РАНХиГС при Президенте РФ, 2015. С. 205–208.

97. Корсаков К. В. Истоки и предтеча современного уголовного наказания: равновозмездный принцип талиона и институт кровомщения в старорусском праве. *Вестник*

Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. 2015. Т. 25, № 2. С. 112–118.

98. Калинина Е. Ю. Кровная месть и смертная казнь: эволюция принципа справедливости в праве. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 62–69.

99. Дудаев И. И. Кровная месть и ее место в генезисе смертной казни. *Армия и общество*. 2013. № 1 (33). С. 165–169.

100. Липунова Л. В. Истоки взаимосвязи института смертной казни с институтом кровной мести. *Инновационная наука*. 2015. № 4–3. С. 68–69.

101. Георгиевский Э. В. Кровная месть и смертная казнь у восточных славян. *Сибирский юридический вестник*. 2005. № 1. С. 42–48.

102. Нанаева Б. Б., Умаров У. М. Кровная месть как институт социально-правового регулирования родовых отношений. *Теория и практика общественного развития*. 2011. № 7. С. 43–46.

103. Поликарпова Н. А. Идея смерти как наказания в древнеримской юридической традиции. *Ярославский юридический вестник*. 2011. № 3, т. 1 (Гуманитарные науки). С. 72–75.

104. Власенко С. И., Волошин Д. А. Отражение представлений о почетной и унижительной смерти в древнеримской практике наказаний. *Концепт*. 2015. Т. 8. С. 216–220. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65044.htm> (дата обращения: 31.07.2018).

105. Муравьев В. В. Идея смерти в древней культуре. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 10. С. 41–52.

106. Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Росун-т дружбы народов, 2013. 114 с.

107. Трикоз Е. Н. Древний Шумер: особенности правовой традиции. *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки*. 2013. № 3. С. 108–115.

108. Трикоз Е. Н. «Кодекс Ур-Наммы»: особенности шумерской правовой традиции. *Правоведение*. 2013. № 1. С. 219–231.

109. Немировская А. В. Система наказаний на Древнем Востоке. История вопроса. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 13: Востоковедение и африканистика*. 2010. Вып. 1. С. 53–69.

110. Казанник А. И. Наказание по Вавилонскому Талмуду. *Вестник Омского университета*. 1999. Вып. 2. С. 156–158.

111. Леонов А. В. Религиозное изуверство и симптомы нравственного помешательства в иудаизме. Синагога как преступное сообщество : в 3 т. Т. 1. Новочеркасск : Цифр. изд., подгот. авт., 2011. 544 с.

112. Тантилевский И. Р. Очерки по истории еврейской религиозно-философской мысли. СПб. : Изд-во РХГА, 2016. 268 с.

113. Самозванцев А. М. Индия: религии, верования, обряды (древность и средневековье). М. : Ин-т востоковедения РАН, 2003. 240 с.

114. Маринчев Н. В. О комплексном подходе к изучению права Древней Индии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14: Право*. 2012. Вып. 1. С. 3–6.

115. Маринчев Н. В. Философско-теологические основы правосознания в традиционной правовой системе Древней Индии. *Вестник Владимирского юридического института*. 2008. № 4 (9). С. 282–287.

116. Дряхлова А. А. Виды наказания «грешников» в Загробном мире Древнего Египта. *Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность*. 2012. № 2. С. 5–22.

117. Чегодаев М. А. Древнеегипетская «Книга мертвых». Фрагменты перевода и комментарии. *Вопросы истории*. 1994. № 8. С. 145–163 ; № 9. С. 141–151.

118. Скубченко Л. Ф. Проблема безопасности личности и государства в политико-правовых концепциях Древнего мира. *Вестник Международного института экономики и права*. 2011. № 2 (2). С. 146–152.

119. Суровень Д. А. Правовой статус вардум в старовавилонский период (XX–начало XVI вв. до н. э.). *Историко-правовые проблемы: Новый ракурс*. 2014. Вып. 8. С. 187–204.

120. Суровень Д. А. Правовой статус граждан и лиц без гражданства в древней Месопотамии Раннединастического, Раннедеспотического и Старовавилонского периодов (середина XVII – начало XVI в. до н. э.). *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. 2014. Вып. 10. С. 76–97.
121. Веллард Д. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес. М. : Центрполиграф, 2004. 218 с.
122. Шарпен Д. Хаммурапи, царь Вавилона. М. : РГГУ, 2013. 318 с.
123. Демидчик А. Е. Безымянная пирамида : Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетейя, 2005. 272 с.
124. Эрман А. Государство, армия и общество Древнего Египта. М. : Центрполиграф, 2008. 394 с.
125. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : моногр. М. : Зерцало-М, 2011. 512 с.
126. Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. История и культура. СПб. : Алетейя, 2001. 288 с.
127. Безсонова Я. В. Дхармашастра Яджнавалкьи как источник нормативного регулирования общественных отношений в Древней Индии. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. № 1. С. 165–169.
128. Шигабутдинова А. Л. Правосубъектность общины Древнего Востока: некоторые историко-правовые аспекты. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2014. № 2 (26). С. 51–55.
129. Ляшенко Е. Н. Правовое положение женщины по древнеиндийским источникам. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78). С. 210–218.
130. Васильев Л. С. Древний Китай : в 3 т. Т. 1: Предыстория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до VIII в. до н. э.). М. : Вост. лит. ; РАН, 1995. 379 с.
131. Васильев Л. С. Древний Китай : в 3 т. Т. 2: Период Чуньцю (VIII–V вв. до н. э.). М. : Вост. лит. ; РАН, 2000. 623 с.
132. Васильев Л. С. Древний Китай : в 3 т. Т. 3: Период Чжаньго (V–III вв. до н. э.). М. : Вост. лит. ; РАН, 2006. 679 с.
133. Крюгер Р. Китай. История страны. М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. 544 с.

134. Торчинов Е. А. Даосизм. «Дао-Дэ цзин». СПб. : Азбука-классика ; Петерб. Востоковедение, 2004. 256 с.
135. Мартынов А. С. Конфуцианство: этапы развития. Конфуций. «Лунь юй». СПб. : Азбука-классика ; Петерб. Востоковедение, 2006. 344 с.
136. Сидихменов В. Я. Китай: страницы прошлого. Смоленск : Русич, 2010. 544 с.
137. Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / пер. с англ. С. А. Белоусова. М. : Центрполиграф, 2016. 415 с.
138. Корольков М. В. Судебник из Чжанцзяшань: некоторые проблемы изучения раннеханьских законодательных текстов на бамбуковых планках. *Общество и государство в Китае : XXXIX научная конференция*. Вып. 1. М. : Вост. лит., 2009. С. 37–55.
139. Цыренов Ч. Ц. Трактат Гуань Чжуана «Гуаньцзы», его место и роль в культурной традиции Древнего Китая. Улан-Удэ : Издат.-полигр. комплекс ФГБОУ ВПО ВСГАКИ, 2013. 223 с.
140. Шарков А. В. Социальная функция государства в древнем мире (на материале Китая). *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3 (25). С. 292–296.
141. Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. 67 с.
142. Пальцева Л. А. Основные направления развития судебной системы в архаической Греции (VII в. н. э.). *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2005. № 4. С. 73–84.
143. Пальцева Л. А. Из истории архаической Греции : Мегари и мегарские колонии. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. 276 с.
144. Лурье С. Я. История Греции. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1993. 680 с.
145. Круглов Е. А. Очерки истории государства и права античной Греции : учеб. пособие. Уфа : Вост. ун-т, 2000. 80 с.

146. Кравцов Н. А. Симфония полиса. Государственная власть, право и искусство в Древней Греции : моногр. М. : Вузов. кн., 2012. 224 с.
147. Бюттен А.-М. Классическая Греция. М. : Вече, 2006. 384 с.
148. Пельман Р. Очерк греческой истории и источниковедения. СПб. : Алетейя, 1999. 470 с.
149. Постернак А. В. История Древней Греции и Древнего Рима. М. : Изд-во ПСТГУ, 2008. 778 с.
150. Панокин А. М. Пересмотр судебных решений в Древней Греции и Древнем Риме. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 10 (71). С. 138–146.
151. Бражников М. Ю. Государство и право Древней Греции : учеб. пособие. Новокузнецк : ФКОУ ВПО Кузбасс. ин-т ФЦИН России, 2015. 30 с.
152. Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства. М. : Языки славян. культуры, 2004. 144 с.
153. Суриков И. Е. Законодательство Драконта в Афинах и его исторический контекст. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2000. № 2 (7). С. 8–18.
154. Суриков И. Е. Древняя Греция: история и культура. М. : АСТ ; Астрель, 2005. 190 с.
155. Суриков И. Е. Остракизм в Афинах. М. : Языки славян. культуры, 2006. 640 с.
156. Суриков И. Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита. *Вестник древней истории*. 2004. № 1. С. 3–30.
157. Пальцева Л. А. К вопросу о составе законодательства Драконта. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2007. № 6. С. 195–211.
158. Трикоз Е. Н. Становление системы источников права в Древних Афинах. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2007. № 4 (273). С. 196–207.
159. Астапенко П. Н. Римское право : учеб. / под ред. Н. В. Михайловой. М. : КноРус, 2018. 280 с.
160. Римское частное право : учеб. / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М. : Зерцало-М, 2012. 560 с.
161. Рассолов М. М., Горбунов М. А. Римское право. М. : Юнити-Дана, 2010. 495 с.

162. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право : баз. учеб. / пер. с македон. В. А. Томсинова, Ю. В. Филиппова ; под ред. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2000. 448 с.

163. Бойко А. И. Римское и современное уголовное право. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. 288 с.

164. Иванов А. А. Римское право. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2012. 415 с.

165. Афонасин Е. В. Казусы римского права : учеб. пособие. Новосибирск : РИНЦ НГУ, 2014. 216 с.

166. Кофанов Л. Л. Lex и ius: возникновение и развитие римского права в VIII – III вв. до н. э. М. : Статут, 2006. 575 с.

167. Омельченко О. А. Римское право : учеб. 3-е изд., испр. и доп. М. : Эксмо, 2005. 221 с.

168. Тираспольский Г. И. Беседы с палачом. Казни, пытки и суровые наказания в древнем Риме. М. : Интрада, 2003. 192 с.

169. Кафиатулина А. В. История возникновения института лишения прав как прототипа уголовного наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью. *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: естественные, общественные науки*. 2016. № 1. С. 12–17.

170. Максимов А. И. Лишение права в современном мире. *Симбирский научный вестник*. 2013. № 3 (13). С. 88–91.

171. Сидоркин А. И. Лишение и ограничение свободы как наказания в Византийском праве. *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 13. С. 102–116.

172. Першина Ю. В. Наказания за должностные и воинские преступления в римском уголовном праве. *Концепт*. 2016. № 3 (март). С. 66–70. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16052.htm> (дата обращения: 07.08.2018).

173. Першина Ю. В. Наказания за «оскорбление величия римского народа» в уголовном праве Древнего Рима. *Концепт*. 2015. № 12 (декабрь). С. 61–65. URL: <http://e-koncept.ru/2015/15419.htm> (дата обращения: 12.07.2018).

174. Вержбицкий К. В. Из истории процессов о государственной измене (laesa maiestas) в Римской империи: дела Эмилии Лепиды, Клутория Приска и Кремуция Корда

(20, 21 и 25 гг. н. э.). *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 2004. № 1 (13). С. 72–82.

175. Белоконь Г. Г., Иванов Ю. А. Уголовное право и процесс периода республики Древнего Рима. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2016. № 4. С. 56–63.

176. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стер. Львів : Новий Світ – 2000, 2008. 480 с.

177. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 5-те, допов. Київ : Атіка, 2006. 680 с.

178. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.

179. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.

180. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2013. 658 с.

181. Подопригора А. А. Основы римского гражданского права : учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фактов. Киев : Вентури, 1995. 288 с.

182. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : навч. посіб. Львів : Ред.-вид. відд. Львів. ун-ту, 2000. 238 с.

183. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с.

184. Сердюк Н. А. Формування системи покарань у стародавньому світі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24, т. 1. С. 95–100.

185. Гривняк Л. Ю. Смертна кара та її функції в праві східних деспотій та класичного рабовласницького суспільства: спроба порівняльного аналізу. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2008. Т. 21 (60), № 1. С. 270–277.

186. Гривняк Л. Ю. Смертна кара в Античному суспільстві та її функції. *Науковий вісник Львівського державного*

університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2008. Вип. 2. С. 27–34.

187. Тищенко Р. В. Інститут покарання в політико-правовій думці Стародавнього Китаю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 13–16. URL: http://lsej.org.ua/2_2017/4.pdf (дата звернення: 26.07.2018).

188. Бедрій М. М. Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин. *Часопис Київського університету*. 2015. № 1. С. 15–18.

189. Кащенко С. Г. Старий заповіт як джерело кримінального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2006. Т. 19 (58), № 3. С. 20–24.

190. Ющик О. І. Історичний розвиток уявлень про зміст покарання. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2010. Вип. 533. С. 105–108.

191. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. 352 с.

192. Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві Античних держав Північного Причорномор'я. *Право і Безпека – Право Безпека*. 2002. № 1. С. 45–52.

193. Гавриленко О. А. Поняття, мета та види покарань в Античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Вип. 9*. Сімферополь : Таврія, 2006. С. 195–201.

194. Гавриленко О. А. Право античних держав Північного Причорномор'я : навч. посіб. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 111 с.

195. Гавриленко О. А. Формування правових основ протидії корупції у державах Стародавнього світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 37, т. 1. С. 14–18.

196. Скржинська М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 4–11.

197. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. Киев : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2009. 366 с.

198. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. СПб. : Алетейя, 2010. 464 с.

199. Древнеегипетская книга мертвых : Слово Устремленного к Свету / сост., пер., предисл. и коммент. А. К. Шапошникова. М. : Эксмо, 2011. 368 с.

200. Поучение пятого гераклеопольского государя царевицу Хети, будущему царю Мерикара / Демидчик А. Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб. : Алетейя, 2005. С. 192–228.

201. Из «Поучения Гераклеополитанского царя своему сыну царю Мерикара». *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. С. 46–49.

202. Дела грабителей царского некрополя г. Фив во времена Рамсеса IX // Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 220–250.

203. Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI // Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 250–286.

204. Документы, касающиеся ограбления храмов / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 286–298.

205. Документы, касающиеся гаремного заговора при Рамсесе III // Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 298–304.

206. Декрет Сети I из Наури. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.

207. Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе» / Лурье И. М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 143–151.

208. Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 199–303.

209. Законы вавилонского царя Хаммурапи. *История Древнего Востока. Тексты и документы* : учеб. пособие / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 2002. С. 167–190.

210. Законы царя Хаммурапи (XVIII ст. до н. э.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 8–35.

211. Законы Хаммурапи, царя Вавилона (1792–1750 гг. до н.э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 225–261.

212. Шумерские законы времени правления династий Исины и Ларсы. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В. В. Струве. М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.

213. Кодекс Ур-Наммы // Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 73–85.

214. Законы Липит-Иштара, царя Исины (1932–1921 гг. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 219–225.

215. Законы Билаламы, царя Эшнунны (середина XX в. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 213–219.

216. Закон о порядке престолонаследия и важнейших преступлениях, принятый царем Телепином в Совещательном Собрании Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 254–259.

217. Первая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 259–271.

218. Вторая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 271–281.

219. Третья таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 281–284.

220. Средне-Ассирийские законы. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 206–226.

221. Законы Ману. М. : Эксмо-Пресс, 2002. 496 с.
222. Законы об убийствах и избиениях / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 44–55.
223. Законы о кражах / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 55–57.
224. Законы о подделке документов / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 57–59.
225. Законы о потере документов / Беличенко В. С. Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». СПб., 2017. С. 59–62.
226. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 1–8 / введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. 384 с.
227. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 9–16 / пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 2001. 304 с.
228. Законы Драконта. Надпись 409–408 гг. до н. е. *Хрестоматия по истории Древнего мира* / под ред. В. Г. Боруховича, В. И. Кузищина. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 125–126.
229. Закони Драконта (621 р. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 69–70.
230. Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего Рима* / под ред. С. Л. Утченко. М. : Изд-во социал.-экон. лит., 1962. С. 62–72.
231. Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего мира* / под ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. шк., 1987. С. 26–35.

232. Закони XII таблиць (451–450 pp. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 77–87.

233. Артхашастра или наука политики / под ред. В. В. Струве. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. 798 с.

234. Дао-дэ Цзин / пер. Малявина В. В. М. : АСТ ; Астрель, 2002. 544 с.

235. Конфуций. Изречения. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. 448 с.

236. Конфуций. Лунь юй. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 139–174.

237. Конфуций. Лунь юй. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. СПб. : Нева ; М. : Олма-пресс, 2000. С. 211–382.

238. Конфуций. Ши Цзин. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 78–99.

239. Конфуций. Шу Цзин. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 100–113.

240. Мэн Цзы / предисл. Л. Н. Меньшикова ; пер. с кит. В. С. Колоколова ; под ред. Л. Н. Меньшикова. СПб. : Петерб. Востоковедение, 1999. 272 с.

241. Мэн-цзы. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. СПб. : Нева ; М. : Олма-пресс, 2000. С. 11–142.

242. Мо-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, 1972. С. 175–200.

243. Гуань Чжун. Гуань-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 2. М. : Мысль, 1973. С. 14–57.

244. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). 2-е изд., доп. / пер. с кит., вступ. ст., коммент., послесл. Переломова Л. С. М. : Ладомир, 1993. 392 с.

245. Чань янь. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 354–365.

246. Фрагменты Гераклита. *Материалы древней Греции : Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура* / под ред. М. А. Дынника. М. : Госполитиздат, 1955. С. 39–52.

247. Юркевич П. З рукописної спадщини / упоряд., пер. укр. мовою та комент. М. Ткачук. Київ : КМ Academia ; Пульсари, 1999. 332 с.

248. Платон. Законы, послезаконие, письма. СПб. : Наука, 2014. 521 с.

249. Платон. Ион, Протагор и другие диалоги. СПб. : Наука, 2014. 432 с.

250. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 1 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1990. 860 с.

251. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. М. : Мысль, 1994. 830 с.

252. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. М. : Мысль, 1983. 830 с.

253. Арістотель. Політика / пер. з давньогрец. О. Кислюк. Київ : Основи, 2005. 239 с.

254. Аристотель. Этика. М. : АСТ, 2006. 494 с.

255. Аристотель. Политика / пер. с древнегреч. С. М. Роговина. М. : РИПОЛ классик, 2010. 592 с.

256. Диодор Сицилийский. Греческая мифология / пер. с древнегреч. О. П. Цыбенко. М. : Лабиринт, 2000. 224 с.

257. Мельничук Н. Ю. Проблема злочину та покарання у доелліністичній філософії права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. Вип. 4. С. 363–372.

258. Цицерон М. Т. Речь против Гая Верреса. «О казнях». *Речи* : в 2 т. Т. 1: Годы 81–63 до н. э. / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 110–166.

259. Институтции Гая. *Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институтции Гая. Дигесты Юстиниана*. М. : Зерцало, 1997. С. 16–151.

260. Ульпиан Д. Об обязанностях проконсула / пер. с лат. и комент. А. Л. Смышляева. *Вестник древней истории*. 1986. № 1. С. 194–216.

261. Дигесты Юстиниана : в 2 т. Т. 1 / пер. с лат. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. М. : Статут, 2008. 584 с.

262. Книга сорок девятая. Дигесты Юстиниана : избр. фрагм. / в пер. и с примеч. И. С. Петровского. М. : Наука, 1984. С. 428–444.

263. Фрагменты из трактатов римских юристов. *Хрестоматия по истории Древнего Рима* / под ред. В. И. Кузичина. М. : Высш. шк., 1987. С. 283–285.

264. Сыма Цянь. Исторические записки. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 370–398.

265. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 1 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2001. 415 с.

266. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 2 / пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина ; под общ. ред. Р. В. Вяткина. М. : Вост. лит., 2003. 567 с.

267. Фа Сянь. Записки о буддийских странах. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 300–352.

268. Геродот. История : в 9 кн. / пер. и примеч. Г. А. Стратановского ; под общ. ред. С. Л. Утченко. Л. : Наука, 1972. 600 с.

269. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека / пер. с древнегреч., ст., коммент. и указ. О. П. Цыбенко. М. : Лабиринт, 2000. 224 с.

270. Аммиан Марцеллин. Римская история / пер. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни ; под ред. Л. Ю. Лукомского. СПб. : Алетей, 1994. 569 с.

271. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. I / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1989. 576 с.

272. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. II / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1991. 528 с.

273. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. III / отв. ред. Е. С. Голубцова. М. : Наука, 1993. 768 с.

274. Сказание об Атрахасисе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 94–117.

275. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. М. : АСТ, 2008. 538 с.

276. Гимн Осирису. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 78–83.

277. Махабхарата. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 131–152.

278. Повесть Синухе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. М. : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 33–50.

279. Царьков И. И. Два взгляда на систему «Наград и наказаний» (из истории политических и правовых учений). *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция»*. 2011. № 75. С. 128–146.

280. Рыскельдиева Л. Т. Основные моменты процесса формирования политико-правовой культуры в Древней Индии. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2006. Т. 19 (58), № 3. С. 13–19.

281. Стрелец Ю. Ш. Смысл жизни человека: от истории к вечности : моногр. Оренбург, 2009. 540 с. URL: <http://www.orenport.ru/images/doc/924/Strelez.pdf> (дата обращения: 15.08.2018).

282. Конфуцианский трактат «Чжун юн». Переводы и исследования / сост. А. Е. Лукьянов ; отв. ред. М. Л. Титареенко. М. : Вост. лит., 2003. 247 с.

283. Конфуций. Лунь Юй. М. : Вост. лит., 2001. 168 с.

284. Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия. М. : Кн. мир, 2010. 960 с.

285. Монтескье Ш. Л. О духе законов. М. : Мысль, 1999. 672 с.

286. Гесиод. Полное собрание текстов / вступ. ст. В. Н. Ярхо ; коммент. О. П. Цыбенко и В. Н. Ярхо. М. : Лабиринт, 2001. 256 с.

287. Дуюнов В. К., Иванов И. В. О сущности уголовной ответственности и освобождения от неё. *Вектор науки ТГУ. Серия: юридические науки*. 2010. № 3 (3). С. 60–64.

288. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. М. : Политиздат, 1992. 543 с.

289. Платон. Диалоги / пер. с древнегреч. ; сост., ред. и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; авт. примеч. А. А. Тахо-Годи ; АН СССР, Ин-т философии. М., 1986. 607 с.

290. Мельничук Н. Ю. Поняття «злочин» та «покарання» у філософії Сократа. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2007. Вип. 3. С. 397–403.

291. Каругати Ф., Хадфилд Дж. К., Вайнгаст Б. Р. Установление правопорядка в Древних Афинах. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2016. Т. 10, № 4. С. 176–199.

292. Gernet L. Droit et institutions en Grece antique. Paris: Flammarion, 1982. P. 7–119.

293. Цицерон М. Т. Речь в защиту Авла Клуенция Габита. *Речи* : в 2 т. Т. 1: Годы 81–63 до н. э. / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 187–248.

294. Цицерон. Диалоги. О государстве. О Законах. М. : Наука, 1966. 224 с.

295. Логвиненко Є. С. Становлення та розвиток системи покарань у Давньоримській державі. *Право і Безпека*. 2015. № 3 (58). С. 31–35.

296. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. 208 с.

297. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.

298. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). Л. : ЛГУ, 1976. 136 с.

299. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М. : Изд-во полит. лит., 1987. 590 с.

300. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. М. : Рос. Библей. Об-во, 1997. 1337 с.

301. Щедровицкий Д. В. Введение в Ветхий Завет. Пятикнижие Моисеево. М. : Теревинт, 2003. 1088 с.

302. Гусейнов А. А. Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней. М. : Вече, 2009. 496 с.

303. Звизжова О. Ю. Первобытная преступность. *Общество и право*. 2010. № 4. С. 214–219.
304. Jackcon B. S. The Problem of Ex. 21:22–5 (Ius Talionis). *Vetus Testamentum*. 1973. Vol. 23. P. 273–304.
305. Белицкий М. Шумеры. Забытый мир. М. : Вече, 2000. 432 с.
306. Нанаева Б. Б. Кровная месть как институт социально-правового регулирования родовых отношений. *Теория и практика общественного развития. Философские науки*. 2011. № 7. С. 43–46.
307. Finkelstein J. J. Ammisaduqa's Edict ant the Babylonian Law Codes. *Journal of Cuneiform Studies*. 1961. Vol. 15. P. 91–104.
308. Westbrook R. Studies in Biblical and Cuneiform Law. Paris : Gabalda, 1988. 150 p.
309. Самозванцев А. М. Книга мудреца Яджнавалкьи. М. : Вост. лит., 1994. 376 с.
310. Левчук С. В. Религиозно-правовые особенности государственного и общественного строя Древней Индии по законам Ману. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2012. № 3 (83). С. 202–211.
311. Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. : Высш. шк., 1970. 610 с.
312. Ананских И. А., Кондратьева А. Н., Сальников М. В. Преступление и наказание в уголовно-правовых доктринах древности и средневековья. *Мир политики и социологии*. 2015. № 10. С. 48–61.
313. Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран. М. : Юрайт, 2013. 811 с.
314. Беккер К. Ф. Мифы Древнего мира. Всемирная история. Саратов : Надежда, 1995. 720 с.
315. Бань Гу. Хань шу. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. М. : Наука, 1990. С. 128–154.
316. Гуань-цзы и чжу / глав. ред. Гэпин Хань. Харбин, 2002. 582 с.
317. Пивоваров Н. Д. Источники древнекитайского права. *Актуальные проблемы российского права*. 2015. № 3. С. 15–23.

318. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 2: Богослужбные и сценические древности. СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1889. 296 с.

319. Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до нашей эры. М. : Изд-во АН СССР, 1959. 158 с.

320. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / под ред. Ф. Гельбке, Л. Георгиевского, Ф. Зелинского и др. СПб., 1885. 1552 с.

321. Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V–IV вв. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1974. № 2. С. 37–56.

322. Гиро П. Быт и нравы древних греков. Смоленск : Русич, 2000. 624 с.

323. Джарман О. А., Микиртичан Г. Л. Статус и отношение к ребенку в Древнем Египте. *Российский педиатрический журнал*. 2014. № 5. С. 53–58.

324. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. Держава і право епохи станово-кастового суспільства : навч. посіб. Запоріжжя : Запорізь. юрид. ін-т, 2000. 340 с.

325. Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2010. № 5 (37). С. 57–61.

326. Лао Цзы. Дао дэ Цзин. Книга пути и благодати : сб. М. : Эксмо, 2002. 400 с.

327. Логвиненко Є. С. Покарання військових в Античних державах. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2017. № 1 (64) С. 31–35.

328. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. 1. М. : Изд-во АН СССР, 1961. 503 с.

329. Медникова М. Б. К вопросу о позитивном и негативном восприятии татуировок в древности. *Этнографическое обозрение*. 2008. № 5. С. 76–95.

330. Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество: проблемы политической истории* : сб. ст. / под ред. Фролова Э. Д. СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. С. 231–237.

331. Словарь античности : пер. с нем. М. : Прогресс ; Лейпциг. библиограф. ин-т, 1989. 704 с.

332. Логинов О. Казни мира. Древний Рим. URL: <http://nethistory.su/blog/43164669678/Kazni-mira.-Drevniy-Rim> (дата обращения: 10.08.2018).

333. Культура Древнего Рима : в 2 т. Т. 2 / под ред. Е. С. Голубцовой. М. : Наука, 1985. 628 с.

334. Потрашков А. С. Загадки истории. Древний Рим. Харьков : Фолио, 2013. 380 с.

335. Томсинов В. А. Всеобщая история государства и права : учеб. для вузов : в 2 т. Т. 1: Древний мир и средние века. М. : Зерцало-М, 2011. 640 с.

336. Модестиян. Дигесты, XLIX, 16, 3, 1–16. *Хрестоматия по истории древнего мира* / под ред. С. Л. Утченко. М. : Изд-во Социэкгиз, 1962. С. 516.

337. Аррий Менандр. Дигесты, XLIX, 16, 2, 1; 4; 5. *Хрестоматия по истории древнего мира* / под ред. С. Л. Утченко. М. : Изд-во Социэкгиз, 1962. С. 516–517.

338. Станкевичюс А. М. Тора и другие: сравнительный анализ древних законов. СПб. : Реноме, 2015. 124 с.

339. Лященко Е. Н. Правовое положение женщины по древнеиндийским источникам. *Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева*. 2013. № 2 (78) С. 210–218.

340. Кычанов Е. И. Кодификация традиционного права. *Духовная культура Китая*. Т. 4. М. : Вост. лит. ; РАН, 2009. 935 с.

341. Всеобщая история государства и права : учеб. / ред. К. И. Батыр. М. : Велби, 2002. 496 с.

342. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 2-ге вид. перероб. й допов. Київ : Центр учб. літ., 2008. 730 с.

343. Апулей. Апология или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы. Флориды / пер. с лат. М. А. Кузмина, С. П. Маркиша. М. : Изд-во АН СССР, 1956. 437 с.

344. Дьяконов И. М. Пути истории : От древнейшего человека до наших дней. М. : КомКнига, 2007. 384 с.

345. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой

цивилизации. Ч. I: Месопотамия / под ред. И. М. Дьяконова. М. : Наука, 1983. 534 с.

346. История государства и права Древнего востока и античного мира: учебное пособие / под общ. ред. Е. В. Суверова. Барнаул : Барнаул. юрид. ин-т МВД России, 2015. 116 с.

347. Стучевский И. А. О специфических формах рабства в Древнем Египте в эпоху Нового царства. *Древние цивилизации от Египта до Китая. Вестник Древней истории. 1937–1997*. М. : Ладомир, 1997. С. 103–110.

348. Индийские надписи. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 216–238.

349. Стипутина Т. В. К вопросу о социально-экономических отношениях в Китае в XIV–XII вв. до н. э. *Древние цивилизации от Египта до Китая. Вестник Древней истории. 1937–1997*. М. : Ладомир, 1997. С. 1192–1212.

350. Рубин В. А. Рабовладение в древнем Китае в VII–V вв. до н. э. *Вопросы древней истории*. 1959. № 3. С. 3–21.

351. Античный способ производства в источниках / под ред. С. А. Жебелева, С. И. Ковалева. Л. : Изд-во ГАИМК, 1933. 596 с.

352. Ксенофонт. Лакедемонская полития. *Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции* / под ред. В. И. Кузищина. СПб. : Алетейя, 2000. С. 138.

353. Диадор. XII–XIII книги. *Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции* / под ред. В. И. Кузищина. СПб. : Алетейя, 2000. С. 216.

354. Харивамша. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А. А. Вигасин. М. : Изд-во МГУ, 1990. С. 152–159.

355. Гинзбург С. И. Остракизм как средство политической борьбы в Афинах в V в. до н. э. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / С.-Петерб. гос. ун-т. СПб., 1991. 22 с.

356. Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. СПб. : Алетейя, 1999. 470 с.

357. Межерицкий Я. Ю. *Iners otium. Быт и история в античности*. М. : Наука, 1988. С. 41–68.

358. Моммзен Т. История римских императоров. По конспектам Себастьяна и Пауля Хензелей 1882–1886 гг. СПб. : Ювента, 2002. 629 с.

359. Маркин А. Н. Институт цензуры в Римской республике. *Вестник Удмуртского университета*. 2016. Т. 26, вып. 1. С. 7–16.

360. Гуревич Д., Рапсат-Шарлье М. Т. Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме / пер. с фр. Н. Н. Зубкова. М. : Молодая гвардия, 2006. 260 с.

361. Каган Ю. М. О латинских словах, обозначающих одежду. *Быт и история в античности*. М. : Наука, 1988. С. 127–142.

362. Голубов И. И. Конфискация имущества как вид уголовного наказания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1999. 181 с.

363. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков : в 2 ч. Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2001. 548 с.

364. Берлев О. Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. М. : Наука, 1972. 368 с.

365. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 : учеб. для вузов / под ред. Крашенинниковой Н. А., Жидкова О. А. М. : Норма, 1996. 480 с.

366. История государства и права зарубежных стран : учеб. для вузов : в 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. 2-е изд., стер. М. : Норма, 2004. 624 с.

367. Мазуркевич А. К. Уголовное право Древнего Китая: попытка реконструкции по историческому источнику «Ши цзи». *Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу»*. 2013. № 6. С. 23–30. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnoe-pravo-drevnego-kitaya-popytka-rekonstruktsii-po-istoricheskomu-istochniku-shi-tszi> (дата обращения: 02.08.2018).

368. Античная Греция: проблемы развития полиса. Т. 1: Становление и развитие полиса / отв. ред. Е. С. Голубцова ; Г. А. Кошеленко, Г. Ф. Полякова, В. П. Яйленко и др. М. : Наука, 1983. 423 с.

369. Блаватский В. Д. Античная цивилизация. М. : Наука, 1973. 270 с.

370. Лихт Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции / пер. с англ. В. В. Федорина. М. : Крон-пресс, 1995. 400 с.

371. Законы XII таблиц. *Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана*. М. : Зерцало, 1997. С. 4–16.

372. Ткаченко В. В. Кримінальне право і судочинство Стародавнього Риму. *Наука і правоохоронна*. 2015. № 3 (29). С. 110–118.

373. Кофанов Л. Л. Винидикция в римском публичном праве. *Юридические записки*. 2011. № 1 (24). С. 6–18.

374. Чичеров Е. А., Назаркина Н. В. Развитие уголовного права в Древнем Риме. *Юридические науки: проблемы и перспективы* : материалы IV Междунар. науч. Конф. (г. Казань, май 2016 г.). Казань : Бук, 2016. С. 40–42. URL: <https://moluch.ru/conf/law/archive/181/10253/> (дата обращения: 10.08.2018).

375. Марей А. М. Iniuria в системе римских частных деликтов. D.47.10: проблемы перевода и интерпретации. *Дигесты Юстиниана* / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VIII: Статьи и указатели. М. : Статут, 2006. С. 160–169.

376. Сморчков А. А. Правовая защита священного имущества в Древнем Риме (sacrilegium в 48 книге Дигест). *Дигесты Юстиниана* / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VIII: Статьи и указатели. М. : Статут, 2006. С. 181–195.

HOTATKI

Наукове видання

Євгенія Сергіївна ЛОГВИНЕНКО
Ігор Альбертович ЛОГВИНЕНКО

ПОКАРАННЯ В ПРАВІ
ДЕРЖАВ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Монографія

Коректор – *О. В. Каширіна*

Друкується в авторській редакції

Підп. до друку 14.02.2019. Формат 60×84/16.

Ум. друк. арк. 15,2. Обл.-вид. арк. 12,3. Тир. 300 пр. Зам. № 2019-11.

Видавець: ФОП Панов А. М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4847 від 06.02.2015 р.

м. Харків, вул. Жон Мироносиць, 10, оф. 6
тел. +38(057) 714-06-74; +38(057) 976-32-87 copy@vlavke.com,
<http://vlavke.com.ua>

Виготовлювач – Видавництво «Константа» Україна,
Харківська область, м. Харків, вул. Космічна, 26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №376 від 22.01.2001